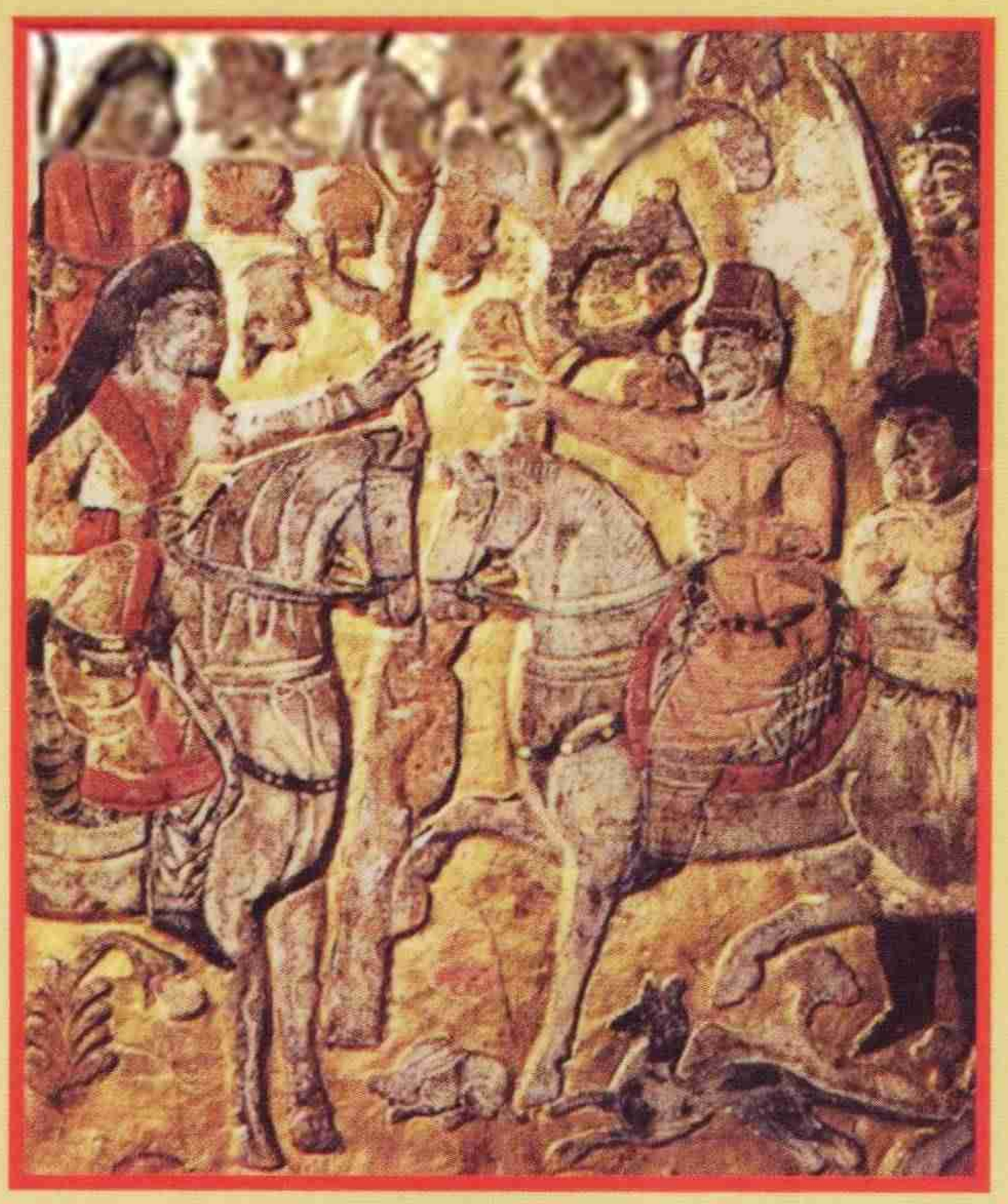
Çinlilerin Gözünden

TÜRKLERİN TARİHİ

HE XINGLIANG
GUO HONGZHEN

KAL KEDON

Çinlilerin Gözünden

TÜRKLERİN TARİHİ

HE XINGLIANG
GUO HONGZHEN

KALKEDON

ÇİNLİLERİN GÖZÜNDEN TÜRKLERİN TARİHİ

ÇİNLİLERİN GÖZÜNDEN TÜRKLERİN TARİHİ

HE XINGLIANG - GUO HONGZHEN

Kalkedon Yayıncılık: 285

Popüler Tarih

Orijnal Adı: *History of Turks*

Bali Paşa Caddesi, No 155A, Fatih-İstanbul

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56 - Sertifika No: 13931

Web: www.kalkedonyayinlari.com.tr

e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Yayına Hazırlayan: **Hakan Tanıttıran**

Kapak Tasarım: **Şahan Yatarkalkmaz**

Düzelti: **Onur Gayretli**

Sayfa Düzeni: **Yoldaş Özdemir**

Bu kitap Ceylan Matbaası'nda (Ahmet Uçar) basılmıştır

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi 83/ 317-318-319

Zeytinburnu - İstanbul - Sertifika No: 23352

Tel: 0212 613 10 79 Fax: 0212 613 10 79

Birinci Basım: **Kalkedon Yayınları, Ocak 2015**

Copyright© Kalkedon Yayınları 2015

ISBN 978-605-4979-24-0

ÇİNLİLERİN GÖZÜNDEN

TÜRKLERİN

TARIHI

HE XINGLIANG - GUO HONGZHEN

Türkçesi

Eser Ulun

KALKEDON

İÇİNDEKİLER

Giriş 7

Bölüm Bir: Türk ve Türki Halklar 11

Bölüm İki: Türklerin Doğum Yeri 21

Bölüm Üç: Türklerin Yükselişi ve Göçleri 33

Bölüm Dört: Türk Toplumu 59

Bölüm Beş: Türklerin Siyasi Sistemi 103

Bölüm Altı: Türklerin Gelenek ve İnanışları 129

Bölüm Yedi: Türk Yazıtları 149

Bölüm Sekiz: Türkler ve Merkez Havza Hanedanlıkları Arasındaki Dostane İlişkiler 157

Bölüm Dokuz: Eski Türkler ve Günümüzde Türk Dilini Kullanan Çin Etnik Unsurları 169

Sonuç 187

Giriş

Türkler, MS 6. yüzyılın ortalarında yükselişe geçen antik bir kavimdir. Çin'in kuzeyinde ve Kuzeydoğu Çin'deki kırsal alanda daima güçlü Türk rejimleri kurmuşlardır. Tarihsel çerçevede bakıldığında Kuzeybatı Çin, Rusya, Türkiye ve Orta Asya devletleri üzerinde büyük etkileri olduğu görülmektedir.

Antik çağlarda kullanılan Türk halkları ifadesiyle, modern zamanlar Türk dil grubu ya da Türkçe konuşan halklar ifadeleri birbirinden farklı anlamlara gelmektedir. Çince kayda geçmiş tarihsel belgelerde Türk etnik grubu ya da Türkçe konuşan halklar gibi terimler bulunmamaktadır. Ön Türkler Antik Çin'de yaşamakta olan bir kavim olarak karşımıza çıkar. Kökenleri Kuzey Çin'de bulunan ve orada yaşamış olan Türkler, Çin toprak sahasında gelişmiş ve zenginleşerek güçlenmeye başlamıştır. Türk halkları, Çin'deki kuzey mera alanlarında daima etnik azınlık rejimi kurmuşlar ve Orta Çin ovalarındaki krallık ve Han halkıyla iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu iyi ilişkiler sayesinde her iki topluluk da birbirilerinden bir şeyler öğrenip birbirilerini etkilemişlerdir. Tang ve Song hanedanlıkları zamanından itibaren bazı Türk kabileleri Çin'in içlerine doğru gidip Han halkıyla kaynaşmış; bazıları ise Orta Asya ve Batı Asya'ya göçerek bölge halklarıyla karışmıştır.

Modern dilbilim açısından Türk dil grubu; tarihte Çin, Türkiye, Azerbaycan, Kıbrıs, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi ondan fazla ülke ve bölgede Türkçe konuşan kavimlerinkini de kapsayan Altay dil ailesinin üç kolundan ya da alt grubundan biridir. Modern Çin'in kuzeybatısında bulunan Qingha, Gansu ve Sincan bölgelerine dağılmış Türkçe konuşan etnik topluluklar arasında Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Salar ve Yugur halklarını sayabiliriz. Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüyle Ön Türkler diğer milletlere karışmışlardır. Bunlardan bazıları modern Türkçe konuşan halkların atalarıyla birleşirken, geri kalanların bir kısmı Moğollarla, bir kısmı da Han halkıyla birleşmiştir. Bugün Türkçe konuşan halklar ile Ön Türkler arasında ata ve soy ilişkisi bulunmamaktadır. Uygur, Kırgız ve Kazak gibi etnik grupların her biri kendilerine has ayrı bir soya dayanmaktadır. Bazı etnik grupların ataları, Göktürk Kağanlığı'nın temelini atan Ön Türk halklarına dayanırken, bazılarının kökenine ise Ön Türklerin bile öncesine ait çeşitli kaynaklarda rastlanmaktadır.

Bu noktada Türklerin yalnızca bir kavim ve Göktürk Kağanlığı'nın Çin'in kuzey sınırına komşu etnik gruplar tarafından kurulmuş bir rejim olduğunun altı çizilmelidir. Çince yazılmış tarihi belgelerde yer alan "devlet" kelimesi, modern toplumlardaki anlamından tamamen farklı olarak kavim, kavim topluluğu ya da özerk şehir devletlerini tanımlamak kullanılmaktadır. Örneğin, *The Book of Han. The Western Regions* adlı eserde Batı bölgelerinde 36 devlet tespit edilmiştir. 36 devlet; 36 kavim, kavim topluluğu ya da yerel rejimlerdir. *Shan Hai Jing* ("Dağ ve Deniz Atlası") da birçok devletin varlığını işaret eder. Bunların hepsi kavim ya da kavim rejimlerine atıf yapmaktadır.

Bu kitap Türklerin Çin tarihindeki yerini; Türklerin kökeni ve yükselişi, Türk toplumunun, Türk siyasetinin, Türk geleneklerinin ve inancının, Türk dilinin, Türklerin Merkez Havza krallıklarıyla olan dostane ilişkileri ve benzeri konu başlıkları üzerinden tarafsız bir gözle irdelemeye çalışmaktadır. Umarım bu kitap Çin ve başka ülkelerde yaşayan ve bu konuya ilgili duyan okuyucuların kafalarındaki soru işaretlerini yanıt olabilir ve kendilerine Türklerin tarihi ve kültürü hakkında bir fikir verebilir.

Bölüm Bir: Türk ve Türki Halklar

Antik Çin'de yaşayan bir grup göçebe kavim, kendilerini Türk olarak adlandırmıştır. Buradan hareketle Türk kelimesi, ya dilbilimsel açıdan ya da etnik grup bağlamında incelenebilir.

Türk teriminin kökeni nedir? Dilbilimsel açıdan ne anlama gelmektedir? Etnik grup bağlamı da düşünülürse Ön Türkler bir etnik grup muydu yoksa bir kavim mi?

I. "Türk" Teriminin Kökeni ve Anlamı

Türk dilinde yazılmış taş yazıtlarda "Türk" kelimesi sıklıkla geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılın 70'li yıllarında tamamladığı *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde de "Türk" kelimesi geçmektedir. Bununla birlikte ünlü Fransız Sinolog Paul Pelliot'un da içinde yer aldığı bazı uzmanlara göre "Türk" kelimesi, "Türk" sözcüğünün çoğul hali olan "Türküt" kelimesinin transliterasyonudur.

Konu "Türk" kelimesinin anlamına geldiğinde ise akademik çevreler arasında fikir ayrılıkları olduğu görülür. Genel hatlarıyla hâkim düşünceler şu şekilde özetlenebilir.

1. "Dou Mou" (*Savaş Miğferi*). *Zhoushu (Zhou Kitabı)*, *Suishu (Sui Kitabı)* ve *Beishi (Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi)* gibi Antik Çince tarihi yazıtları bu adın kökenlerine işaret eden ilk belgelerdir. Türklerin ataları 5 ve 6. yüzyıllarda Yinshan Dağı'nın (Altın Dağ) güney tarafında yaşamışlardı. Avarların bir alt boyu olarak, onlara demir işleme ve döküm hizmetleri sağlıyorlardı. Yinshan'ın şekli, Türk halklarının "Türk" diye adlandırdıkları antik savaş miğferi Dou Mou'ya oldukça benziyordu. Bu yüzden de kendi kavimlerini Dou Mou, yani "Turk" olarak adlandırmışlardı. Günümüzün Türkçe konuşan etnik gruplardan Kazakların geleneksel başlıkları olan Tumak'ı örnek olarak ele alan Çinli akademisyen Cen Zhongmian, dilbilimsel açıdan Tumak ve Dou Mou'nun okunuşlarının benzer olduğunu iddia etmektedir. Uygurcada "kürklü başlık" anlamına gelen kelimenin okunuşu "Dou Mou"ya oldukça yakındır. Bütün bunların dışında; J. Schmidt, Gobelentz, Schott ve Bunkacsi de Türk kelimesinin Dou Mou ile bir ilişkisi olduğu kanısındadır.

2. Uygur ve Arap dillerinde yazılı antik tarihi belgelerde Türk terimi çok çeşitli şekillerde açıklanmıştır. 11. yüzyılın 70'li yıllarına ait *Divanü Lügati't-Türk*'te Turk kelimesi "refah içinde ve en olgun halinde" olarak açıklanmıştır. A. Vàmbéry aynı terimi "ortaya çıkmak", yani, "yaratılmak; yaratılan" olarak tanımlarken; W. Barthold Türk teriminin antik Türk yazıtlarında bulunan "kanun, töre, birlik olmuş insan topluluğu" anlamındaki "törü" kelimesi ile ilişkide olduğu iddiasındadır.

3. Batılı akademisyenler de konu ile ilgili birçok açıklama geliştirmişlerdir. K. Fiok, Türk kelimesini "deniz kıyısı sakinleri" olarak tanımlarken, F. W. Müller'in başını çektiği Türkler üzerine araştırma yapan birçok Alman akademisyen de aynı terimi "güç,

güçlü olmak; kuvvet, kuvvetli olmak" olarak açıklamıştır. L. Bazin "Türk" teriminin "törü-mek" kelimelerinin birleşip evrimleşmesinden ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu doğrultuda, esasen "var olmak, oluşmak" anlamına gelen kelime zamanla değişerek "gelişmek" ve "tamamen olgunlaşmak" anlamına gelmiş ve en nihayetinde "yükselmek, güç" anlamında son halini almıştır. Bütün bunların haricinde, Fransız araştırmacı René Grousset "Türk" kelimesini "güç" olarak kabul ederken, Japon Mori Masao kelimenin anlamının "kuvvetli olmak, görkem, güç ve cesaret" olması gerektiğine işaret etmiştir.

4. Geç dönem Qing Hanedanlığı'ndan Çinli akademisyen Ding Qian ise "Türk" sözcüğünün "Dili", "Chile" ve "Tölös" isimleriyle birlikte antik tarihsel belgelerde "ittifak" anlamındaki tek bir ses dizimi için farklı tercümeler olarak yer aldığını iddia eder.

II. Etnik Grup Olarak Türk'ün Anlamı

Etnik grup, antropoloji ve etnoloji açısından büyük öneme sahip bir konseptir. Yerine göre boy, soy, kavim ve milletleri işaret eden bu konsept aynı gelenek, meslek ya da ilgi alanlarına sahip insanları da bir çatı altında birleştirir.

Etnik grup perspektifinden değerlendirildiğinde araştırrnacılar arasında Türklerin etnik bir grup mu yoksa bir kavim mi olduğu üzerine bir fikir birliği sağlanamadığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar Türk kelimesinin anlamını etnik bir grup kapsamında ele alırken, kelimenin geniş ve dar anlamlarıyla değişik toplulukları işaret ettiğini savunmuşlardır. Türk kelimesi geniş anlamıyla Tölösler ve Türkler gibi Türkçe konuşan tüm etnik grupları kapsarken; dar anlamıyla Türk kavimlerini ve Göktürk Kağanlığı'nı işaret etmektedir.

Bugün, her iki anlam da göz önüne alındığında kelimenin geniş anlamının bilimsel bir dayanağının olmadığı kanısındayız. Öncelikle tüm Çin ve diğer tarihsel belgelerin yanı sıra Türk yazıtlarında da Türk kelimesi; özellikle batıda ve Moğol Çölü'nün kuzey kısmında göçebe bir yaşam süren kabileleri ve 6. yüzyılda kurulup 8. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Göktürk Kağanlığı'nı; özellikle de bu oluşumun başını çeken Aşina kabilesini işaret etmektedir.

Ayrıca Göktürk Kağanlığı kendi bünyesinde birleşen ya da savaşlar sonucu fethettikleri birçok etnik grubu bünyesinde barındıran öncü bir siyasi birlikti. Çin ve yabancı kaynakların yanı sıra yine Türk yazmalarında da Göktürk Kağanlığı dâhilinde bulunan kabile ve kabile grupları arasındaki farklılıklar belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu belgeler (Uygurların da aralarında olduğu) Tölö, Türk, Kırgız, Türgiş ve Karluklardan bahsederken Türkler ile diğerlerinin aynı etnik gruba dâhil olmadığını da kanıtlar.

Bununla birlikte bazı Çin tarihi belgelerinde Göktürk Kağanlığı ile iş birliği içinde olan kavimleri tanımlamak için "farklı soylardan Türkler" ibaresi kullanılmıştır. Örneğin *Tong Dian* ve *Xin Tangshu* (Yeni Tang Kitabı) aralarında Türgişlerin de bulunduğu kabileleri "farklı soylardan Türkler" ya da "farklı kabilelerden Türkler" olarak adlandırırken *Jiu Tangshu*'da (Eski Tag Kitabı) Cha-tó ve Shunishi kabilelerinden bahsedilir. *Yeni Tang Kitabı*'na göre Cha-tó ve Türgişler "farklı kabilelerden Türklerdir". Benzer isimler *Tong Dian* ve *Zizhi Tongjian*'da da geçer. Bu kaynaklarda geçen "farklı soylardan Türkler" ya da "farklı kabilelerden Türkler" tanımlamaları bu grupların aslında Göktürk Kağanlığı'nı kuran Türk halkları arasında olmadığı gerçeğini işaret etmektedir.

Her iki grup da, tek ortak noktaları Türk Kağanlığı ile iş birliğine girmek olan birbirinden ayrık kabilelerdir.

Bu kanıyı destekleyen dördüncü nokta Tölöslerin, Kuzey ve Güney hanedanlıklarından Sui ve Tang hanedanlıklarına kadar uzanan bir coğrafyanın kuzeyinde göçebe olarak yaşayan bir etnik grup olmalarıdır. Bu şekilde Merkez Havza halkları Tölösleri ve Türkleri kolaylıkla ayrıştırabiliyorlardı. Bazı resmi tarihi belgelerde Türkler ve Tölösler ile ilgili ayrı bölümler bulunmaktadır. Bunun en basit örneği olarak *Sui Kitabı*'nın 84. cildini gösterebiliriz. Bunun dışında *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi* 99. ciltte Türklerle ilgili olan bölüm Tölöslerle ilgili bölüme ek olarak bulunmakta iken; *Eski Tang Kitabı* 194. ciltte Türklerle ilgili, 197. cilt 2. bölümde Tölöslerle ilgili ayrı bir bölüm barındırmaktadır. Bütün bunlara ek olarak bazı resmi tarihi belgelerde de Tölösler ve Türklerle ilgili belirgin ayrımlar söz konusudur. Örneğin, yine *Sui Kitabı-Türkler* (84. cilt) kaynağında şöyle ifadeler yer almaktadır: "Koyun yılının sonlarına doğru Türklerin İllig Kağan'ı ordusunu toparlayarak Tölöslere saldırdı. Tölösleri çok ağır bir yenilgiye uğratıp elli binin üzerinde aileyi teslim olmaya zorladı."; "Kara Kağan'ın adaletsiz yönetimi sonucu ülkede sürekli isyan çıkıyordu. Bu isyanlarda Türkler Tölöslerle karşı karşıya geliyor ve çoğunlukla Tölösler tarafından yenilgiye uğratılıyordu." *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi-Türkler* bölümü ise şöyle der: "...Yabgu Kağan da Tölösler tarafından yenigiye uğratıldı."; "Kara Kağan Tölös kabilelerine saldırdı." *Eski Tang Kitabı-Türkler* (197. Cilt, 2. Bölüm) kaynağında da şu ifadelere yer verilir: "Türkler güçlendikçe Tölös kabileleri gitgide küçülüp güçten düştüler ve bir birlik sağlayamayıp dağıldılar."; "Wu Zetian egemenliği zamanında, Türkler güçlendi ve Moğol çöllerinin kuzeyinde bulunan birçok

Tölö kavmi Türklerin arasına karıştı." Benzer ifadelerle daha birçok yerde karşılaşmaktayız. Bu son bahsettiğimiz iki noktadan da anlaşılacağı üzere Güney ve Kuzey hanedanlıklarından Sui ve Tang hanedanlıkları zamanına kadar Merkez Havza halkları, Türkleri ve Tölösleri birbirinden farklı iki etnik grup olarak tanımlamışlardır.

Beşinci bir nokta Tölöslerle Türklerin farklı geleneklere sahip olmasıdır. Mesela Türkler, topluluklarının ölen üyelerini yakarken Tölösler ölülerini gömerdi. "Ölülerin gömülmesi çok farklı bir adetti" (*Sui Kitabı*, Cilt 84 ve *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi*, Cilt 99). Türk halklarıyla Tölöslerin evlilik gelenekleri de birbirinden farklılıklar gösterir. Türklerde evlendikten sonra evli çift bir süreliğine erkek tarafıyla birlikte yaşarken, Tölöslerde evliliğin ilk dönemi kız tarafı ile geçirilirdi. Tarihi belgelere göre "Bir Tölös erkeği evlendikten sonra karısının ailesiyle yaşardı ve karısı çocuk doğurmadan kendi ailesinin evine uğramazdı" (*Sui Kitabı*, Cilt 84 ve *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi*, Cilt 99). Dini inançları göz önüne aldığımızda da farklılıklar dikkat çekmektedir. Türklerde yedi, Tölöslerde ise dokuz kutsal vardı. Türkler mavi rengi çok severlerdi ve Türk soyundan gelen Karlukların isimleri siyah renkten gelmekteydi.

Altıncı olarak Tang Hanedanlığı'nın kuzeyinde yaşayan önemli kabilelerden Uygurlar, Merkez Havza halkı tarafından Türklerden kolaylıkla ayrıştırılabilirdi. Buna örnek olarak da *Tang Kitabı*'nda Türklerden 194. ciltte, Uygurlardan ise 195. ciltte bahsedilmesini gösterebiliriz. *Yeni Tang Kitabı*'nda da benzer bir ayrım söz konusudur.

Yedinci nokta bir öncekini destekler niteliktedir. Uygurların Uygur Kağanlığı'nı kurarken Moğol Çölü'nün kuzeyinin yeni

hâkimi olarak Göktürk Kağanlığı'na son verdikleri tüm tarihsel belgelerde kayıtlıdır. Tarihi belgelere göre Zhenguan'ın üçüncü yılında (MS 629) Uygurlar, Tang Hanedanlığı'na vergi ödemişlerdir. Ertesi yıl Tang Hanedanlığı, Uygurlar ve Seyantolarla birleşerek Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yok etmiştir. Bundan sonra Moğol çöllerinin kuzeyini Uygur ve Seyanto kabileleri hâkimiyeti altına aldı. Zhenguan'ın yirminci yılında (MS 646) Uygurların başına geçen Pusa'nın oğlu Tumidu, Tang Hanedanlığı'nın Seyanto rejimini yıkmasına yardım edip Seyanto topraklarını ele geçirdi. Xianqing'in ilk yılında ise (MS 656) Uygurlar, Tang Hanedanlığı'na bir kez daha yardım ederek Batı Göktürk Hanedanlığı'nı da ortadan kaldırarak eskiden Doğu ve Batı Türk hanedanlıklarına ait olan koca bölgeye yayıldılar. Tianbao'nun üçüncü yılında ise (MS 745) Uygurlar İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı'na son vererek Tang Hanedanlığı'na bağlı Uygur Kağanlığı'nı kurdular. Bütün bu tarihi gerçekler Uygurların ve Türklerin ayrı etnik gruplar olduğunun altını çizmektedir.

Bütün bu noktaları bir araya getirdiğimizde geniş anlamda kullanılan "Türk" teriminin pek de gerçek bir karşılığı olmadığı kanısındayız. Antik Çin belgeleri, Türk yazıtları ve diğer Türk halklarına ait kaynaklar dikkate alındığında Türk halkları olarak tanımlananın aslında Aşina soyu önderliğindeki kavim olduğunu görüyoruz.

Peki, neden Ön Türkleri kabile olarak adlandırmaktayız? Neden Türklere etnik bir grup olarak yaklaşamayız? Bunun sebeplerini de şu şekilde sıralayabiliriz.

Öncelikle etnik bir grubun bir boy, budun, kavim ya da kabileden farklı olduğunun altını çizmemiz gerekir. Boy, budun, kavim ya da kabile birbiri arasında akrabalık ilişkileri olan bir grup

insandan oluşur. Öte yandan bir etnik grubun temeli ise ortak bir yaşam alanına dayanır. Ön Türkler Aşina soyu tarafından yönetilen bir kabileydi; Göktürk Kağanlığı'nın hükümdarı ve Aşide klanı, Aşina soyu ile kendi aralarında çapraz evlilik bağlarına sahipti. Yakın akrabalık ilişkilerine sahiplerdi ve aralarındaki bağın yaşam alanlarıyla bir ilgisi bulunmamaktaydı.

İkinci olarak etnik grup ve ulus kavramları geniş ve dar anlamlarıyla birbirilerinden farklı anlamlara gelen kavramlardır. Geniş anlamıyla bu kavramlar; ilkel etnik grup, antik etnik grup, çağdaş ulus ve modern ulus gibi toplumsal gelişimin farklı aşamalarına denk düşen insan topluluklarına işaret etmektedirler. Bu kavramlar klanları ve kavimleri de kapsamaktadır. Hatta bazı kaynaklarda milliyet kavramı, Çin ya da Arap milleti ve benzeri örneklerde de gözlenebileceği gibi, tüm bir milleti ya da bir bölgede yaşayan tüm insanları adlandırmak için bile kullanılır. Dar anlamıyla ise milliyet kavramı, kapitalist ve sosyalist milletleri işaret eder. Klasik olarak sayılabilecek bazı kaynaklarda milliyet tarihin genel kavramlarından biri olarak kullanılmamaktadır. Bu kaynaklara göre milliyet, kapitalizmin yükselişiyle ortaya çıkmış olan bir kavramdır ve burjuva döneminin önlenemez bir sonucudur. Feodalizmin çöküşü ve kapitalizmin yükselişi süreci, milliyet kavramının doğuşuna şahit olmuştur. Bu görüşe göre kapitalizm öncesinde, kölelik ve feodal topluluklar zamanında herhangi bir milliyet bulunmazken, yalnızca kabile ve soyların varlığı söz konusudur. Milletlerin feodal parçalar olarak yönetildiği feodalizm zamanında milli bir piyasa, ekonomik ve kültürel bir merkez bulunmamaktaydı. İşte bu yüzden kapitalizm öncesinde bir millet olgusundan bahsetmek mümkün değildi. Dar anlamıyla milliyet tanımına dayanarak, eski Türki halkların bir millet

yerine bir kavime ait oldukları söylenebilir. Türki toplumlarda birçok kölenin varlığını da dikkate alındığında; çoğu akademisyen hem Doğu Göktürk hem Batı Göktürk hem de İkinci Doğu Göktürk kağanlıklarının köle topluluklarına ait olduğunu iddia etmektedir. Hatta bazı araştırmacılar Türklerin köken olarak köle topluluklarından gelip Göktürk Kağanlığı'yla feodal bir topluma dönüştüğünü ileri sürer. Her iki durumda da; ister feodal bir topluluk olsun isterse kölelikten gelsin; Türkler toplumsal gelişimin daha kavim basamağında bulunmaktaydı.

Üçüncü bir nokta ise, bazı akademik çevrelerce kabul gören; kavim topluluklarının, kavram olarak kabile ile millet kavramlarının tam ortasında, ortak yerleşke, dil, kültür, ekonomi ve benzeri temeller üzerinde birbirilerine çok sağlam olmayan bağlarla bağlı insanlardan oluştuğu düşüncesine dayanır. Ön Türkler arasındaki ilişkiler bu özellikleri taşımaktaydı. Ortak kültür ve dile sahip bu insanlar bazen bir araya gelip birlikte yaşarken, bazen de birbirilerinden ayrık yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında oldukça değişken bir sosyal dengeye sahip bir topluluk oldukları söylenebilir.

Dördüncü nokta ise, antik tarihi belgelerde "Bu" olarak geçen "kavim" kavramıyla ilgilidir. Tarihi kaynaklarda Bu; Beidi, Xiqiang, Sien pi, Wuhuan, Khitai, Di ve benzeri etnik grupları tanımlamak için kullanılırdı. Örneğin *Eski Tang Kitabı-Uygurlar* kaynağında Xiqiang, Beidi, Türkler ve Han Hanedanlığı egemenliğindeki Uygurları kavimler olarak belirtir. Buna ek olarak birçok tarihi belge Türkleri doğrudan "Türki Bu" yani "Türk Kavmi" olarak tanımlar. Buna örnek olarak içinde "Batı Türk kavmi" ifadesinin yer aldığı *Yeni Tang Kitabı-Türkler* (2. Bölüm) ve "Uygur ve Türk kavmi" ifadesinin bulunduğu *Yeni Tang Kitabı-Uy-*

gurlar (1. Bölüm) belgelerini gösterebiliriz. *Beş Hanedanlığın Yeni Tarihi-Zhang Yanze'nin Biyografisi*'ne göre Zang Yanze'nin ataları "Türki Bu" topluluğundan gelmekteydi. *Sui Kitabı-Beidiler* ve *Eski Tang Kitabı-Türkler* belgelerinde de birçok kez "Türk kavmi" ifadesi yer almaktadır.

Bölüm İki: Türklerin Doğum Yeri

Göktürk Kağanlığı'nı kurmadan önce Ön Türkler nerede yaşamaktaydı? Türklerin doğum yeri neresidir? Bu bölümde de bu soruları aşağıda sıraladığımız efsane ve tarihi belgelerle cevaplamaya çalışacağız.

I. Gizemli Efsaneler

MS 6. yüzyıldan önce Çin tarihi kaynaklarında herhangi bir Türk ibaresi bulunmamaktadır. Türkler yükseliş dönemlerinde Avarları alt ederek Moğol Çölü'ne egemen oldular. Kuzeylerindeki bu hareketlilik Çin yaylasındaki krallığın da ilgisini çekmişti. Çince yazılmış tarihi belgeler; Türklerin doğum yerini, kökenlerini ve de atalarını konu alan birçok efsaneyi günümüze taşımıştır. Bu efsaneleri inceleyerek Türklerin doğdukları coğrafya ile ilk dönem toplumsal yaşamları konuları hakkında daha fazla fikir edinebiliriz.

Çince tarihi kayıtlarda Türklerin kökeniyle ilgili en nihayetinde birbirinden farklı dört ana efsanenin varlığından söz edebiliriz.

Efsane Bir: Xihai'ye (Batı Denizi'ne) Dayanan Köken

Bu efsane; Tang Hanedanlığı'ndan Li Yanshou'nun son derlemesini yaptığı *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi-Türkler* bölümünde ve Linghu Defen ile Tang Hanedanlığı'ndan başka yetkililerin derlediği *Zhou Kitabı*'nda yer almaktadır. Efsaneyi şu şekilde özetleyebiliriz: Türklerin ataları Xihai (Batı Denizi) kıyısında yaşarlardı ve Hunların, onlardan bağımsız örgütlenmeleri olan bir koluydular. Aşina soyuna dayanıyorlardı. Daha sonra, kabileler arası bir anlaşmazlık sonucu, Türklerin ataları düşmanları tarafından yenilgiye uğratılmış ve kabilenin tüm erkekleri öldürülmüştür. Kabileden geriye yalnızca on yaşında bir erkek çocuğu kalır. Düşman askerleri çocuğu öldürmek istemezler. Bunun yerine çocuğun kollarını ve ayaklarını kesip onu vahşi ormana bırakırlar. Çocuk ölmek üzereyken dişi bir kurt gelip çocuğu kurtarır, onu hayvan etiyle besler ve onu yetiştirir. Çocuk büyüdüğünde kurtla çiftleşip, dişi kurdu hamile bırakır. Düşman kabilenin şefi oğlanın ölmeyip büyüdüğünü duyunca, gelecekte karşılaşabileceği sorunları engellemek adına, askerlerini çocuğu öldürmeleri için görevlendirir. Düşman askerleri oğlanı ve dişi kurdu bulurlar ve her ikisini de öldürmek isterler. Bu en kritik zamanda Tanrı ortaya çıkar ve bu ikiliye yardım eder. Bu sayede dişi kurt, Qoco (Khoco)'nun kuzeybatısındaki büyük dağlara kaçıp orada bir mağaraya saklanır ve burada 10 erkek çocuk doğurur. Bu 10 erkek çocuğu zamana büyür, gidip kendilerine eş bulurlar, çocuk yapıp kendi kabilelerini oluştururlar. Bunlardan biri de Aşina'dır. Sonrasında Aşina akıllı ve becerikli olduğu için kabilenin şefi olarak seçilir. Onları yetiştiren kurda duyulan minnetin anısına Aşina çadırının dışına üzerinde o kurdun kafasının resmedildiği bir bayrak asar. Aşina kabilesi gitgide

büyür ve yüzlerce ailelik bir nüfusa ulaşır. Sonraları Akın Şad (Şad, kabile reisine verilen addır) kabilenin başına geçtiğinde Avarların rejimine dâhil olur. *Zhou Kitabı-Türkler*'de geçen ana hikâye *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi*'nde anlatılanla temelde uyuşmaktadır. Eklenmesi gereken tek eksik nokta ise Türklerin Avarlarla birleştikten sonra Yinshan'ın (Altay Dağı) güneyine yerleştikleri ve onların hâkimiyetinde demir ustaları olarak çalıştıklarıdır. Yinshan'ın şekli "Türk" olarak adlandırılan savaş miğferi ile oldukça benzerdir ve o yüzden bu kabileye de bu ismi takmışlardır.

Efsane İki: Kuzey Moğol Çölü'ndeki Suoguo

Tang Hanedanlığı'ndan Linghu Defen tarafından derlenen *Zhou Kitabı-Türkler*'de yer alan bu efsaneye göre, Türklerin ataları Moğol Çölü'nün ve Hunların yerleşim alanlarının kuzeyinde bulunan ve kabileler zamanının Suoguo bölgesinde yaşıyorlardı ve önderlerine Abangbu deniyordu. Apangbu'nun 17 kardeşi vardı ve aralarından Igil nixa qur (bazı kaynaklarda da Yisinishidou olarak geçer) adlı bir tanesi kurttan doğmaydı. Zayıf ve beceriksiz olan Abangbu idaresinde kabilelerine başka kabileler saldıran kabilelere karşı ağır yenilgiler aldılar. Bunun sonrasında Igil nixa qur Tanrı'nın ona bahşettiği rüzgârı ve yağmuru yönetme gücünü kendinde keşfetti. Yaz ve Kış tanrılarının kızlarıyla evlendi. İkinci karısı ona dört oğlan doğurdu. Oğullarından biri beyaz bir kuğuya dönüştü; kalan üçü de farklı kabileler kurdular. Kabilelerden biri Kırgız adını aldı ve Afushui (bugün Sibirya'nın Abakam Nehri olarak bilinir) bölgesi ile Jianshui (Kem, Yenisey Nehri'nin kuzeyinde bulunan Ulukem Irmağı) arasında yaşamaya başladılar. Kalanların biri Chua Kem

boylarına, diğeri ise Basichuzheshi Shan'a yerleşti. Basichuzheshi Shan'da yaşayan kabilenin başında en büyük oğul bulunmaktaydı ve kabilede Abangbu'nun kabilesinden birçok yiğit vardı. Büyük oğlun adı Nur Torluk idi. Birbirine küs yiğitleri bir araya getirdi ve bir birlik oluşturdu. Kabilesinin günlük yaşamdaki tüm sorunlarını çözmeye çalıştı. Kabile bu şekilde gittikçe güçlendi. Kabilenin şefi olarak seçilince kendisine kabile şefi anlamına gelen "Şad" adı verildi. Kabile de Türk adını aldı. Nur Torluk'un 10 karısı oldu ve bütün oğulları annelerinin soyunun adını taşıdılar. Aşina, Nur Torluk'un en genç karısının oğlu idi. Nur Torluk ölünce kabile oğullarından birinin başa geçmesini istedi. Nur Torluk'un eşlerinin hepsi oğullarını bir ağacın altında topladı ve en yükseğe sıçrayanın kabilenin yeni şefi olmasında karar kıldı. En genç kadının oğlu Aşina genç ve çevikti ve en yükseğe sıçrayan da o oldu. Bu şekilde kabilenin başına geçerek Akın Şad adını aldı.

Efsane Üç: Pingliang'daki Za Hu

Tang Hanedanlığı'ndan Zhangsun Wuji ve diğerlerinin derlediği *Sui Kitabı-Türkler*'deki bu efsane ise diğerlerine kıyasla biraz daha gerçekçidir. Türklerin ataları olan Aşina kabilesi aslında Za Hu'dan gelmeydi (Belirsiz Hu) ve MS 4. ile 5. yüzyıl arasında kuzeybatı Çin'de, günümüzde Gansu eyaleti sınırları dâhilindeki Pingliang'da yaşamaktaydı. Kuzey Wei Hanedanlığı İmparatoru Taiwu, Juqu Mengxun tarafından yönetilen Xiongnu Devleti Kuzey Liang'ı işgal ettiğinde Türk kabileleri Avarlara sığındılar ve Altay Dağları bölgesinde demircilik yaparak yaşamaya başladılar. Altay Dağları'nın şekli, Turk olarak adlandırılan asker miğferine benzediği için de bu kabileye Türk demeye başladılar.

Efsane Dört: Deniz Tanrısı'nın Soyu

Bu efsane Tang Hanedanlığı'ndan Duan Chengshi tarafından derlenen *Youyang Zazu*'nun ilk dört bölümünde yer almaktadır. Bu efsaneye göre, Türklerin atası Aşide Mağarası'nın batısında yaşayan Şemo Şeli'dir (Shemo Sheli). Doğaüstü güçlere sahip olan Şemo Şeli, Deniz Tanrısı'nın kızlarından birine âşık olur. Bir gece buluşurlar ve sabahleyin geri dönerler. Deniz Tanrısı'nın kızı Şemo'ya her akşam onu denize getirmesi için bir beyaz geyik gönderir. Sabaha da aynı geyik Şemo'yu evine geri götürür. Bu birliktelik bu şekilde 12 yıl sürer. Bir gün Şemo tüm kabileleri avlanmak üzere bir araya getirir. O akşam Deniz Tanrısı'nın kızı Şemo'ya şöyle der: "Yarın ava çıktığında, atalarının doğduğu mağaranın ağzından altın boynuzlu bir beyaz geyik dışarı fırlayacak. Onu bir okla vurmayı başarabilirsen biz de böyle yaşamaya devam edebileceğiz. Ama başarısız olursan da, ilişkimiz sona erecek." Ertesi gün Şemo av bölgesine geldiğinde atalarının doğduğu mağaradan dışarı çıkan altın boynuzlu bir beyaz geyik görür. Çevresindeki yiğitlere yanında toparlanmalarını buyurur. Fakat Şemo geyiğe nişan almaya hazırlanırken Az adlı kabileden birisi heyecanlanarak geyiği daha av bölgesine girmeden vuruverir. Bu şekilde, Şemo geyiği kendisi vurma şansını kaybeder ve olaya çok öfkelenir. Az kabilesinin şefini öldürür ve şöyle der: "Bundan böyle cennete tapınmak için bir adam kurban edeceğiz." Bu olaydan sonra Şemo'nun kabilesi cennete tapınma ayinleri esnasında Az kabilesinden bir adam kurban etmeye başlar. Hatta daha sonraları bayrakları için bile Az kabilesinden insanları öldürmeye başlarlar. Şemo, Az kabilesinin şefini öldürdükten sonra Deniz Tanrısı'nın kızını görmeye gider. Kız ona şöyle der: "Sen ellerinle adam öldürdün ve elle-

rin artık kanla kirlendi. Bizim ilişkimiz de olması gerektiği gibi burada bitiyor."

Türki halkların ataları olan Aşina kabilesinin nasıl ortaya çıktığını anlatan ilk üç efsane, bu anlamda bir benzerlik taşır. Öte yandan dördüncü efsanede Aşina kabilesinden söz edilmemekle birlikte, Aşide Mağarası hikâyenin bir parçasıdır. Bu da, efsanenin aslında Aşide kabilesinin kökenlerini konu aldığı ve Şemo Şeli'nin Aşide kabilesinin atası olduğu anlamına gelir. Bununla birlikte, Aşide kabilesi ve Aşina kabilesinin aralarında çok evlilik yaptığı ve Aşina kabilesi erkeklerinin Aşide kızlarıyla evlendiği bilinmektedir. Tüm Türk hatunları (kraliçeleri) Aşide soyundan gelmektedir.

II. Türklerin Doğum Yeri: Yinshan (Altay Dağları)

Genelde mitoloji ve gerçek tarihi birbirine zıt iki kavram olarak görür ve mitolojiyi geçmişte olanların üzerini örten tarihin ve gerçekliğin bir telafisi olarak düşünürüz. Buna rağmen bu hayal edilen gerçeklikler ve üretilmiş tarih hikâyeleri, bizlere çok değerli bilgiler de sağlamıştır.

Bu efsanelerde yer alan birkaç önemli coğrafi detaydan hareketle Türklerin atalarının geldiği yeri ve onların erken dönem göç serüvenlerinin izini sürebiliriz.

Birinci efsane: 1. Türklerin yerleşim yerleri Xihai (Batı Denizi) bölgesiydi. 2. Günümüzde Turfan olarak bilinen Koço bölgesinin kuzeyindeki dağa göç ettiler. 3. Oradan ayrılıp Yinshan'ın (Altay Dağları) güneyine yerleşerek Avarların hâkimiyetinde yaşadılar. Kabilelerini isimlendirirken Altay dağlarından esinlendiler ve Türk adlı miğferi kendilerini tanımlamak için kullandılar.

İkinci efsane: Yerleşkeleri Moğol Çölü'nün kuzeyindeki Suoguo'da bulunan Basichuzheshi Shan'dı.

Üçüncü efsane: 1. Kuzeybatı Çin'de bulunan Pinliang bölgesinde yaşıyorlardı. 2. Altay Dağları'na göç ettiler.

Dördüncü efsane: Aşide Mağarası'nın batısında yaşıyorlardı.

Türki halkların atalarının geldiği yer söz konusu olduğunda bu dört efsane de birbirinden farklı bölgeleri işaret etmektedir. İlk efsanede Türklerin atalarının yaşadığı yer olarak işaret edilen Xihai ile ilgili bir belirsizlik söz konusudur. Bir düşünceye göre Xihai olarak adlandırılan yer Aral Denizi'dir. Bazıları da buranın Hazar Denizi olduğunu savunur. Bir başka inanışa göre de bahsedilen yer, Çin'in kuzeybatısındaki Juyan Gölü'dür (Gashuun Nur). Türklerin 6. yüzyılda Altay Dağları çevresindeki yükselişlerini de göz önüne aldığımızda Türklerin atalarının Kuzeybatı Çin'deki Juyan Gölü'nden geldikleri iddasının doğru olma olasılığı daha da güçlenir. Ruoshui (Ejin Nehri, ya da bir başka ismiyle "Kara Nehir") Juyan Gölü'ne akar ve bölge, eski çağlardan beri tarım ve avlanma için çok uygun koşullar sunmaktadır. "On binlerce hayvan vahşi hayvan sürüsünün bulunduğu" bölge eski göçebe toplumlar için adeta bir cennettir.

İkinci efsaneye göre ise Türklerin ataları Moğol Çölü'nün kuzeyinden Suoguo'ya dayanıyordu. Günümüzde, Suoguo ibaresi ile ilgili akademik çevrelerce herhangi bir fikir birliğine varılamamıştır. Bir düşünceye göre, Suoguo bir kabile ya da Sien Pi halkının bir tebası iken, bazıları da Suoguo'nun Sakalar tarafından kurulmuş bir yerel yönetim olduğunu savunur. Tarihsel kayıtlar Suoguo'nun Xiongnu'nun kuzeyinde, Qin ve Han hanedanlıkları sınırlarında bulunduğunu ve aslında Baykal Gölü çevresin-

de göçebe hayatı yaşayan Dingling halkı olduğunu gösterir. Bu durumda efsanede bahsi geçen Suoguo, muhtemelen Dingling halkı tarafından kurulmuş bir devlettir. Bazı akademik çalışmalar Göktürk kağanlarının soyunun dayandığı Aşina kabilesiyle aralarında evlilikler yapan Aşide kabilesinin aynı zamanda Asena-Dil (Aşina-Dil) olarak da anıldığını belirtir. Bu sözcükteki Dil kelimesi Qin öncesi zamanda, Han Hanedanlığı'ndan Dingling halkına verilen isim olan Di olarak Çinceye çevrilmiştir. Bu yüzden bu efsanenin de gerçekte Aşide kabilesinin kökenlerini anlattığı düşünülebilir.

Üçüncü efsane, Türklerin atalarının aslında Kuzeybatı Çin'deki Pingliang bölgesinde yaşadığını söyler. Yine tarihsel kayıtlara baktığımızda Pingliang'ın Türklerin atalarının yaşadığı birkaç yerden biri olduğunu görebiliriz. 4. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Çin'de "Beş Hu ve On Altı Devlet" dönemi başlamıştır. Burada Beş Hu olarak adlandırılanlar Hun, Sien Pi, Jie, Di ve Chiangs halklarının hepsi Merkez Çin Havzası'nda siyasi birlikler oluşturmuşlardır. Bu beş kabilenin yanı sıra, aralarında Türklerin de bulunduğu Merkez Çin Havzası'na girmiş birçok kabile bulunmaktadır. Söz konusu bu diğer kabileler hiç başka devlet kurmadıkları için, Han Hanedanlığı'nın tarihi belgeleri onları topluca Za Hu olarak adlandırır. MS 376 yılında Di halkının kurmuş olduğu Eski Qin adlı bir devlet Lianzhou'yu ele geçirerek Çin'in kuzeyini bir çatı altında toplamayı başarmıştır. Çin'in güneyindeki Jin Hanedanlığı ile karşı karşıya gelen Eski Qin, kuzeyinde bulunan Tuoba Sien Pi halkına saldırıp sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. Karşı saldırıya geçmek için elverişli koşullar bulamayan Tuoba Sien Pi asilleri halklarıyla Eski Qin devletine teslim olur. Eski Qin devleti tarafından bölünerek farklı bölgelere yer-

leştirilen Tuoba Sien Pi halkı aynı zamanda toprak ve başka vergilere ödemekle yükümlü tutulur. Aynı zamanda Gaoche (Tiele) halkı da Tuoba Sien Pi'ler ile geçimsizlik yaşamaya başlar. Tuoba Sien Pi'ler yenilgiye uğrayıp güçten düştüklerinde, onların egemenliğinde olan Türkler de bunu fırsat bilip Tuoba Sien Pi'lerin idaresini reddeder ve başka kabilelerle birlik olarak Pingliang'a göç ederler. O zamanlar Türkler küçük ve Merkez Çin Havzası siyasi dengelerinde etkisiz bir kabile oldukları için Çinlilerin Za Hu olarak adlandırdığı gruba dâhil olur ve tarihi kayıtlarda Pingliang Za Hu olarak işaret edilirler.

Ping Liang'a doğru ilerlemek Türklerin göçebe hayatının başlangıcıydı. MS 407 yılında Beş Hu'dan biri olan Xiongnu'daki Tiefu kabilesinin şefi Helian Bobo, Shannxi'de Xia Devleti'ni (407-431) kurdu. Pingliang, günümüzde Baichengzi olarak bilinen Xia'nın başkenti Tongwan'a ve Eski Qin'in başkenti Chang'an'a yakın olduğu için Türkler bu iki devletin de hedefi olmuştu. Eski Qin ile yapılan savaşlarda Xin sıklıkla Pingliang Za Hu'larından destek istiyordu. Xia kralının kendini Pingliang Kralı da ilan etmesiyle, Pingliang Za Hu'ları da doğrudan Xia egemenliğine girmiş oldu. Bu esnada Touba Sien Pi'ler kuzeylerinde gitgide güçlenerek Çin'in kuzeyini bir çatı altında toplama siyaseti gütmeye başladılar. MS 431 yılında Kuzey Wei İmparatoru'nun ordusu Xia'nın başkentini kuşatarak Xia halkını batıya göç etmeye zorladı. Ne var ki bu batıya çekilme esnasında Xia halkı, Tuyuhunların saldırısına uğradı. Xia Kralı bu saldırılarda yenilgiye uğradı ve öldürüldü. Xia halkının bir kısmı Touba kabilesinin Kuzey Wei Devleti'ne teslim olurken, bazıları da Sarı Nehir'in batısında bulunan Kuzey Liang'a sığındı. Etraflarında bütün bunlar olurken, Türkler de Sarı Nehir'in batısına göç etmek durumunda kaldılar.

Birinci efsane Türklerin atalarının Qoco'da yaşamış olduklarını da belirtir. Tarihi belgelere göre MS 439 yılında Kuzey Wei devleti Sarı Nehir'in batısına baskı yapmaya başladı ve bugün Gansu eyaletinde Wuwei olarak bilinen Kuzey Liang'ın başkenti Guzang'ı ele geçirdi. Bunun üzerine Kuzey Liang imparatoru Liusha Nehri'ni geçip batıdaki Shanshan'a yerleşmek zorunda kaldı. Kuzey Liang halkından geride kalanlar ise Qoco Dağı'nı ele geçirip Avarlarla birlik oldular. Bütün bu gelişmeler sonrasında Türki kabile yeniden göç etmek zorunda kaldı. Sonraki yirmi yıl boyunca Türkler Qoco'nun kuzeyinde yaşadılar. MS 460 yılına gelindiğinde Rouran ile ittifakları sona eren Avarlar Qoco dağlarına girdiler. Doğal olarak Türkler de bu durumdan fazlasıyla etkilendi. Kabile şeflerinin önderliğinde Qoco dağlarını terk edip Altay (Yinshan) Dağları'nın güney eteğine yerleşen Türkler, Avarların egemenliğinde demircilik yaparak yaşadılar. Tüm bu yıllar içinde Türkler gitgide güçlendi. Tarihi kayıtlarda Qoco Dağları terk ederken Türklerin beş yüz aile nüfusuna ulaştığı ve artık bir kabile birliği içinde oldukları belirtilir. O zamandan beri de Türkler kendi bağımsız kavim ismini edinerek Orta Asya halkları tarafından tanınmışlardır.

Dördüncü efsanede belirtilen Aşide Mağarası'nın batısı ile ilgili elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Yukarıdaki efsanelerde Türklerin doğduğu yer olarak belirtilen yerler Türklerin gerçekten de göçleri esnasında yaşamış oldukları yerlerdir. Bütün bunları dikkate alarak Türklerin atalarının çok eski zamanlardan beri Çin topraklarında yaşadıklarını söylemek yanlış olmaz. Kökenleri de, yaşadıkları yer de, büyüyüp güçlendikleri yerler de hep Çin sınırları içinde bulunmaktadır. Çin'deki çeşitli kavimlerle de yakın ilişkiler kurmuşlardır.

Türklerin atalarının değişik yerlerde yaşadıklarını bilsek de Türklerin asıl doğum yerinin Altay Dağları olduğunu kabul ederiz. Birinci ve dördüncü efsane Türklerin Altay Dağları'nda doğduklarının özellikle altını çizer. Birçok Çin ve yabancı tarihsel kaynak bu efsanelerle paralellik göstermiştir. Bu düşünce akademik çevrelerce de genel bir kabul görmüş ve konu ile ilgili herhangi bir tartışma su götürmemektedir.

Eskiden Yinshan olarak adlandırılan Altay Dağları, günümüzde Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde bulunmaktadır ve adını içinde yoğunlukla barındırdığı altın madeninden almaktadır. Türk ve Moğol dillerindeki "altın" (alten) kelimesinden evrilerek Antik Çincede Altın Dağ olarak karşılık bulan Yinshan (Jinshan), günümüze Altay olarak taşınmıştır.

Altay Dağları doğal kaynaklarca çok zengindir ve verimli doğası birçok nadir kuş türüne ev sahipliği yapmaktadır. Hem tarım hem de avcılık için eşsiz koşullar sunan Altay Dağları, başta altın olmak üzere demir dışında çok çeşitli maden yatakları da barındırmaktadır. Çin'de altın üretiminin en önemli merkezlerinden biri olan bölge, bu sayede "Altın Dağ" adıyla onurlandırılmıştır. Her biri tarihin bir bölümünde önemli birer güç haline gelen Hun, Dingling, Gaoche, Tölös, Göktürk, Uygur ve Moğol medeniyetlerinin hepsi Altay Dağları'nda yaşamış ve yarattıkları zengin göçebe kültürüyle Çin medeniyetine muazzam katkılarda bulunmuşlardır.

Yine tarihi belgelere göre, Türkler ilk göç ettikleri MS 440 yılından 551 yılına kadar, doksanı Avarların hâkimiyetinde, toplamda yüzyılı aşkın süre boyunca Yinshan'ın güney eteklerinde yaşamışlardır. Bu süre zarfında Türkler Yinshan'ın güney eteklerinde hem kavimler arası iletişim hem de siyasi etkinliklerde

etkin bir şekilde yer alarak sürekli güçlerini arttırmış ve en nihayetinde Moğol Çölü'nün kuzeyini ele geçirecekleri yakın gelecekleri için uygun koşulları oluşturmuşlardır.

Bölüm Üç: Türklerin Yükselişi ve Göçleri

Ön Türk halkları nasıl güçlendiler? Göktürk Kağanlığı nasıl kuruldu? Bu kağanlık daha sonra neden Doğu ve Batı Göktürkler olarak bölündü? İkinci Doğu Göktürk Devleti nasıl kuruldu? Göktürk kağanlıklarının yıkılışından sonra Ön Türkler nerelere göç ettiler?

I. Altay Dağları'nda Yükseliş

6. yüzyılın ortalarından itibaren köleleştirilmiş toplulukların isyanlarından ötürü Avarların siyasi gücü oldukça zayıflamıştı ve Türkler bu durumu fırsat bilip Avarların hâkimiyetinden sıyrılarak tarihte yeni bir sayfa açtılar.

Türklerin Altay Dağları'ndaki bu güçlenme evresinde, Merkez Çin Havzası'nda Güney ve Kuzey hanedanlıkları hüküm sürmekteydi. Merkez Havza'daki bu siyasi karmaşa Türklerin yükselişi için uygun bir ortam hazırlamıştı. Bölgedeki krallıklarla türlü ilişkiler kurdular. Bu şekilde krallıkların çoğunun desteğini aldılar ve hem siyasi hem de ekonomik olarak güçlendiler.

Tarihi belgelere göre, Türk birliğinin başı Aşina Tümen (Bumin Kağan) halkının Merkez Çin Havzası'ndaki toplumlarla

ipek ve diğer kumaşların ticaretini yapmasını ve onların kültürlerini öğrenmesini destekliyordu. Bu ilişkiler, onlara yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi olarak da fayda sağladı. Avarlarla olan çatışmaları esnasında Batı Wei Hanedanlığı ile iyi ilişkiler kuran Aşina Tümen, bu şekilde Avarların çevresini tamamen kuşatmıştı. MS 545 yılında Avarların tepkisini de ölçmek için Batı Wei İmparatoru, Türklere bir elçisini gönderdi ve bu şekilde birliği resmi olarak da tanımış oldu. Türk toplumunun önde gelenleri Batı Wei Hanedanlığı'nın elçisinin yaptığı bu ziyareti memnuniyetle karşıladılar. Bir kutlama havasında "Batı Wei elçisinin ülkemize varması bize büyük bir fırsat doğurdu," dediler. Bu aşamadan sonra da Türkler güçlerini etkin bir şekilde arttırmaya başladılar.

MS 546 yılında Tölöslerin Avarlara saldırmasını fırsat bilen Türkler, Tölösleri yenilgiye uğratıp 50.000'den fazla Tölös askerini ordularına kattılar. Bu, onların hâlihazırdaki yükselişlerine ivme katarak, onları oldukça güçlü bir konuma getirdi. Siyasi konumlarını da geliştirmek için Türklerin şefi Avarlara siyasi bir evlilik teklifi sundu; fakat bu teklifine şiddetle reddeden Avar hükümdarı, Türkleri aşağılayan mesajını iletmek için bir elçisini gönderdi. Bunun üzerine Türkler Avar elçisini öldürüp Avarlarla olan tüm ilişkilerini kestiler. Sonrasında da Batı Wei hükümdarının kızına aynı teklifi sundular ve MS 551 yılında Aşina Tümen, Batı Wei Prensesi ile evlendi. Böylece Batı Wei İmparatorluğu ve Türkler arasında bir siyasi iş birliği kurulmuş oldu.

II. Kuzey Moğol Çölü'nün Efendileri

MS 552 yılı Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu yıl Batı Wei İmparatorluğu'nun desteğiyle Aşina Tümen idaresindeki

Türkler, Avarlara saldırdı. Bu dönemde Türk halkı bir kez daha göç etmeye başladı ve Kuzey Moğol Çölü'ne ayakbastılar.

551 yılındaki savaş sonucunda Türkler Avar hükümdarını tahttan indirmekle kalmayıp, onların hâkimiyet kurdukları kuzeydeki havzalara da egemen oldular. Merkezleri olarak belirledikleri Orhun Nehri Havzası'nın konumundan faydalanarak, Aşina kabilesinin etrafında toparladığı On Kabile ile Tümen, etnik bir devlet olarak Göktürk Kağanlığı'nı kurdu ve İlliğ (Bumin) Kağan adını aldı. Kağan adı, Avar, Türk, Tuyuhun, Uygur, Kitay ve Moğol gibi antik göçebe uygarlıklarda öndere verilen isimdi ve nesilden nesle aktarılırdı. Ne var ki Tümen, Kuzey Moğol Çölü'ne vardıktan kısa bir süre sonra aldığı savaş yaralarından ötürü yaşamını kaybetti.

Tümen'in ölümünden sonra Aşina Kolo (İssik Kağan) tahta çıktı ve İkinci Kağan unvanını aldı. Fakat o da Avarların geride kalan ordusuyla yapılan savaşta öldü. Ondan sonra tahta çıkan Mukan Kağan Türk tarihinin en büyük askeri başarılarını kazandı. Mukan Kağan yönetimindeki Türkler Avarlardan arta kalan son birlikleri de yok edip Altay Dağları'nın doğusuna kadar Moğol çayırlarındaki tüm kabileleri ele geçirdiler. Genişleyen sınırlarıyla Göktürk Kağanlığı Kuzey Moğol Çölü'nün tek hâkimi oldu.

MS 572 yılında Mukan Kağan'ın ölümünden sonra taht kardeşi Taspar (Tabar) Kağan geçti. Taspar Kağan, hükümdarlığı süresince Göktürk Kağanlığı'nın siyasi sistemini oldukça değiştirecek olan tımar sistemini kendi kabilesinde etkin bir şekilde uyguladı. Tarihi belgelere göre Taspar Kağan, Kolo'nun oğlu Şetu'yu (Şipdu, sonraları İşbara Kağan olarak başa geçecektir) Niwar Kağan adıyla kağanlığın doğu bölümünün; yine yeğenlerinden birini de Böri Kağan adıyla batı bölümünün başına atadı. Bu şekilde

merkezdeki kağana yardımcı iki kağanın devletin doğu ve batı kanadını yönettiği bir siyasi güç yapısı doğdu.

Devleti kuran Tümen'den, en güçlü haline getiren Mukan ve Taspar Kağan'a kadar Göktürk Kağanlığı dört kağan gördü ve otuz yıl gibi kısa bir sürede batıda Hazar Denizi'nden doğuda Liaohai'ye; güneyde Amu Derya (Ceyhun) Nehri'nden kuzeyde Baykal Gölü'nün kuzey tarafına kadar uzanır hale gelmişti. Göktürk Kağanlığı'nın merkezi Ötüken Dağları'nda bulunmaktaydı. Bu dönemde Türkler Merkez Çin Havzası ile siyasi çekişmeye girmiş ve Çin tarihine oldukça önemli etkilerde bulunmuşlardır.

6. yüzyılın ellili yıllarından seksenlerine kadarki sürede Merkez Havza'daki devlet ve krallıklar kendi aralarındaki sürtüşmelerde galip gelebilmek için hep Türkleri kendi yanlarına çekmeye çalışmıştır. Bu yüzden de Türklerle iyi geçinmek için çabalamışlardır. Türkler de fırsatı değerlendirip bu durumdan oldukça faydalanmıştır. Merkez Havza'daki siyasi karmaşanın Türklerin hızlı yükselişinde önemli bir dış etken olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, Türklerin Merkez Havza'daki söz konusu karmaşaya müdahil olmaları, Merkez Havza'da bir siyasi birliğin oluşmasını geciktirmiştir.

III. Batı Bölgeleri'ne Doğru Genişleme

Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasının siyasi etkileri yalnızca Merkez Çin Havzası'yla sınırlı kalmamış; Batı Bölgeleri'ne ve Orta Asya'nın geneline de yansımıştır. Göktürk Kağanlığı, çağın dünya medeniyetinin merkezi Doğu Roma İmparatorluğu ve Persler ile sıkı siyasi ilişkilere sahipti.

Moğol Çölü'nün kuzeyini ele geçirdikten sonra Türkler, Batı Bölgeleri'ni keşfetmeye koyuldular. İstemi Kağan'ın seferleriyle

başlayan bu genişleme Çin tarihi kaynaklarında da kendine yer bulmuştur. Buna göre Tümen Kağan, Moğol Çölü'nün kuzeyine egemen olduktan kısa bir süre sonra kardeşi İstemi'yi yüz bin kişilik bir orduyla Batı Bölgeleri'ne gönderir. Türk etkinliğinin odak noktası Moğol Çölü'ndeki çayırlık alanlara ve Altay'ın doğusuna doğru ilerlerken, İstemi de ileride Batı Türklerinin ülkesi olan Altay Dağları'nın batısındaki bölgeleri hâkimiyeti altına almıştı. Tümen'in ölümünden sonra ise, kendisine de Kağan unvanı verilmiş olmasına karşın imparatorluğun doğu tarafını yöneten Mukan Kağan'ı tüm Türk kabilelerinin yegâne reisi, Büyük Kağan, sıfatıyla onurlandırır. Mukan Kağan'ın emriyle düzenlenen Batı Bölgeleri seferlerinde On-Ok Budun önemli rol almıştır. Aslında, Batı Bölgeleri'nin aslında İstemi idaresindeki Türki topluluklar sayesinde ele geçirildiğini söyleyebiliriz. Buna karşın İstemi'nin zamanında Göktürk Kağanlığı daha ikiye bölünmemiş olduğu için, İstemi komutasında elde edilen bu zafer, tüm Birinci Göktürk Kağanlığı'nın askeri başarısı olarak kayıtlara geçmiştir.

Batı seferinde Türklerin ilk karşısına çıkan düşman bölücü rejim Qoco idi. MS 554 yılında Mukan Kağan'ın emriyle Türkler Qoco Devleti'nin Beibe şehrine saldırdılar. Türklerin Qoco halkıyla yaptıkları savaş oldukça küçük ölçekli kalmıştır. Türklerin yoğun baskısına dayanamayan Qoco Devleti, barış isteğiyle karşı tarafa elçilerini gönderir. Türk Kağanı'nın, Qoco Kralı'nın kızıyla evlenmesiyle iki devlet arasında siyasi bir birlik oluşur. Qoco Devleti Kralı ve tahtın varisleri Türk Kağanı'nın emirlerini kabul eder ve Qoco Devleti Türk himayesine girer.

Qoco, tarihi İpek Yolu üzerinde stratejik önem taşımaktaydı. Qoco'nun Türklere katılması Türklerin Tuyuhun halkı üzerindeki etkisini arttırdı. Türkler Tuyuhunların; Shanshan, Kara-

şar (Karashar), Kuça (Quici; günümüzde Sincan eyaletine bağlı Kuçar ili olarak bilinir) ve Khotan Krallığı gibi çevre devletler üzerindeki etkilerini artmasına sebep oldular ve sonuçta Khotan Krallığı ile Tuyuhunlar arasında savaş patlak verdi. 556 yılında Mukan Kağan Lianzhou'daki Tuyuhunlara saldırdı. Bu savaş sonrasında Türkler Batı Bölgeleri'ndeki egemenliğini pekiştirmiş oldu ve sonuçta bir kısım Türk halkı Batı Bölgeleri'ne göç etti.

Tuyuhunları etkisiz kıldıktan sonra Türklerin bölgedeki en büyük rakipleri olarak geriye Ak Hunlar (Beyaz Hunlar ya da [H]Ephthalities) kalmıştı. O sırada Doğu Kongling bölgesinde Ak Hunlar -her ne kadar batıya çekilmiş olsalar da- oldukça etkin bir güçtü. Türkler Batı Bölgeleri üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirip daha da batıya doğru genişlemeleri için Ak Hunlarla çarpışmak durumunda olduklarını biliyorlardı. İstemi yönetimindeki batı seferi ordusu bugün Kazakistan'ın Zambil eyaletinde bulunan Talas'ta karşı karşıya geldi. Ak Hunlara arkadan saldırabilmek için İstemi, diplomatik ilişkileri sayesinde Perslerle birlik oldu ve iki devlet Ak Hunlara karşı birlikte hareket etme kararı aldı. O sırada Perslerin Sasani İmparatorluğu MS 531-579 yılları arasında hüküm süren I. Hüsrev önderliğinde oldukça güç kazanmıştı. Doğularındaki Ak Hun tehdidinden kurtulmak için Türklerle iş birliğine girmek, mantıklıydı; böylece düşmanlarına her iki koldan da saldırabileceklerdi. Bu iş birliğini pekiştirmek adına da Türkler Perslere siyasi bir evlilik yapma teklifinde bulundular ve İstemi, I. Hüsrev'in kızıyla evlendi.

Batı tarihi kayıtlarına göre MS 563 ile 567 yılları arasında Pers İmparatorluğu ile Göktürk Kağanlığı kuvvetleri Ak Hunlara şiddetli saldırılar düzenlemişlerdir. Kısa süre içinde Türkler Ak Hunların Amu Derya (Ceyhun) Nehri güneyindeki sınır ilini

ele geçirmeyi başardı. Nehrin öte yakasına geçip daha da güneye ilerleyerek Ak Hunların başkentini aldılar. Bu esnada Pers ordusu da Ceyhun Nehri'nin güney bölgesini işgal etti. Arap tarihi belgelerine göre savaş sonrasında Türkler ve Persler, Ak Hun topraklarını Ceyhun Nehri doğal sınır olacak şekilde paylaştılar. Buna göre Ceyhun'un güneyi Perslere, kuzeyi ise Türklere kalmıştı. Sonrasında Türkler Avarlardan ve Ceyhun'un güneyinde Ak Hunlardan geriye kalan birkaç taburu da yok ederek Ceyhun'un kuzeyindeki egemenliklerini sağlamlaştırdılar. Göktürk Kağanlığı'nın sınırları Perslerin Sasani İmparatorluğu'na dayanmış ve batıya doğru genişlemişti. Türk Devleti'nin etkisi ise Hazar'ın kuzey kıyılarına kadar uzanmıştı. Batı Türklerinin hâkimiyetindeki bölge, tam da Doğu ile Batı dünyasının bağlantı noktasıydı. Karadeniz, Hazar Denizi üzerinden, Aral Gölü'nün kuzey kıyısından Avrasya'ya uzanan rota yeniden hareket kazanmıştı.

Fakat kısa süre sonra Perslerle Türkler ipek ticareti konusu yüzünden birbirilerine düşman oldular. Bu iki imparatorluk arasındaki ittifakın bozulmasının ardında iki neden bulunmaktaydı. Birincisi, Türklerin Sasani İmpratorluğu'nun güçten düşmesi sürecinde Orta Asya'daki sınırlarını genişleterek Pers İmparatorluğu için bir tehlike unsuru haline gelmesiydi. İkincisi ise, her iki imparatorluğun da Doğu ile Batı arasındaki ticaretten daha çok faydalanmak istemesiydi; ki bu ticaretin en önemli ögesi ipekti. Kendi ipek üretimini geliştirmeyi amaçlayan Perslerin ipek ticaretini yasaklaması, Türklerle yakın ilişkileri olan İskitleri (Sakalar) zarara uğratmıştı. Bizans tarihçisi Menander'in kayıtlarına göre İskitler tarafından kışkırtılan İstemi, I. Hüsrev'e ipek ticareti yasağını kaldırması için İskit tüccarı Maniakh önderliğinde bir heyet gönderir. I. Hüsrev bu ziyarete çok sinirlenir ve Türk he-

yetinin sunduğu ipek hediyeleri heyetin önünde yakar. Türkler bu ziyaretlerinden hayal kırıklığı ile döner. Fakat İstemi'nin vazgeçmeye niyeti yoktur. MS 567 yılında Perslere gönderdiği ikinci heyet de bir sonuç alamaz ve Türk elçisi Persler tarafından katledilir. Bu şekilde Pers ve Türk imparatorlukları arasındaki ittifak sona erer ve iki devlet birbirileri ile savaşmaya başlar. Bu koşullar altında Türkler, Perslere birlikte saldırmak için Bizans İmparatorluğu'yla temasa geçer.

MS 568 yılında İstemi'nin emriyle İskitli Maniakh önderliğindeki Türk heyeti yanlarında ipekle Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis (bugünkü İstanbul) şehrine vardı. Doğu Roma İmparatoru II. Jüstinyen (565-578)'in huzuruna çıktıklarında, İmparator onların hediyelerini kabul eder ve Türklerin geleneklerini, durumlarını ve yerleşkelerini sorar. Türklerin teklifine sıcak bakıp Perslere karşı birlik olmaya ikna olur. Bunun dışında Türklerin sınırlarına girip ticaret yapmasına da izin vererek Zemarchus'u bir elçi olarak Türk İmparatoru'na iade-i ziyaret yapması için görevlendirir.

Bizans Elçisi Zemarchus'un kendisini ziyaret etmesi İstemi'yi oldukça memnun etti ve elçi Zemarchus Türkler tarafından büyük bir konukseverlikle ağırlandı. Ziyaretinden sonra İstemi Zemarchus'a eve dönüş yolunda Talas'a kadar eşlik etti. Ayrıca Maniakh'ın oğlunu da Zemarchus'a Konstantinopolis'e kadar eşlik etmesi için görevlendirdi. Tam da bu esnada Talas'a gelen Pers heyetinin İstemi ile görüşme isteği reddedildi. Dönüş yolunda Perslerin kurduğu tuzaktan sıyrılan Zemarchus ve Türk heyeti MS 571 yılında Konstantinopolis'e vardı. Türk heyetinin de kışkırtmasıyla Bizans İmparatorluğu MS 572 yılında Perslere savaş ilan etti. Türkler bu durumdan faydalanarak ordularını güneye

yöneltti, Ceyhun Nehri'ni geçerek daha önceleri Ak Hunlara ait olan bölgenin tamamını ele geçirmeyi başardı.

MS 576 yılında İstemi öldü. Aynı yıl Bizans İmparatoru II. Tiberius Konstantin, Valentin adında bir elçisini Göktürk Kağanlığı'na gönderdi. Fakat Bizanslılar Avarlardan geriye kalan taburlarla bir anlaşma imzaladıkları için, Valentin'in ziyareti İstemi'nin varisi Tarduş Kağan tarafından kabul görmedi. Tarduş Kağan, Bizanslıların Avarlarla yaptığı bu anlaşmanın iki imparatorluk arasındaki ittifakı bozduğu kanısındaydı. Kırım'ın doğusunda önemli bir Bizans kalesi olan Bosporos şehrine saldırmaları için Türk süvarilerini gönderdi. Bu şekilde Göktürk Kağanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasında süren 10 yıllık ittifak da resmen son bulmuş oldu. Sonrasında Türkler sınırlarını genişletmeye devam ederken, Kırım ve Kafkasya'nın kuzey bölgelerindeki etkileri de arttı.

Bizans İmparatorluğu ile olan ittifakın sona ermesi Türkleri Perslerle olan savaşlarından da alıkoymadı. MS 588 ile 589 yıllarında Türkler bugün Afganistan olarak bildiğimiz Bactria bölgesine doğru ilerleyişlerini sürdürdüler ve Hindukuş'un kuzeyindeki Tukhara bölgesini tamamen ele geçirdiler. MS 630 yılında ise Tang Hanedanı keşişlerinden Xuanzang bu bölgeden geçtiğinde, bölgenin bir Türk prensinin tımarı olduğunu kaydetmiştir.

6. yüzyılın ortalarından itibaren Tümen, Mukan ve İstemi kağanların aralıksız çabaları sonucunda Türklerin etkisi tüm Moğol Çölü'nün kuzeyine nüfus etmiş ve otuz yıl gibi kısa bir sürede Batı Bölgeleri ve Orta Asya'nın her yerine dağılmıştır. Bir yüzyıl sonrasının taş kitabelerindeki yazıtlarda Türkler kendilerinin bu en şaşalı zamanlarına heyecan içinde methiyeler düzmüşlerdir.

IV. Doğu ve Batı Kağanlıklarının Ayrılması

Göktürk Kağanlığı askeri başarılarıyla ortaya çıkmış göçebe bir siyasi güçtü. Mukan ve İstemi Kağan zamanlarında Türkler Avrasya çayırlarının en güçlü kabilesi haline gelmişti. Buna rağmen, hızlı yükselen imparatorluğun ömrü pek de uzun sürmedi. Zaten Göktürk Kağanlığı, seferleri esnasında Orhon merkezli Doğu Türkleri ve Batı Bölgeleri merkezli Batı Türkleri olarak kutuplaşmıştı.

Göktürk Kağanlığı, kurulduğunda hâlihazırda yerleşik bir siyasi organizasyon sistemine sahip değildi; yönetimin devriyle ilgili Kağanlık sistemi bu konuda etkili bir sistemdi. İmparatorluk ailesi içinde kağanın varisinin kim olacağı konusunda sıkça tartışmalar çıkmaktaydı. Bu durum küçük kağanların ayrılıkçı tutumlarını alevlendirmekle kalmamış; siyasi gücün merkezinde de birliğin bozulmasında etkili olmuştur.

Tarihte Taspar Kağan'ın öldüğü MS 581 yılı, Türklerin şaşalı zamanlarının sonunu işaret eder. Kolo (İssik Kağan), Mukan ve Taspar Kağan'ın oğullarının yeni kağan olma çatışmasından galip çıkan Kolo'nun oğlu Şipdu, İşbara Kağan adıyla merkezde, Ötüken Dağları'nda başa geçti. Bu esnada, Tughla'da yaşayan Taspar'nın oğlu Anıro (Amrak), Panna (Anlo) Kağan ismini; Mukan Kağan'ın oğlu ise Altay'ın doğusuna kadar uzanan bir sınırda Batı Türklerine yakın bölgede Apa Kağan adını alır. Kısacası yeni kağanın kim olacağı konusunda güç savaşları belirleyici etkendi.

Siyasi unsurlar olarak Göktürk Kağanlığı zaten kendi sınırları içinde birçok küçük kağan atamaktaydı. İşbara Kağan zamanında Göktürk Kağanlığı'nda 5-6 adet ayrılıkçı kanat bulunmaktaydı. Genel yönetim şemasına bakıldığında devletin başında İşbara Kağan vardı. Onun dışında devlet otoritesi olarak Anlo Panna Kağan, Apa Kağan ve devletin doğusunda Kitay ile Tatarların da

aralarında bulunduğu kabilelerin genel asayişinden sorumlu İşbara Kağan'ın kardeşi Tölis Kağan'ı da sayabiliriz. Ayrıca, İstemi'nin oğlu Tarduş Kağan eskiden Usunların (Wusun) yaşadığı bölgeyi kendine üs olarak seçmiştir. O zamana kadar küçük rütbede birçok kağan kendi bölgelerinde kendi ordularının başında bulunmaktaydı. Göktürk Kağanlığı'nın dört ya da beş katmandan oluşan siyasi yapısının tepesinde oğul, amca ve kuzenlerin yönettiği Aşina kabilesi bulunmaktaydı. Bu çok katmanlı siyasi yapı, kabile içindeki güç savaşlarından ve bu savaşlar sorasında kendiliğinden şekillenen tımar sistemine benzer feodal güç, toprak ve askeri dağılımdan kaynaklanmaktaydı. Bütün bu etkenler, İmparatorluğun Doğu ve Batı kanatları olarak ikiye ayrılmasında önemli rol oynar.

Bu süreçte, Merkez Havza'da da siyasi dengelerde önemli değişiklikler olmuştu. Birkaç yüzyıldır süren bölünmüşlük sonunda Sui Hanedanlığı altında birleşen Çin, Türklere karşı sert politikalar gütmekteydi. Sui İmparatoru Wen, bir yandan Türkler arasındaki güçlü karşıt grupları birbirine karşı kışkırtarak düşmanlarını içten zayıflatırken, öte yandan da sınırdaki savunma hattını güçlendirip saldırı önceliğini eline geçirmeyi planlıyordu. Sui Hanedanı'nın bu planı sonuç verdi ve Göktürk Kağanlığı'nın ikiye ayrılmasında önemli bir rol oynadı.

MS 582 yılında İşbara Kağan, egemenliği altındaki tüm kağanlara haber salarak Sui Hanedanlığı'na karşı dört yüz bin kişilik bir ordu kurulmasını emretti. Saldırı Sui Hanedanlığı'nın kuzey bölgesine oldukça büyük zararlar verdi. Fakat Batı Türklerinin başındaki Tarduş Kağan emre itaatsizlik ederek ordusunu geri çekti ve bölgeden ayrıldı. MS 583 yılında Sui Hanedanlığı ordusu ayrılıp Türklere iki koldan saldırdı. Liangzhou'dan başlayıp

Apa Kağan'ın ordusunu yenerek onları da kendi taraflarına çektiler. Apa Kağan'ın bu ihanetine karşılık İşbara Kağan askerlerini Apa'nın ordusu üzerine yöneltti. Apa Kağan Tarduş Kağan'a sığınmak zorunda kaldı. Aynı esnada Qoco'nun kuzeyinden Tanhan Kağan da askerleri ile birlikte Tarduş'a sığınmıştı. Böylece Tarduş Apa ve Tanhan ile bir olup İşbara Kağan'a karşı isyan etti. Göktürk Kağanlığı zaten doğu ve batı kanatları olarak ikiye ayrılmıştı. Doğu Göktürkler genelde Altay Dağları'nın doğusu ile Moğol Çölü'nün kuzeyini kontrol ederken; Altay'ın batısı ile başlayan Batı Bölgeleri ise Batı Göktürklerinin hâkimiyeti altında kaldı.

Göktürk Kağanlığı birçok kabilenin, askeri ve toplumsal iş birliği sonucunda oluşmuş, gücü sınırlarında yoğunlaşan bir göçebe devletti. Göktürk Kağanlığı'nın bölünmesinin ardında yatan asıl sebep ise göçebe yaşam ekonomisinin dağınık ve gezici olmasıydı; ki bu ekonomik sistem yüzünden kağanlık bir gün bir şekilde bölünmeye mahkûmdu.

6. yüzyıldan önce Çin'in kuzeyindeki çayırlarda çok sayıda kavim bulunmaktaydı. Toplumsal ekonomilerinin temeli göçebe hayvan yetiştiriciliğine dayalıydı. Kavimlerin kendi aralarında siyasi, toplumsal ve ekonomi anlamındaki iletişim sıkıntısı yüzünden her grup kendi içinde kendine has siyasi ve kültürel geleneklerini sürdürür halde ve merkezden kendini ayrı tutma eğilimindeydi. Öte yandan, bu ekonomik koşullar altında Türklerin kabilelere dayalı temel toplum yapısı, birleşik üretim ve askeri organizasyon gereklerini sağlamaktan uzaktı. Siyasi anlamda her kabile şefinin bağımsız olması, tarım devletlerinde görülen merkezi otoritenin oluşmasının önündeki en önemli etkendi. Ayrıca siyasi üstünlük üzerine yaşanan iktidar kavgaları ve bas-

tırılan etnik grupların isyanları Göktürk Kağanlığı'nın ahenginin bozulmasında ve ayrılık rüzgârları esmesinde etkili olmuştur. Dışarıdan güçlü görünün Göktürk Kağanlığı, aslında kendi içinde ancak askeri güç tehdidiyle birliğini sürdüren bir kurumdu. Bu yüzden askeri anlamda güçten düştüklerinde, bölünmeleri kaçınılmazdı.

Yine de Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Göktürk Kağanlığı kısa süre için bile olsa; Orta Asya havzalarını, Moğol Çölü'nü ve Batı Bölgeleri'ni birleştirmeyi başarmıştır. Günümüze yansıyan en önemli etkileri ise Türk yazıtları oluşturmalarıdır. Türklerden önce bölgede hüküm sürmüş olan halklardan ne Avarlar ne de Hunlar kendi yazıtlarını oluşturmuşlardır. Türklerin ürettikleri yazıtlar, Tölösler gibi çeşitli kavim medeniyetlerinin ilerlemesini sağlamaktan başka, Göktürk Kağanlığı bölgesindeki toplumların da kültürel açıdan Türkleşebilmelerini sağlamıştır. Bu dönemde ortaya konan Türk yazıtları, modern Türk dilinin temelini oluşturur.

V. Merkez Havza'nın Hâkimiyetine Girme

1.Doğu Türklerinin Merkez Havza Egemenliğine Geçmesi

Göktürk Kağanlığı'nın bölünmesinden sonra, İşbara Kağan idaresindeki Doğu Göktürk Kağanlığı, sürekli olarak Batı Göktürk Kağanlığı'nın saldırılarına maruz kaldı ve güçten düştü. MS 585 yılında İşbara Kağan halkıyla, Sui Hanedanlığı'nın da izniyle, Moğol Çölü'nün güneyindeki, bugün İç Moğolistan'daki Huhhot şehrinin kuzeyinde bulunan Baidaochuan bölgesine göç etti. Böylece Moğol Çölü, Sui Hanedanlığı ile Doğu Türkleri arasında doğal sınır haline geldi. MS 587 yılında İşbara Kağan öldü. Yerine

Baga (Yabgu) Kağan adıyla geçen kardeşi Kara Kur ise bir yıl sonra batıya yapılan seferler esnasında yaşamın kaybetti. Baga Kağan'ın ölümünden sonra ise tahta Tulan (Touroum) Kağan adıyla İşbara'nın oğlu Yongyulü çıktı. Bu esnada Baga Kağan'ın oğlu Zamkan (Ramkan), Tölis Kağan adıyla ülkenin kuzeyini yönetti. Sui Hanedanlığı hizipçilik politikasını devam ettirerek Tölis Kağan ile Tulan Kağan'ın arasının açılmasına sebep oldu. MS 597 yılında Tölis Kağan ile bir Çin prensesini evlendirdiler ve kendisini Ötüken dağlarına yerleşmeye ikna ederek Çin'in kuzeyinde Sui Hanedanlığı için bir tampon bölge oluşturmasını sağladılar.

Sui Hanedanlığı'nın sürdürdüğü bu "böl ve nifak sok" (ya da bildiğimiz haliyle, "böl ve yönet") politikası, Tulan Kağan'ı çok kızdırdı. Sui Hanedanlığı'na vergi vermeyi kesip sınır kentlerini yağmalamaya başladı. 599 yılında Batı Göktürk Kağanlığı'nın başındaki Tarduş Kağan ile bir olup Tölis Kağan'a saldırdılar. Yenilgiye uğrayan Tölis Kağan, Sui Hanedanlığı'na sığındı. Sui Hanedanlığı İmparatoru Wen de kendisini kabul ederek ona Yami Kağan adıyla, halkıyla birlikte yaşaması için Suozhou'da Dali şehrini inşa etti. Fakat Tulan Kağan'ın ardı arkası kesilmeyen saldırıları yüzünden Yami Kağan halkıyla birlikte Sarı Nehir'in kuzeyinde bulunan Xiazhou ve Shengzhou arasına göç etti. Bunun üzerine İmparator Wen, Yami Kağan için Jinhe ve Dingxiang şehirlerini kurdu. Ne var ki kısa bir süre sonra Tulan Kağan'ın astları tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmesiyle Doğu Göktürk Devleti çalkantılı bir döneme girdi. Batı Türklerinin başındaki Tarduş Kağan bu durumdan faydalanarak Kuzey Moğol Çölü'nü ele geçirdi ve adını Bilge Kağan olarak değiştirdi. Ordusunu güneye yönelterek Sui Hanedanlığı'na saldırdı, fakat yenilgiye uğradı. Moğol Çölü'nün kuzeyinde ortalık karıştığı için

hayvan yetiştiriciliği de büyük sekteye uğramıştı ve çobanlar teker teker Yami Kağan'a sığınmak üzere bölgeyi terk etti. 603 yılında Moğol Çölü'nün kuzeyinde Tölös kabilesi Bilge Kağan'ın idaresine başkaldırması sonrası, Bilge Kağan ve halkı bölgeden kaçarak Qinghai'deki Tuyuhunlara sığındı. Bundan sonrası için bu topluluğa ne olduğu ile ilgili herhangi resmi bir kayıt bulunmamaktadır. Ama bilinen şu ki geride kalan Doğu Göktürkleri o tarihten sonra Sui Hanedanlığı'nın hâkimiyetine girmiştir.

Sui Hanedanlığı'nın son yıllarında Merkez Havza'daki siyasi durum oldukça karmaşıktı. Türkler de bu durumdan yararlanıp eski güçlerine kavuşmak istediler. 609 yılında Yami Kağan'ın ölmesiyle yerine Şipi (İşbeg) Kağan adıyla oğlu Kutlug geçti. Onun zamanında Türkler yeniden güçlenmeye başladılar. Tarihsel kayıtlara göre Şipi Kağan'ın ordusundaki asker sayısı bir milyonun üzerindeydi. Bu süreçte tüm ayrılıkçı güçler Türklerle yakın ilişkiler kurdu. Hatta bazıları Şipi Kağan'a kendileri ile ittifak kurma teklifleriyle gelmiş ve Türklerin üstünlüğümü kabul etmiştir. MS 618 yılında Li Yuan, Tang Hanedanlığı'nı kurdu. Hanedanlığın ilk yıllarında Tang yönetimi Türklere yönelik barışçıl politikayı sürdürdü. Bu süre zarfında Türkler Şi-Pi, Kara (Çu-Lo) Kağan ve İllig Kağan idarelerini gördü. Bu kağanların hepsi Yami Kağan'ın oğluydu.

İllig Kağan idaresinde güçlü ve iyi eğitimli bir orduya sahip olan Türkler, Tang Hanedanlığı'yla uzun süren savaşlar yaptı. Tarihi kaynaklara göre MS 621 ile 626 yılları arasında Türk askerleri; aralarında Shanxi, Hebei, Shannxi, Gansu, Ningxia, Qinghai, Sichuan ve Henan'ın da bulunduğu sekiz eyalete dağılmışlardı. Uzun yıllar süren savaşlar ve özellikle de aşırı ağır vergi ve harçlar, Türk devleti hâkimiyetindeki diğer unsurlar arasında

isyanlara sebep oldu. Aralarında Tölöslerin de dâhil olduğu Moğol Çölü'nün kuzeyindeki birçok kabile bu sebeple birbiri ardına Türklere ihanet etmeye başladılar. Türkleri güçten düşürmek için Tang İmparatoru Taizong, tıpkı Sui İmparatoru Wen'in yaptığı gibi, bu iç karışıklıkları destekledi ve isyankâr Tölöslere etkin biçimde yardım etti. Böylece İllig Kağan yönetimi iç ve dış zorluklarla aynı anda mücadele etmek zorunda kaldı. Bu esnada Li kabilesi, Tang Hanedanlığı üzerinden Merkez Havza'daki egemenliğini pekiştirerek Türklere karşı saldırıya geçtiler. MS 630 yılında devasa Tang ordusunun saldırıları sonucu İllig Kağan yönetimi çöktü ve bölündü. Yin Dağları'ndan Moğol Çölü'ne kadar uzanan bölge Tang Hanedanlığı hâkimiyetine geçti. Bütün bu olanlardan sonra İllig Kağan, Tang Hanedanlığı ile imzaladığı ittifak anlaşması ise Doğu Göktürk rejiminin sonu olur.

Doğu Göktürk Devleti'nin çöküşünden sonra, Tang Hanedanlığı bölgeyi Moğol Çölü'nün kuzeyini ve güneyini ayırarak Zhou ve Fu adlarıyla yönetmeye başladı. Türklerin temel toplumsal yapısına uygun olarak Tang Hanedanlığı kabile sistemini devam ettirdi. Kurulan Chi-mi sisteminde tüm kabilelerin üzerinde ise Zhou ve Fu bulunmaktaydı ve Dudu ya da Çişi (Chishi) olarak adlandırılan bölge şefliği babadan oğula geçmekteydi. Tarihi belgelere göre Tang Hanedanlığı, İllig Kağan'ın yönetim alanını altı Zhou'ya bölmüş ve bölgeye biri Dingxiang, öteki ise Yuzhong olmak üzere iki Dudu atamıştır. Tang Hanedanlığı, kendilerine teslim olan tüm kabile şeflerine resmi bir makam sunmuştur. Yine tarihi istatistiklere göre, bu süreçte yaklaşık on bin Türk ailesi Tang Hanedanlığı'nın başkenti Chang'an şehrine göç etmiştir. MS 647 yılında Tang Hanedanlığı Tölöslerin yaşadığı alanı da bir Zhou ve Xian (eyalet) olarak belirlemiş ve yönetimini dev-

ralmıştır. MS 650 yılına kadar geçen sürede tüm Doğu Göktürk toprakları Tang Hanedanlığı tarafından ele geçirilmiştir. Moğol Çölü'nün kuzeyinde ve güneyinde bulunan tüm Türk halkları, Tang Hanedanlığı egemenliğini kabul etmiştir.

2. Batı Türklerinin Merkez Havza Egemenliğine Geçmesi

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu Tumen'in, Kağan unvanını almasından da önceden beri kardeşi İstemi, yüz binlerce askerlik bir ordunun başında Batı Bölgeleri'ne seferler düzenlemekteydi. Kısa süre içinde İstemi de Kağan unvanı alarak Yingsochuan'ı kendisinin merkezi ilan etti ve aslında pratikte ayrı bir siyasi oluşum kurmuş oldu.

İstemi'nin ölümünden sonra oğlu Tardu, merkez kağana haber vermeden tahta geçerek Tarduş Kağan adını aldı. Onun yönetiminde Göktürk Kağanlığı doğu ve batı bölümlerine ayrılmıştı bile. Her ne kadar Tulan (Touroum) Kağan'ın ölümüyle Tarduş Kağan, Doğu ve Batı Göktürk kağanlıklarını bir çatı altında toplamış olsa da; bu birlik, MS 599 yılından 603'e kadar yalnızca dört yıl sürdü. Tarduş Kağan'ın Tuyuhun bölgesine sürülmesinden sonra bir Türk aristokratı olan Daman, Nur Kür Kara Kağan adıyla Batı Göktürk Kağanlığı'nın başına geçti. Aynı esnada, Tarduş Kağan'ın torunu "Yabgu Kağan, Batı Bölgeleri'nin güneybatısındaki Taşkent şehri yakınlarında küçük bir alanı kontrol etmekteydi. MS 609 yılında Sui Hanedanlığı Yabgu Kağan'ı Nur Kür Kara Kağan'a saldırması için kışkırttı. Çu-Lo yenilgiye uğradığında Sui Hanedanlığı'na sığındı ve Şikoey Yabgu Kağan Batı Türklerini yeniden birleştirmeye çalıştı. Yabgu Kağan Altay Dağları'ndan, Hazar Denizi ve Hindukuş Dağları'na kadar uzanan

geniş bir coğrafyaya hâkim olmuş ve Batı Türklerini yeniden bir araya getirmeyi başarmıştır.

Şiokey Yabgu Kağan yönetiminde devletin merkezi bugün Sincan eyaletinde bulunan Kuça şehrinin (o zamanların Qiuci'si) kuzeyindeki Yulduz şehrine taşınmıştır. Sürekli genişleyen sınırlarıyla Şikoey Yabgu Kağan oldukça güçlü bir hale geldi. Afganistan coğrafyasını kontrol altına alarak Tarım Havzası'na egemen olmuştur.

Şikoey Yabgu Kağan'ın ölümünden sonra, Tong Yabgu Kağan başa geçti. Onun zamanında Batı Türkleri emsalsiz bir güce sahipti ve sınırları Ceyhun Nehri'ni de aşmıştı. Batı Göktürk Kağanlığı, Orta Asya'da bugün Tokmak olarak bilinen Suiye ilini ele geçirerek şehrin birkaç yüz binlik ordusunu da kontrolleri altına aldılar. Ayrıca Şi bölgesinin kuzeyindeki Bing-yul'da inşa ettiği Xia kentini (bugünkü Taşkent) merkez üssü olarak belirleyen Yabgu Kağan, buradan Orta Asya'da ele geçirdiği toprakları idare etmeye başladı. MS 628 yılında Yabgu Kağan bir Türk beyi tarafından öldürüldü. MS 630 yılında Yabgu Kağan'ın oğlu İstemi Kabgu (Se Yabgu) Kağan, diğer Türk boylarını yenilgiye uğratarak Büyük Kağan seçildi. Kısa süre sonra, iyi bir önder olmadığı gerekçesiyle aynı boy tarafından tahttan indirilerek Ceyhun ile Tang Hanedanlığı topraklarından Sir Daria arasındaki Sogdiana bölgesine kaçmaya zorlandı ve orada öldü.

İstemi Kabgu (Se Yabgu) Kağan'ın ölümünden sonra yerine Tulu Başlık Beg (Bagaşa Tulu) Kağan geçer. Tang Hanedanlığı'na gönderdiği elçi ile kendilerine olan bağlılığını ilan ederek onlar tarafından tanındı. MS 634 yılında Tulu Kağan öldü, yerine geçen kardeşi İşbara Teriş Kağan adıyla tahta çıktı. Onun zamanında Türk toplumunun temelini oluşturan On-Ok Budun üzerinde

etkin kontrol sağlandı. 636 yılında On-Ok Budun'u sol kolunda (xiang) Suiye'nin doğusunda beş Tulu kabilesi; sağ kolunda ise Suiye'nin batısında beş Nuşibi kabilesi olmak üzere ikiye ayırdı. Bir süre sonra bir Türk beyi İllig Bey Tulu Kağan adıyla kendini Kağan atadı. Yapılan savaşların ardından iki kağan İli Nehri'ni sınır olarak kabul ederek anlaştılar; buna göre nehrin doğusu İllig Bey Tulu Kağan'a batısı da Teriş Kağan'a kaldı. Böylece hâlihazırda ikiye ayrışmış olan Batı Göktürk Kağanlığı'nın doğu ve batı bölgelerine ayrılması resmiyet kazanmış oldu.

Doğu tarafında İllig Bey Tulu Kağan merkezi olarak seçtiği Zuhe Shan (Beiting) şehrinde beş Tulu kabilesini yönetmekteydi. MS 639 yılında batı kanadında kopan şiddetli isyanlar sonucu Teriş Kağan Farghana'ya (Orta Asya'da bugünün Fargona'sı) kaçmak zorunda kalır ve kısa süre sonra orada ölür. Yerine geçen İllig Bey İşbara Yabgu Kağan, sınırları dâhilinde bulunan Qiuci, Shanshan, Charchan, Tukhara, Karaşar, Taşkent, Kesh, Koshania, Murv ve Semerkant bölgelerini; merkezi olarak belirlediği doğusunda İli Nehriyle bitişik olan Suiye Chuan'ın kuzeyindeki Nanting kentinden yönetmeye başladı.

Batı Kağanlığı'nın her iki kanadının başında olan kağanın da kendisini tüm ülkenin kağanı olarak ilan etmesi, birbirine üstünlük kurmak için yaptıkları savaşları da beraberinde getirdi. MS 641 yılında İllig Bey Tulu Kağan, ordusuyla İşbara Yehu Kağan'ı yendi ve Batı Göktürk Kağanlığı'nı yeniden bir çatı altında toplamayı başardı ve batıya doğru sınırlarını genişletmeye başladı. Ordu İli Nehri'ni aşıp Kang ve Me eyaletlerine akınlar düzenlemeye başladı ve Tukhara kentini yağmaladı. İllig Bey Tulu Kağan sonra ordusunu geri çekerek doğuda Tang Hanedanlığı'na saldırdı; fakat Tang ordusu karşısında korkunç bir yenilgiye uğra-

dı. 642 yılında Tang Hanedanlığı Batı Göktürk Kağanlığı'na bir elçi göndererek Türk beylerinden birine İllig Bey Yabgu Kağan unvanını verdi. İllig Bey Tulu Kağan, aralarında yapılan savaşta İllig Bey Yabgu Kağan'ı yenmesine rağmen, zayıflayan yönetimini yeniden güçlendirmeyi başaramayarak en sonunda Tukhara'ya sığındı.

Bu sayede İllig Bey Yabgu Kağan 642 yılında Yüce Kağan olarak Batı Göktürk Kağanlığı'nın başına geçti ve öteki kağanlara göre oldukça uzun sayılabilecek bir süre (MS 642-653) devleti yönetti. Bir süre Tang Hanedanlığı'na karşı barışçıl bir siyaset izledi ve Tang Hanedanlığı'na bir siyasi evlilik teklifi sunmak üzere elçi gönderdi. Bununla birlikte ülke içinde siyasi ortam oldukça dengesizdi. Süregelen güç mücadelelerinin yanı sıra, İllig Bey Tulu Kağan ve eski güçlerine yeniden kavuşmayı dileyen ordusunun geriye kalan kısmı, kurulmak istenen düzen için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Fakat asıl tehlike Aşina alap adlı bir beydi. Bu bey, askeri yenilgisi sonrası Tang Hanedanlığı'na sığınmış ve onların verdiği unvanı taşımaya başlamıştı. MS 649 yılında Tang Hanedanlığı, Batı Bölgeleri'nde Yaochi Dada Fu'yu kurdu ve Aşina alap'ı da Yaochi Dada olarak bölgenin başına atadı. 651 yılında Aşina alap batıya doğru sefer çıktı. İllig Bey Yabgu Kağan'ın adamlarını da kendine katarak Bing-yul'u merkez ilan etti ve Niwar İşbara Kağan adıyla yeni büyük Kağan olarak Batı Göktürklerinin başına geçti.

Aşina Alap Kağan olduktan sonra, ayrımcı politikayı destekleyen Tang Hanedanlığı'na karşı isyan başlattı. 652 ve 657 yılları arasında Aşina Alap'ın önderliğindeki yerel Batı Göktürk yönetimi Tang Hanedanlığı ile birçok defa savaştı. 657 yılında Tang Hanedanlığı ordularını İli Nehri'nin kuzeyine sürerek Aşina Alap'ın

ordusunu yendi. Aşina Alap bu yenilgi sonrasında Taşkent eyaletine kaçmak zorunda kaldı; fakat Taşkentliler tarafından yakalanıp Tang Hanedanlığı'na iade edildi. 659 yılında Tang ordusu Batı Göktürklerin kalan ordularını da Shuanghe bölgesi yakınlarında bozguna uğrattı ve bu şekilde yerel Batı Göktürk yönetimi de ortadan kalkarak Batı Göktürklerin tüm toprakları Tang Hanedanlığı'nın eline geçti. Tang Hanedanlığı da bu bölgedeki otoritesini Zhou ve Fu yönetim bölgeleri kurarak sağlamaya çalıştı.

Batı Göktürk rejiminin son bulması sonrasında Tang Hanedanlığı, Batı Türk bölgesinde, kendi himayesi altında Kunling ve Mengchi devletlerini kurdu. Kunling Hamiliği Suiye'nin doğusunda (bugün Balkaş Gölü'nün güneyindeki Çu Nehri), Mengchi ise Suiye'nin batısındaydı. İki Türk beyi halkı yönetmesi için yerel idareciler olarak atanmışlardı. Her iki hamilik de doğrudan Tang'ın batı bölgelerini yönetme organı olan Batı Barışı Hamiliği'ne bağlıydı. Bu aşamadan sonra Batı Göktürkleri Tang Hanedanlığı'nın bir derebeyliği gibi yaşadılar ve Tang Hanedanlığı tüm Orta Asya'nın koruyucusu olmuştu. 8. yüzyılın 20'lerinde ve 30'larında Turgaşlar adında bir başka Türki kabile güçlendi ve 40'lı yıllarda Aşina kabilesinin yerini devraldı. Turgaşlar da Tangların unvanlarını kabul etmişlerdi. 50'li yıllarda ise Turgaş kabilesi güçten düşmeye başladı. Bu süreçlerde Tang Hanedanlığı Fanzhen isyanlarının patlak vermesiyle kendi içlerindeki karışıklıklara odaklandı ve batıda olan bitenle pek ilgilenemedi.

VI. Ayrılıkçı Siyaset ve İkinci Kağanlık

İmparator Gaozong zamanında (650-683) Tang Hanedanlığı, kuzeybatısındaki Tüpütlerle çetin savaşlar yapmaktaydı ve ordunun büyük bir kısmının kuzeybatıya sevk edilmiş olması, Doğu

Türkleri açısından Tanglardan ayrılıp kağanlığı yeniden kurarak eski kudretli günlerine yeniden dönmek için bulunmaz bir fırsattı. 679 yılında bazı Türk beylerinin de kışkırtmasıyla Shanyu Büyük Hamiliği'nde isyan çıktı. Bu isyan, her ne kadar Tang Hanedanlığı tarafından kısa süre içerisinde bastırılmış olsa da, Türklerin ilerleyen zamanlarda önce özerk bir yönetim kurmasında ve sonra da Göktürk Kağanlığı'nın yeniden doğup yükselmesinde önemli bir role sahip olacaktır. Zira bu isyanla birlikte Aşina Kutluk ve Tonyukuk gibi Doğu Türklerinin önde gelenleri halkta Türk devletini yeniden kurmak için bir umut ışığı olduğunu açıkça görmüşlerdi.

682 yılında Aşina Kutluk ve Tonyukuk, Tang Hanedanlığı'nın Yunzhong Fu bölgesine gizlice gittiler. Halkı etraflarında toparlayarak İç Moğolistan'ın Huhhot bölgesinin kuzeyinde bulunan Karakum (bugünkü Heisha) kentini ele geçirdiler ve Tang Hanedanlığı'na karşı isyan başlattılar. İsyanların şiddeti, Türklerin Tölöslerin hayvanlarını yağmalamalarıyla daha da arttı. Kısa süre içinde Ötüken Dağı'nı ele geçirip merkezleri olarak burayı benimseyerek tarihte İkinci Doğu Göktürk Devleti olarak geçen kağanlığı kurdular. Aşina Kutluk, İlteriş Kağan adıyla başa geçti. İlk iş olarak askerlerini Tölöslerin meralarını ele geçirmek için görevlendirdi. Ötüken Dağı yerel yönetimin merkeziyken Karakum (Heisha) kenti ise güneyin kontrolünün sağlandığı merkezdi.

Aşina Kutluk, Birinci Göktürk Kağanlığı zamanında uygulanan pay yönetimi sistemini sürdürdü. Egemenliği altındaki toprakları ikiye ayırıp kardeşi Kapgan'ı (Bugu qur) güneyi denetlemekle görevlendirdi. Bu sürede Tölös kabileleri uzun süredir kuralıktan dolayı sıkıntı çekmekteydi. Toprakları kurumuş, büyük sayıda hayvan telef olmuştu. Türklerin de kışkırtmasıyla

Tang Hanedanlığı'na karşı isyan ettiler; fakat isyanları kısa sürede bastırıldı.

MS 691 yılında Kutluk öldü ve yerine kardeşi Kapgan geçti. Kapgan Kağan döneminde Moğol çayırlarının dört bir yanından batıdaki Turgaşlara düzenlenecek sefer için asker toplandı ve ordu Orta Asya'daki Semerkant şehrinin yakınlarına kadar ilerledi. 400.000 kişilik silahlı askeriyle devletin gücü daha da artmıştı. Aynı esnada Kapgan sürekli olarak Tang Hanedanlığı'na ait şehir ve eyaletlere baskınlar düzenleyip Merkez Havza'daki üretimi ve yaşamı derinden etkilemekteydi.

Bu dönemde Kapgan egemenliği altındaki toprakları Türk geleneklerine göre ayırmıştı. 699'da kağanın doğrudan hâkim olduğu bölge dışında, ülke toprakları başlarında 20.000 kişilik ordularıyla iki askeri komutanın bulunduğu sağ ve sol kanat olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kapgan ayrıca kendi oğlunu bu iki askerden daha yüksek mertebede olan Han (Küçük Kağan) olarak ilan etti.

İkinci Doğu Göktürk yönetimi Moğol Çölü'nün kuzeyinde Tölösler tarafından reddedilerek ihanete uğradı. 716 yılında Tölöslere yapılan bir kuzey seferinden eve dönüşte Kapgan Kağan pusuya düşürülerek öldürüldü. Onun yerinde tahta çıkan Bilge Kağan, önde gelen devlet adamı Tonyukuk'un da yönlendirmeleriyle Moğol Çölü'nün kuzeyindeki Tölösleri teslim olmaya ikna edecek bir strateji güttü ve Tang Hanedanlığı ile barışçıl ticari ilişkiler kurup bunu tüm yıl boyunca sürdürdü. Hatta Tang Hanedanlığı ticari şehirlerinin kapılarını Türklere açmaya başladı. Her yıl Türkler Tanglara çok sayıda at ihraç ederken Tanglardan da ipek ve kumaş satın alıyorlardı. Bu, Merkez Havza krallıklarının savaş zamanında bile kuzeyindeki kabilelerle sıkı bir iliş-

ki içinde olduğunun da bir göstergesidir. Savaş, yalnızca etnik gruplar arasındaki bir iletişim yöntemi olarak düşünülebilir. Asıl önemli olan ise her iki tarafın da hem ekonomik hem de kültürel gelişimine katkı sağlayan ticari ilişkilerdir.

734 yılında Bilge Kağan bir Türk beyi tarafından öldürüldü ve yerine sırasıyla Yaratmi Kağan ve Tengri Kağan başa geçti. Bu iki kağanın başta kaldıkları süre çok da uzun değildir. Bu süreç iç siyasi dengedeki karışıklıklar, güç mücadeleleri ve huzursuzluklarla geçmiştir ve kağan sıklıkla değişmiştir. Türklerin bu iç karışıklıkları sürerken 742 yılında aralarında Uygurların da bulunduğu üç Tölös kabilesi isyan eder. 745 yılında son Göktürk Kağanı, Uygurların başındaki Kutluk Bilge Kül Kağan tarafından öldürüldü ve böylece Göktürk Kağanlığı'nı geleneksel olarak yöneten soya bir son verdi. Hâlihazırda parçalanmış olan Göktürk yönetimi böylece ortadan kalktı. Bundan sonra güçlenen Uygurlar yavaşça güçlenip kısa süre içinde Moğol Çölü'nün kuzeyini istila ederek bölgede Göktürklerin yerini aldılar.

İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı'nın kurulması, Tang Hanedanlığı ile iş birliği içinde olan Aşina beylerinin ayrılıkçı siyasetinin sonucu gerçekleşmiştir. Bunun altında yatan sebep ise, Türklerin göçebe ekonomisinin Merkez Havza'nın tarıma dayalı ekonomik yapısıyla bir türlü tam anlamıyla uyuşmaması ve birbirilerini tamamlayamamasıdır. Bu yüzden her ne kadar Tang Hanedanlığı Türkleri ve Göktürk Kağanlığı çatısı altında toplanan kabileleri kontrol altında tutabilmek için doğrudan yönetim esasına uygun şekilde şehir ve kasabalar kurmuş olsa da; ekonomik yapının uyumsuzluğundan ötürü bu kontrolün ana unsuru yalnızca askeri güce dayalı olmuştur. Bu durum da Türk beylerinin ayrılıkçı bir politika izlerken dayandığı temel hususu oluşturmuştur.

VII. Merkez Havza Tarafından Sindirilme

Orta Asya ve Doğu Avrupa'ya giden Kuzey Hunları gibi başka ülkelere göç eden azınlıklar dışında; Hunlar, Wuhuanlar, Sien-piler, Avarlar, Uygurlar, Türkler, Ça-tolar, Hitaylar, Nüzhenler ve Chianglar'ın da arasında bulunduğu birçok etnik unsur Merkez Havza'ya yerleşip Han halkıyla beraber yaşayarak onların arasına karışmışlardır. Ayrıca bu etnik unsurlardan bazıları kendi aralarında da asimile olmuşlardır. Buna örnek olarak; Hunların Sien-pilere, Hun ve Sien-pi halklarının Avarlara, Avarların Türklere, Türklerin Uygurlara ve sonrasında da Moğollara, Hitaylar ve Nüzhenlerin yine Moğollara, Chiangların ise Tüpütlere karışmalarını gösterebiliriz.

Uygur yönetiminin Türklerin yerini almasından sonra Türklerin büyük bir çoğunluğu da Uygur idaresine girmiştir. Bazı Türkler Tibet sınırlarına girerek Orta Asya'ya doğru ilerlemiş; bazıları ise Moğol Çölü'nün güneyine göç edip Merkez Havzası insanları arasına karışarak tarihten silinmiştir.

MS 745 yılından sonra Tang belgelerinde bölük pörçük olarak İkinci Doğu Göktürklerinin etkinliklerine rastlayabiliriz. Kayıtlarda Türklerin ismi iki şekilde geçer. Birincisi Tang kasaba ve şehirlerini yağmalayanlar; ikincisi ise kalan askeri güçleriyle Tang ordusuna katılanlardır. Çin tarihindeki Beş Hanedanlık döneminde kalan Türkler Tang Hanedanlığı'nı onurlandırmaya devam etmişler, bazıları Merkez Havza'ya göç etmeyi sürdürmüşlerdir. Sonrasında bölgedeki Türkler Çin soyadları alarak ya da Çin krallıklarında önemli rütbelere gelerek Çin halkına karışmışlardır. Bu dönemde birçok tarih kitabında Çin'in Türklere ait olduğu ya da Türklerin soyundan geldiği belirtilmiştir.

Bölüm Dört: Türk Toplumu

Ön Türk toplumu hangi sosyal örgütlenmelere sahipti? Türk toplumu hangi toplumun bir parçasıdır? Türk toplumunun hiyerarşik yapısında kaç katmandan bahsedebiliriz? Türklerin ekonomik uğraşları nelerdir? Göktürk Kağanlığı nasıl ortaya çıkmıştır?

I. Toplumsal Yapı

Toplumsal yapının çok çeşitleri vardır ve bir toplum değişik bakış açıları üzerinden toplumsal yapılanma anlamında birçok şekilde bölümlendirilebilir. Bu yapıları temel karakterleri açısından değerlendirdiğimizde karşımıza akrabalık ilişkileri yapıları, jeopolitik ve akdi yapılar olarak üçe ayırabiliriz. Akrabalık yapıları tüm insanoğlu topluluklarında sıklıkla görülen en ilkel toplumsal yapıdır. Boy, kabile, kavim ve aile bu yapılara örnektir. Jeopolitik yapılar köy, kasaba, şehir ve eyalet gibi coğrafi yerleşkelerden oluşur ve insanoğlunun toplumsal gelişiminde ikincil yapıdır. Geleneksel bir avcı-toplayıcı toplumda çoğunlukla akrabalık yapısı görülür. Tarımcı toplumda ise jeopolitik yapı toplumsal yapının temelini oluşturur. Bazı bölgelerde aynı anda her

iki yapı da görülebilir. Akrabalık ilişkileri ise Türki toplumlarda önemli rol oynamaktadır.

1. Boy

Boy, akrabalık ilişkisine dayalı ve tüm toplumlarda çoğunlukla bulunan bir toplumsal yapıdır. En klasik ifadesiyle boy, iki şekilde tanımlanır; anasoylu ve babasoylu boy. En eski toplumlarda çoğunlukla anasoylu boy geleneği hâkimdi; bir dişi atanın çocukları ve o atanın dişi çocuklarının soyu, boyu oluştururdu. Sonraki nesiller anasoyundan gelerek; soy ilişkisi dişiler üzerinden tanımlanırdı. Boy toplumlarının son aşamalarında erkek, üretimde daha etkin bir role sahip olduğu, toplumun zenginliğini elinde tuttuğu ve ailesini koruma görevini üstlendiği için babasoylu boy anlayışı ön plana çıkmıştır. Bu şekilde bir boy bir erkekle başlayıp onun erkek çocukları ve onların erkek çocukları üzerinden tanımlanırdı ve bu nesiller, babasoylu boyu meydana getirirdi. Anasoylu boy, zaman içinde yerini babasoylu boya bırakmıştı. Bir boyun üyelerinin kendi aralarında evlenmeleri yasaktı. Her boyun kendine has bir ismi, gelenekselleşmiş dini törenleri, kutlama ve mezarlıkları vardı. Aynı boydan olanlar birbirilerine yardım etmek ve birbirilerini korumakla yükümlülerdi ve intikamlarını birlikte alırlardı.

Boy, göçebe toplumlar dâhil tüm etnik grupların tecrübe ettiği bir ilkel toplumsal yapı şeklidir. Süre gelen iletişimleri sonucunda kuzeydeki göçebe toplulukların boy yapısı Merkez Havza halkının da ilgisini çekmiş ve Antik Çin tarihi belgelerinde bu boylarla ilgili detaylı kayıtlar tutulmuştur. Bununla birlikte tarihi belgelerde bahsedilen boyların büyük bir kısmı, asıl ilkel boy kavramından farklı olarak, bir sülale topluluğu olmaktan öteye

geçmiş olan gruplardır. İlkel boyların dış çeperini sembolik akrabalıkların oluşturduğu benzeri boylara eski Çincede Zu Zhang ya da Zu Luo denirdi.

Antik Çin belgelerine göre, Çin topraklarında aralarında Uygur, Hitay, Tuyuhun, Tangut ve Tüpütlerin de bulunduğu bu Zu Zhang ya da Zu Luo adı verilen ve birkaç bağımsız ailenin aynı boy çatısında birlikte yaşadığı topluluklardan çok sayıda bulunmaktaydı. Bu birliktelik birbirilerine yakın ailelerin hem ekonomik durumuna katkıda bulunuyor hem de emniyetli bir şekilde yaşayabilmelerini sağlıyordu. Bazı durumlarda bu topluluk bağımsız bir orduya da dönüşebiliyordu. Her aile bir lideriyle bir Lu Zhang'e bağlıydı ve bu şekilde Zu Zhang'i oluşturuyordu. Örneğin Moğollardaki "güre'en"ler bir merkez çevresinde toplanmış birçok aileden oluşan boylardı. Zu Luo ise daha çok arazi paylaşımına dayalı olmakla birlikte, yine bir aile odaklı bir sistemdi. Sonuçta gerek Zu Zhang, gerekse Zu Luo Eski Çin kaynaklarında bahsi geçen ve büyük olasılıkla göçebe toplumlara özgü bir toplumsal yapıydı.

Tarihi belgeleri incelediğimizde Türklerin temel toplumsal yapıtaşının boy olduğu kanısına kolaylıkla varabiliriz. Çin kaynaklarına göre Batı Türklerinde sol kolda (xiang) Suiye Chuan'ın (bugün Orta Asya'da Çu Nehri olarak bilinir) doğu bölgesinde Tulular ve sağ kolda (xiang) Nuşibiler olmak üzere iki boy bulunmaktaydı. Birlikte On-Ok Budun olarak anılan bu iki soy ilkin, Batı Göktürklerin en büyük on ailesiyken zamanla büyüyerek birer kabile haline geldiler. Yerleşke söz konusu olduğunda Moğol güre'en'leri ile Türk boyları arasında benzerlikler görürüz.

Peki, Türkler hiç anasoyluluk dönemi geçirmiş midir? Bu, aslında cevaplanması çok zor bir sorudur. Bazı tarihçilere göre gö-

çebe toplumların boyları babasoyluluk sistemine dayanıyordu ve bu boylar hiçbir zaman anasoylu bir dönem yaşamamışlardır. Bu teoriye göre göçebe bir yaşam süren Türklerin de anasoylu bir dönemden geçmediğini söyleyebiliriz. Buna karşılık efsanelerine baktığımız zaman Türklerin de anasoylu yapıdan babasoylu yapıya geçiş yaptıklarını anlayabiliyoruz.

Türk efsanelerinde anlatılana göre Türklerin atası Şemo, Deniz Tanrısı'nın kızı ile akşamları buluştukları sabahları ise ayrıldıkları; açık evlilik tadında bir ilişki sürdürmekteydi. Bir toplumun efsaneleri, o toplumun sosyal yapısını ve yaşam şeklini de yansıtır. Buna göre Türklerin atalarının çokeşli evlilikler yapmış olduklarını söyleyebiliriz. Etnolojik araştırmalara göre; çokeşli evliliklerin görüldüğü toplumlarda nesiller anneler üzerinden taşınır. Ayrıca, *Zhou Kitabı* ve *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi* kitapları gibi eski Çin tarihi kaynaklarında Türklerin atası Nur Torluk'un on karısı olduğu ve oğullarının soyadlarının annelerinden aldığı belirtilir. Bu da soyun kadınlar üzerinden sonraki nesle taşındığı anlamına gelir. Çocuğun anne soyunun adını ve mirasını alması anasoylu boy sisteminin uygulamalarındandır. Özellikle grup evlilikleri zamanında, evlatlar babalarını değil; analarını bilirlerdi. Bu yüzden de yalnızca annelerinin soyadını alabilirlerdi. Boyların malları da anadan genellikle kız evladına miras kalırdı. Tang Hanedanlığı zamanında Kadınlar Krallığı olarak da anılan Suvarnagotra'da kadınlar erkeklerden üstün görülürdü ve bu yüzden ülkeyi kraliçeler yönetirdi. 15. yüzyılda Amerikan yerlilerinin atalarında da nesil ve miras anadan kıza aktarılırdı. Günümüzde ise Nijerya'daki veraset uygulamasında menkul kıymetler anasoyuna, gayrimenkuller ise babasoyuna göre nesilden nesle geçer. Çin'in Yunnan eyaletinin Yongning bölgesindeki Nahsis halkı da

hala anasoya dayalı bir veraset sistemi uygulamaktadır. Bütün bunlar anasoyluluğa dayalı bir toplum yapısının varlığını kanıtlarken, Türklerin de böyle bir dönem geçirmiş olabileceği düşüncesini destekler niteliktedir.

Anasoyluluktan babasoyluluk yapısına geçişin nasıl gerçekleştiği konusunda herhangi bir belge bulunmasa da, daha önce bahsi geçen efsanelerden bu geçişle ilgili bir fikir edinebiliriz. Efsanelere göre Türklerin ataları Igil nixa qur aslen Abangbu (Abam bäg) kabilesinde bir boydu. Abangbu kabilesinin dağılmasından sonra, Igil nixa qur boyu gelişerek bağımsız bir kabile olur. Igil nixa qur Kış ve Yaz tanrılarının kızlarıyla evlenerek dört erkek evlat sahibi olur ve her oğlu zamanla önce kendi ailesini sonra da kabilesini kurar. Afushui (bugünkü Yenisey Nehri'nin güneyindeki Abakan Nehri) bölgesi ile Kem (bugünkü Ulukem) Nehri arasındaki bölgede yaşayan boylar birleşerek Kırgız kabilesini oluştururlar. En büyük oğlu Nur Torluk Basichuzheshi Shan bölgesinde yaşıyordu ve kabilesinin adı Türk idi. On karısı vardı ve oğulları on boy kurmuştu. En genç karısından olan Aşina, sonradan Türk kabilesinin başına geçti. Efsanede geçen Türk boyu, her ne kadar babasoylu sisteme geçmiş olsa da; oğulların annelerinin soyunun adını taşımaları gibi anasoylu toplumsal yapının bazı özelliklerini de bünyesinde bariz bir şekilde barındırmaktadır. En nihayetinde Türklerin en geç 6. yüzyılda babasoylu bir sisteme geçmiş oldukları, bu döneme ait Türkçe yazıtlarda soyun, erkek anlamına gelen Uru kelimesinden türetilmiş "Urugh" adıyla anılmasından anlayabiliriz. Bütün bunlara baktığımızda Türklerin atalarını konu alan efsanelerde anlatılan boyların toplumsal yapısıyla sonraki zamanların toplumsal yapısı arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Efsanelerdeki boylarda babasoylu sisteme geçiş

gerçekleşmiş olsa bile anasoylu sistemin toplumsal yapıda hala belirgin etkisi görülmektedir. Sonraki zamanlarda ise sistem tamamıyla babasoylu aile temeline dayanmaktadır; Babasoylu nesil toplumsal dengede öne çıkan taraftır.

Türkler toplumsal tarihi yalnızca anasoylu ve babasoylu zamanlar olarak ikiye ayrılmaz; benzer şekilde aileler olarak da incelenebilir. Eski Türk yazıtlarında "oğuz" ve "uruğ" gibi akrabalık ve benzeri yapılarla ilgili terimlere sıklıkla rastlanır. Eski Sovyetler Birliği tarihçilerinden Bernshtan "oğuz" kelimesinin akrabalıkla ilgili olduğunu ortaya atmıştır. Eğer "oğuz" kelimesi doğrudan aileyle ilgili bir kelime değilse, o zaman aileye bağlı yakın akrabalar ile ilgili bir kelime olması gerekir. Akrabalık ilişkisi dışında kalan başka herhangi bir kişi için bu kelimenin kullanılması imkânsızdır. Öte yandan "uruğ" kelimesinin Moğol dilindeki "uru" terimiyle aynı anlama geldiği düşünülür. "Uruğ" kelimesinin erkek anlamına gelen "ury" kelimesiyle benzerlik taşıması da tesadüfî değildir; zira babasoylu boylarda akraba olarak tanımlananlar aslında ailedeki erkeklerdir.

Yüzyıllar içerisinde akrabalık ilişkilerine dayanan Türk boy sistemi kendi içinde birçok simge geliştirmiştir. Böylece her boyun kendine has bir ismi, totemi, boy simgesi oluşmuştur. Hatta her birinin toplumsal yaşama yönelik farklı kural ve sistemleri vardı.

Bir boyun en önemli simgesi boyun adıdır. Boy adı genelde kutsal bir karakteri simgeleyen bir semboldür ve boy için birleştirici bir unsurdur. Boy adı bir atasoy ilişkisi oluşturur ve o aileye doğan her birey o boyun bir parçası olur. Boy adının kapsamlı bir anlamı olur. Genelde orijinal boy adları o boyun totemlerinin adından gelir ve bu totemler genelde bir hayvandır. Dingling hal-

kı, Shang ve Zhou hanedanlıkları tarafından Di olarak anılırdı. "Di" kelimesini aslında bir şahin türünü ifade etmektedir. Daha sonraları gelişen atalara tapınma kavramıyla, daha genç boylar isimlerinde atalarının isimlerini kullanırlar. Özellikle Türk boylarında görülen bu uygulamanın en büyük örneği olarak Aşina-Dil boyunu gösterebiliriz.

Ayrıca az önce de belirttiğimiz gibi, Türk boylarının her birinin kendi sembolü vardı. Bu semboller akrabalığı ve diğer boylarla olan yakınlığı ifade ederdi. Aynı boyda doğanlar aynı sembolü taşırken, yakın kabilelerin sembolleri de birbirine benzerlik göstermekteydi. En yaygın boy sembolü genelde emirlere, ambarlara ve at ve benzeri evcil hayvanlara sahiplik durumunda herhangi bir karmaşayı önlemek adıyla basılan damgalardı. Eski Çin tarihinde Türk kabilelerine ait çok sayıda at damgası kaydedilmiştir. Bu at damgalar da büyük ihtimalle aslında boy sembolleridir.

Zaman geçtikçe tarihi belgelerle kayıt altına alınan boyların ilkel toplumlar düzeyindeki kabilelerle aynı anlama gelmediği bir gerçektir. Bunlar gerçek ya da tahmini akrabalık ilişkileri temeline dayanan ve belirlenen hak ve yasaklarla birlik oluşturan yapılardır. Buna karşın, Türk boyları ilkel toplumlardaki kabile kavramından izler de taşımaktaydı. Aşağıdaki paragraflarda bu gözlemi irdeleyeceğiz.

İlk olarak dış evlilik bir boyun temel sistemiydi. Bu, boyun tüm bireylerinin uyması gereken katî bir kuraldı ve tüm Türki boyların ortak noktalarından biriydi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi efsanelerde Türkleri temsil eden sembol hep kurt olmuştur. On oğul büyüdükleri zaman, kendilerine eş aramak için çevreye dağıldılar ve evlendikleri eşlerinin soyadlarını aldılar. Bütün bu evlilikler dışevlilik ilkesinin altını çizer. Bu ilke doğrultusunda Türkler sık-

lıkla başka kabile ve milletlerle siyasi evlilikler yapabilmektelerdi. Tarihi kayıtlara göre, Göktürk Kağanlığı'nın Kağan soyu ailesinin Batı Bölgeleri'ndekilerin yanı sıra, Batı Zhou Hanedanlığı, Merkez Havza krallıkları ve Sui Hanedanlığı gibi çevrelerindeki birçok siyasi yapıyla akrabalık ilişkileri de bulunmaktadır.

İkinci olarak, üretim gücünün tüm topluma ait olması da boyların en önemli özelliklerinden biriydi. Kırsal alanlar göçebe toplumların üretimi için temel unsurdur. Her Türk boyu, kendisine ait bir kırsal alana sahipti. Hatta *Zhou Kitabı - Türkler* gibi bazı tarihi kayıtlarda "Boylar sıklıkla göç etmelerine karşın her zaman kendilerine ait bir kırsal alana sahiptir" der. Her boy kendi hayvanlarını kendi arazisinde otlatırken, başka bir boy bu alanı işgal etmezdi.

Üçüncü olarak, büyük ya da küçük tüm Türk boyları boyun başına geçecek olan şefi seçimle belirlerdi. Önderler genellikle saygıdeğer ve yaşlıca kişilerden seçilirdi. Boy komitesi tüm boy üyelerini kapsardı ve boyun iç işleriyle ilgili konular tüm üyelerce tartışılırdı.

Dördüncü bir nokta da tüm boy üyelerinin birbirilerini destekleyip korumak ve birlikte öç almak zorunda olmasıydı. Ayrıca boyda öksüz ve yetim kalan çocuklar, aynı boydaki ailelerden biri tarafından evlat edinilirdi. Boy üyeleri unvan sahibi olmakla yükümlülerdi ve boy adlarını isimleriyle birlikte anar, aynı mezarlığa gömülürlerdi ve herkesten dini törenlere katılması beklenirdi.

2. Kabile

Genelde birkaç aile ve boyu kapsayan kabile, ilkel zamanlara ait bir başka önemli toplumsal yapıdır. Kabile de hem geniş hem de dar anlama sahip bir kelimedir. Dar açıdan bakıldığında

kabile aile ve boyun üzerinde; kabile birliğinin altında olan bir toplumsal yapıdır. Geniş anlamda irdelendiğinde ise kabileyi, bir etnik unsurda boy yapılarını kapsayan toplumsal bir yapı olarak düşünebiliriz. Türk kabileleri söz konusu olduğunda kabileyi geniş anlamıyla ele almamız gerekir.

Genelde kabileler iki şekilde oluşur. Birincisi, boylar içindeki nüfusun giderek artması sonucu farklı bölgelere doğru genişlemesi anlamına gelen toplumsal gelişim yoluyladır. Eski bir boy iki ya da daha fazla sayıda boylar olarak bölünür ve bu yeni boylar eskisiyle birlikte bir kabile meydana getirir. Bu tür kabilelere yakın akraba kabileleri denir. Çin tarihinde adı sıklıkla geçen Aşina ve Aşina-Dil kabileleri, büyük ihtimalle aynı boydan ayrılmış ve aralarında evlilikler yaparak akrabalık ilişkilerini ilerletmiş iki boy olmalıdır. Kabile oluşumunun bir başka yolu da yakın bölgelere yerleşmiş kabilelerin aralarında yaptıkları evliliklerle kaynaşmasıdır. Boylardan farklı olarak bu kabilelerde akrabalık ilişkileri aranmaz. Bu iki boyun akrabalıkları ancak geniş anlamda bakıldığında değerlendirilebilir. Yine de, ne şekilde oluşursa oluşsun, kabileler her birinin kendine has bir kabile adına, ortak etkinliklere, genel bir dil ya da ağza, toplu üretim ve avlanma gibi genel ekonomiye ve de yaygın paylaşılan bir kültüre sahip olmaları gibi belli başlı bazı ortak özellikler taşırlar. Bir kabile içindeki boylarda içevlilik yasaktır. Her kabilenin kendine bir kabile şefi (önderi) ve askeri şefler seçtiği bir kabile komitesi vardır. Kabilenin dini inançları ve tapınma törenleri de ortaktır.

Göktürk Kağanlığı'nda birçok kabile mevcuttu. Kağanlığın dağılmasından sonra bunlardan bazıları güçlenirken, bazıları da yok oldular. Şimdi ise antik Çin tarihi belgelerinde kendilerine

ayırılan özel bölümlerde bahsi geçen Tang Hanedanlığı bölgesinde yaşamış bazı Türk kabilelerinden bahsedeceğiz.

MS 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşü sonrasında Tang Hanedanlığı, Moğol Çölü'nün kuzey ve güneyindeki hâkimiyetini sağlama alabilmek için Türklerin yaşadığı bu bölgelerde Zhou ve Fu yönetim birimlerini etkinleştirmiştir. Türklerin kabile yapısına uygun olacak şekilde Tang Hanedanlığı Zhou (il) ve Xian (eyalet) alanlarını kurar. Bu birimlerin başına Türk kabilelerinin şeflerini atayıp yönetimin babadan oğula aktarılması geleneğini burada da uygulamıştır.

Tarihi kayıtlara göre MS 630 yılında Tang Hanedanlığı, daha önce İllig Kağan'ın yönetiminde olan bölgede Dingxiang Dudu Fu ve Yunzhong Dudu Fu birimlerini kurmuştur ve bu birimlere altışar Zhou bağlanmıştır. Aralarında Aşina ve Aşina-Dil'in de bulunduğu tüm bu kabileler Göktürk Kağanı İllig Kağan'ın yönetimi altında Göktürk halkının ana gövdesini oluşturan kabilelerdi. MS 647 yılında Tang Hanedanlığı Tölöslerin bölgesi olan Moğol Çölü'nün kuzeyinde, Tölösleri yönetmek üzere Yannan Hamiliği'ni kurar. 649 yılında kendilerine sığınana bir başka Türk kabilesini de bu sisteme dâhil etmek üzere Tang Hanedanlığı, Dingziang Dudu Fu ve Yunzhong Dudu Fu yönetimlerinin altına yeni Zhou yönetim organları kurdu. Türkler için aynı sene içinde Huyan Dudu Fu bölgesine iki Zhou'nun yanı sıra 648 ile 650 yıllarında Jiankun ve Langshan Dudu Fu'ları dışında daha birçok idari yapı kurmuştur.

Bu zaman zarfı içinde Türkler için kurulan idari yapılar arasında geleneksel yönetim alanlarında Shun, You, Hua ve Chang adlarıyla dört Zhou-ölçekli Dudu Fu ile Beikai, Beining, Beifu ve Beian olarak dört idari Zhou da bulunmaktadır. Tarihi kayıtlara

göre; MS 649 yılına gelindiğinde dört ana Dudu Fu'da (Dingxiang, Sangqian, Yunzhong ve Huyan) toplamda yirmiden fazla Zhou kurulmuştu. O dönemin verilerine bakıldığında bu dört büyük idari bölgede yaklaşık sayılarla Türklere ait 2.000 hanede, 9.000 kişi yaşamaktaydı (her Türk evine yaklaşık olarak ortalama dört kişi düşmekteydi).

Kısacası, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüyle Batı Bölgeleri'ne göç edenler dışında kalanların çoğu, Tang Hanedanlığı'na sığınmıştır. Tang Hanedanlığı, egemenliği altına giren bu Türkleri kendi kabile yapılarına, geleneklerine ve yaşam tarzlarına uygun şekilde yaşatıp yönetmiş, her kabileye kendi içinden bir şef atamıştır. Sayıları otuz ile kırk arasında olan bu kabilelerin çoğunluğu Göktürk Kağanlığı'nın en önde gelen kabileleri olarak ayrıcalıklı konumda bulunmaktalardı. Bu noktada Doğu Bölgeleri'nde Türklerin dışında birçok Tölös kabilesinin de yaşadığını hatırlatmakta fayda var. Göktürk Kağanlığı'nda önemli bir unsur olarak bulunan Tölösler kendi iç işlerinde her ne kadar özerk olsalar da, bölgelerindeki egemenlikleri Türk makamlarınca sıkıca denetlenmiş ve yönetilmiştir. Doğu Bölgeleri'ndeki kabileler Göktürk Kağanlığı'nda hor görülürdü.

Batı Türklerinin kabile yapısı Doğu Türklerine göre daha karmaşıktı. Genel olarak, Batı Türklerinde üç tür kabile vardı; ana aşiret Aşina boyu, On Ok Budun ve diğer boylar. Burada bahsi geçen diğer boylar çoğunlukla Tölöslerdi. Her kabilenin altında da başka kabileler bulunmaktaydı.

Aşina kabilesi Türk yönetiminin merkez gücüydü. Batı bölgelerine, batı seferleriyle gelip yerleşmişlerdi. Sonraları Aşina boylarından bazıları Merkez Havza'daki krallıklara sığınarak iç kısımlara doğru girdiler. Batı Göktürklerin ana gövdesini oluştu-

ran On Ok Budun, bölgede önemli bir siyasi güçtü. İşbara Teriş Kağan zamanında Batı Göktürk Kağanlığı, On Ok Budun'u kontrol altında tutabiliyordu. Teriş Kağan bu on kabileyi sağ ve sol olmak üzere iki kol (xiang) olarak ayırdı. Sol xiang'da beş Tulu kabilesi Suiye'nin (Orta Asya'daki Tokmak bölgesi) doğusunda yaşarken; sağ xiang'daki beş Nuşibi kabilesi Suiye'nin batısına konuşlanmıştı.

Bunun dışında antik Çin tarihi kaynaklarına göre MS 657 yılında Tang Hanedanlığı Batı Göktürklerin başındaki Aşina Alap'ı yenilgiye uğratarak o bölgede Kunling ve Mengchi hamiliklerini kurdu. O sıra Tang Hanedanlığı hâkimiyetinde, yirmi üçü Kunling ve Mengchi hamiliklerinin altında, toplamda yirmi yedi Dudu Fu bulunmaktaydı. Bu birimler Türk kabileleri esas alınarak kurulmuştu. Bunların isimleri ise şu şekildedir: Puyan Dudu Fu, Walu Dudu Fu, Jieshan Dudu Fu, Shuanghe Dudu Fu, Yingsuo Dudu Fu, Yanbo Zhou Dıdu Fu, Yinshan Zhou Dudu Fu, Damo Zhou Dudu Fu, Xuanchi Zhou Dudu Fu, Jinfu Zhou Dudu Fu, Luntai Zhou Dudu Fu, Jinman Zhou Dudu Fu, Yemian Zhou Dudu Fu, Yanlu Zhou Dudu Fu, Gexi Zhou Dudu Fu, Gushu Zhou Dudu Fu, Xiyan Zhou Dudu Fu, Dongyan Zhou Dudu Fu, Pingluo Zhou Dudu Fu, Shatuo Zhou Dudu Fu ve Dalan Zhou Dudu Fu.

Antik tarihli belgelerde kayıt altına alınmış Türk kabilelerinin ilkel kabilelerden oldukça farklı olduğu bir gerçek. Yine de, tıpkı boylarında görüldüğü gibi, Türk kabilelerinde de eski zamanlara ait belirgin bazı özelliklere rastlanmaktaydı. Ayrıca toplumsal bir yapı olarak Türk kabileleri yalnızca siyasi değil, aynı zamanda kültürel olarak da ortak özellikler taşıyan bir birlik meydana getirmekteydi.

Öncelikle, Türk kabileleri temelde akrabalık ilişkilerine dayalı toplumsal yapılardı. Yani ilk bakışta Türk kabilelerinin Türk boy ve ailelerini bir arada tutan sistematik bir kurum olduğunu söyleyebiliriz. Türk kabile yapısı ilkel toplulukların kabile yapısından farklı olsa da, akrabalık ilişkileri bir kabile için oldukça önemliydi. Bu akrabalık bağına bağlı olarak, Türk kabile toplulukları üyelerini birbirine yakınlaştıracak bir dizi kural ve sistem geliştirmişti. Bu nedenle Türk kabileleri için birlikte hareket etmek oldukça önemli bir kavramdı. Türk kabileleri akrabalık bağını temeli olarak kabul ederken, ortak emel ve değerlerini ise birleştirici unsurları olarak yaşatır. Bir kabile kültürel, dini ve ekonomik etkinlikleri sayesinde bir yandan kendi toplum özelliklerini oluştururken; öte yandan da güçlenme ve ilerlemesini sağlayacak olan gelişim kaynaklarını da edinmiş olur. İletişim ve bireylerin kendi aralarındaki iletişim ekonomik, siyasi, ruhani ve toplumsal değerlere ilişkin bağlar oluşmasını sağlarken, bir yandan da birey ile kabile arasındaki bağı; yani kabileyi kuvvetlendirir.

Ayrıca Türk kabileleri başlı başına bir siyasi kurumdu. Temelde her bir kabilenin bir başkasından bir nehir ya da benzeri bir doğal sınırla ayrılmış, kendisine ait bir bölgesi vardı ve her biri siyasi anlamda bir diğerinden bağımsızdı. Kabilelerin sahip oldukları topraklar mitolojik unsurlara dayandırılıyor ve geleneklerle destekleniyordu. Eğer dışarıdan bir müdahale gelir ve toprakları istila olursa kabilenin üyeleri silahlanıp sınırlarının yanı sıra yaşam ve sahiplik haklarını korumaya çalıştı. Kabileler merkezi bir güç ve yönetim sistemine sahiplerdi. Kabilelerin iç işleri ise bir kurul tarafından idare edilirdi. Kabilelerin yönetim organları çok çeşitli unsurlardan oluşmaktaydı ve gündelik yaşamın siyasi,

toplumsal ve dini etkinliklerinden kabilenin şefi, önderi sorumluydu. Siyasi anlamda kabileler bağımsızdı.

Bütün bunların haricinde, her bir kabilenin ayrı bir kültürel birim olduğunu da söylememiz gerek. Türk kabileleri kendi gelenek ve uygulamalarına sahip kültürel topluluklardı. Her kabilenin kendine has bir ismi, lehçesi, gelenekleri, adetleri, dini kavram ve törenleri bulunmaktaydı. Aileler, boylar ve kabileler gündelik yaşamda birbirinden ayrı ve bağımsızlardı. Bununla birlikte, bazı özel durumlarda, yekpare hareket ederlerdi. Bazı zamanlarda, bir kabilenin tüm üyeleri bir törende, genel bir toplantıda, bir yarışmada, bir şölende, önemli bir kişinin cenazesi ya da düğününde bir araya gelirdi. Bu etkinlikler her ne kadar toplumsal ve sembolik olsa da, bir kabilenin değer ve geleneklerini sonraki nesle aktarmak gibi pratik bir işleve de sahipti.

3. Kabile Birliği

Kabile Birliği bir kabilenin devlete dönüşmesi sürecinde yaşadığı bir geçiş dönemidir. Türk toplumunun da bir kabileden bir kağanlık haline gelmesi sürecinde geçirdiği bu kabile birliği evresi kendine has siyasi ve askeri özellikler taşımaktaydı.

Kabile birliğinin oluşmasını tetikleyen unsurları sorguladığımızda, daha gelişmiş bir siyasi yapıya olan ihtiyacın altında yatan temel sebebin komşu kabilelerle olan sorunlar olduğunu görürüz. Sürekli dış tehditlerle karşılaşan Türk kabileleri, sıklıkla yaptıkları savaşlar yüzünden hem siyasi hem de askeri anlamda oldukça güçlenmişlerdi ve bu durum bir kabile birliği ihtiyacı doğurdu. Bu ihtiyacın doğmasında etkili olan unsurlardan ilki; dış tehditlerin, birbirileri arasında kan bağı olan kabileleri birleşmeye ve birlikte hareket etmeye yöneltmesiydi. Hatta aralarında

akrabalık olmayan kabileler de bu stratejiyi benimseyerek müttefik kuvvetler olarak bu birliklere katıldılar. Bunların dışında, aynı bölgede yaşayan ya da aynı ortak çıkarları paylaşan başka kabileler de askeri savunma ve kabile güvenliğini göz önüne alarak birleşerek varlıklarını ve toplumsal çerçevede gelişimlerini sürdürmek için Türk kabile birliğine dâhil oldular. Bu bakımdan Türk kabile birliğinin oluşumunu iki şekilde ifade edebiliriz. Birincisi, ortak siyasi ve askeri menfaatleri gözetip gönüllü olarak bir araya gelerek bir birlik oluşturan ve kabilelerin iş birliği yapması şeklinde de tanımlayabileceğimiz haliyken; diğeri ise komşuluk ve fetihler sayesinde oluşan şeklidir. Türkler ve diğer unsurlar yöneten ve yönetilen olarak ayrılırdı.

Süregelen dış tehditler yüzünden Türk kabileleri birleşerek kabile birliğini oluşturmuşlardı. Bu oluşum süreci incelendiğinde Türk kabile birliği ikiye ayrılır. Bir tarafta, kan bağı ve akrabalık ilişkilerine dayanan, efsanelerdeki Türk kabilesi ve On Budun bulunurken; diğer tarafta arlarına Tölös kabilelerinin da katıldığı, "Türk" kelimesinin daha geniş anlamının karşılığını buluruz. Bu da coğrafi yakınlık temeline dayanan unsurdur. Hatta bazı Tölös kabilelerinin kendi isimlerini bırakıp "Türk" adını kullanmaya başladıkları da bilinir.

Efsanelere göre Türklerin atası olan Abangbu (Abam bäg) kabilesi komşu kabile tarafından saldırıya uğradığında kabilenin tüm erkekleri kaçmıştır. Sonrasında Abangbu'nun kardeşi Igil Nixa Qur dağılan halkını toplayarak Türk kabilesini yeniden kurdu. Efsanede anlatıldığı şekliyle iki karısı ve dört oğlu olan Igil nixa qur'dan sonra üç oğlu üç ayrı kabile daha kurdu. En büyük oğul olan Nür Torluk ayrık kabilelerden bir birlik oluşturdu, bu birliğin başına geçip birliğe "Türk" adını verdi.

İlk zamanlarda Türk kabile birliğinde ana unsur kan bağıydı. Birliğin temeli Nur Torluk Şad'ın kabilesine dayanmaktaydı. Bunun dışında Abangbu'nun adamlarının kabileleri de birliğin yan unsurlarını oluşturuyordu. Nur Torluk Şad'dan sonra birlik daha da güçlendi. Efsaneye göre Nur Torluk Şad'ın on karısının her birinden olan oğulları bir kabile kurarak On Budun'u oluşturmuşlardı. Bunların arasında Aşina kabilesi en güçlüleriydi ve en nihayetinde kabilenin ana unsuru haline geldiler. Sonraları nüfusun artmasıyla on boyun her biri bir kabile oldu ve yüzlerce aileye ulaşan nüfusları ile bu On Budun 5. yüzyılın ortalarında ana unsuru Aşina kabilesi olmak üzere birleşerek bir kabile birliği oluşturdular.

Kan bağı ile ortaya çıkan bu birliğin gücünün önemli ölçüde artmasıyla Türkler, Moğol Çölü'nün kuzeyinde Tölösleri de kendilerine katarak bölgesel bir kabile birliğine dönüştüler. Antik Çin tarihi kaynaklarına göre 6. yüzyılın ortalarına kadar Türkler Avarların etkin siyasi ve askeri hamlelerine uyum sağlamışlardır. MS 546 yılında Tümen önderliğindeki Türkler, Avarların isteği üzerine, Tölös isyanını bastırmış ve 50 bin Tölös askerini ordularına katmıştır. Bu hareket Avarların siyasi sistemi üzerinde etkili olduğu kadar Türklerin askeri gelişimi için de önemliydi. Bu olay sonrasında birçok Tölös kabilesi de Türklerin kabile birliğine dâhil olarak Türklerle tımar sistemi üzerinden yürüyen bir kabile birliği ilişkisi başlatmışlardır.

Yukarıdaki analizden hareketle, ilkin akrabalık ilişkileri üzerine kurulan Türk kabile birliğinin siyasi çatışmalar yüzünden, aralarında herhangi bir kan bağı olmayan Tölös kabilelerinin de birliklerine katılmasıyla geniş bir siyasi oluşum haline dönüştüğünü söyleyebiliriz. En nihayetinde de bu birliğin güç kazanmasıyla

geniş bir coğrafyaya egemen Göktürk Kağanlığı ortaya çıkacaktı. Göktürk Kağanlığı, ortaya çıkış sürecinde önce kabile sonra da kabile birliği aşamalarını oldukça belirgin olarak yaşamıştır.

Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasıyla kabile birliği, yerini kağanlık sistemine bıraktı. Doğuda On Budun bölümü zamanla Aşina kabilesinin hâkimiyetindeki idari bölgelere dönüştürüldü. Fakat batıda işler daha karmaşıktı. Coğrafi sınırlar dâhilindeki çok sayıda unsur ile ilişkiler diğer Türk boyları ile olan ilişkilerden farklıydı. Türk egemenliğini güçlendirmek ve sağlama almak için ana unsur olarak tanınan On Budun sistemi sürdürüldü. Bu sebeple İşbara Teriş Kağan zamanında siyasi gücü dengelemek için On Budun sağ ve sol kol olarak ayrıldı ve bu kabileler üzerindeki denetim sıkılaştırıldı. Aslında Türkler için On Budun, Türk kabile birliği ve kağanlık ile eş anlamlıydı. Bu eski Türk yazıtlarında yer alan şu bölümde de açıkça görülebilir. *Bilge Kağan Yazıtı*'nda anlatılana göre (Kuzey 14-15. Satır), "...Taş dokuttum, gönüldeki savımı (sözümü) [taşa] vurdurttum... On Ok oğluna, tatına (diğerleri, yabancı, uzak akrabalarına) değin bunu görüp bilin. Bengü taş dokuttum..."[1]

Türk kabile birliği dış tehditler sayesinde meydana gelmişti. Kabilelerin üzerinde bir siyasi oluşumdu. Güçlü bir orduya sahip olmakla birlikte, siyasi anlamda bulundukları bölgede çevre toplumlara üstünlük kurdular. Kabile zamanından korunan bazı asli özellikler dışında, Türk kabile birliğinin de yetki, yönetim ve yürütmede kendine özgü nitelikleri vardır.

---

1) Bu çevirinin kaynağı olan İngilizce çeviride bu bölüm modern dille şu şekilde ifade edilmiştir: "Bu taşı diktirip üzerine istediğimi yazdırdım... İsterim ki On Ok'un soyu ve diğer kabileler bunu görsünler ve bu kalıcı dikilitaşı benim yaptırdığımı bilsinler..." Yukarıdaki Eski Türkçe ile orijinal olduğu iddia edilen yazı ise http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.

Bunların en başında, birliğin merkezileşmiş bir önder tarafından idare edilmesi gelir. Birlik oluşturulduğunda, birlikteki kabilelerin önderleri hep birlikte bir ağırlığa sahip olurlardı; fakat ana kabilenin başı genelde birliği de yöneten kişi olurdu. İkinci önemli özellik ise birlik kurulunun yetki hiyerarşisinde en üst seviyede olmasıydı. Bu kurul, genelde belirli bir yerde toplanır ve savaş açmak, barış yapmak, elçi göndermek ya da kabul etmek ve bir anlaşmayı bozmak gibi önemli siyasi konuların tüm kabilelerce kabul görmesi gerekirdi. Kararlar, kabilelerde yapılan oylama sonucu belirlenip, her kabileden birer temsilcinin bulunduğu kabile birliği kurulunda onaylanıyordu. Bu kurullarda genellikle ortak törenler yapılır ve cennete (göğe) tapılırdı. Birlik, ittifakları güçlendirmek ve tek bir üstün varlığa tapınıldığını belirtmek için vardı. Bu şekilde tüm kabileler bir araya gelip hem birliklerini hem de tek yüce varlık olan Gök (Kök) Tanrı'ya tapındıklarını resmen ilan etmiş oluyorlardı. Üçüncü önemli nokta ise Türk kabile birliğinde görülen kabileler arası hiyerarşiydi. Bu sisteme göre tüm kabileler birliğin üstünlüğünü kabul etmeli, tüm toplantılara katılmalı ve orduya asker göndermeliydi. Bununla birlikte, tüm kabilelerin hak ver zorunlulukları birbirinden farklıydı. Bazı kabileler daha çok hakka sahipken bazıları daha çok sorumluluk yüklenmekteydi. Bu eşitsizlik "sonradan aralarına katılan" kabileler incelendiğinde daha net bir şekilde görülebilir. Herhangi bir dış tehdidin varlığı durumunda, ortak bir düşman ile karşısında siyasi ve ekonomik ilişkileri yürütmek ve stratejileri oluşturmak için kabile birliği önderi tek yetkili olarak tüm siyasi gücü elinde bulundururdu. Bu önder, elbette ki ana kabilenin şefiydi ve tüm birliğin mülkü ve canı üzerinde yegâne hak sahibi olan kabile birliği önderliği unvanı da babadan oğula geçmek-

teydi. Dördüncü özellik ise Türk kabile birliğinin bir ordu karakterine sahip olmasıydı. Birliğin siyasi gücü tüm kabilelerden fazlaydı ve birlik tüm kabilelere egemendi. Kabile birliği sistemi, ordudaki tımar sistemi temeli örnek alınarak yönetilmekteydi.

Bu noktada, Türk kabile birliğindeki Gök Tanrı'ya inanışı ve dini törenler üzerine konuşmakta fayda var; çünkü inanç siyaset üzerinde oldukça etkiliydi. Bazı kayıtlara göre, her yıl mayıs ayının ortasında Türkler Gök Tanrı'ya adadıkları büyük ve ihtişamlı törenlerde at, sığır ve koyun kurban ediyorlardı. Türklerin atalarını konu alan efsanelerde, Gök Tanrı'ya tapınırken insan kurban edildiği de belirtilir. Mesela Şemo Şeli kabilesi Gök Tanrı için Az kabilesi soyunu kurban etmiştir. Türklerin Gök Tanrı'ya olan tapınmaları iki anlam taşımaktaydı. Bir yandan toplum Gök'e tapınarak daha yaşanır iklim koşulları, erkek soy, besilik hayvan ve iyi hasat gibi yaşamsal dileklerini dile getiriyor; diğer yandan bu kutsal törenler birliğin bütünlüğünü sağlıyor; hem birliğin, hem de, haliyle, birlik önderine olan bağlılığın gücünü arttırıyordu.

Gök Tanrı inancı ve tapınmaları aslında diğer toplumlara nazaran geç ortaya çıkan bir doğaya tapınma şekliydi. İlkel dinler kategorisine ait bu inanış Türk inanç sisteminde önemli bir yer tutmaktadır. Gök Tanrı tüm kabilelerce tapılan bir ilahtı. Kabile toplum yapısının gelişmesiyle kutsal hak kavramı da yerine oturdu ve Gök Tanrı da doğal olarak birleştirici, merkezi, tek güç sembolüne dönüştü. Türk kabilelerinde önderlerin ve dolayısıyla kabile birliği önderinin kutsal hakla toplumu yönetmesi, yetki ve gücün de kabile birliği önderinin otoritesi altında merkezileşmesine sebep oldu. Böylece kabile birliği önderi Gök Tanrı ve kutsal haklar kavramı üzerinden hem kendi soylu unvanını hem de ana kabileyi temsil ediyordu. Bütün bunlar Türklerin Gök'e tapın-

malarının aslında büyük ölçüde güce tapınmanın bir göstergesi olduğunu işaret eder.

Yine tarihi kayıtlara göre, "yan kabileler" ancak yanlarında kendi topraklarından bir nehrin suyunu getirilerse Gök Tanrı'ya tapınma töreninde Türklerin arasına katılabilirlerdi. Bunun sebebini şu şekilde açıklayabiliriz. Göçebe toplumlar için nehir; verimli çayırlar, güçlü delikanlılar ve kalabalık sürülerin varlığını sağlayan önemli bir doğal kaynaktı. Bu toplumlar genelde büyük nehirlerin kıyılarında konaklarlardı. Her nehir farklı bir kabileyi temsil etmekteydi. İnanışa göre Gök Tanrı'ya tapınırken Gök'e bu nehir suyu kurban olarak sunulurdu. Bununla birlikte bu uygulama ile Türklerin birlikteki üstünlüklerinin de altı çizilmiş olurdu. Bu şekilde her bir "yan kabile" birliğin yönetimine boyun eğmeyi kabul etmiş olurdu. Türk geleneklerine göre su kurban etmek, özel olarak, birliğin önderine olan bağlılığı simgelemekteydi.

4. Türklerin Askeri Düzeni

Türklerin askeri etkinlikleri çoğunlukla göçebe yaşam biçimine göre şekillenmiş ve çoğunlukla kabile zamanındaki avcılık-toplayıcılık uygulamalarından türemiştir. Avcılık ve toplayıcılık kabile sisteminde bir askeri talim gibi değerlendirilirdi ve kabilelerin tüm erkek üyelerinin bu çalışmaya katılması beklenirdi. Kabilenin erkekleri savaşmak ve avlanmakla yükümlüydü. Ava katılmak ya da avda yardımcı olmak, kabile birliğine olan bağlılığın göstergesi sayılıyordu. Kabile düzeni ve avcılık toplayıcılık sistemini temel alan Türkler, kabile askerlik sistemini ve askeri harekât planlarını bu birikimle oluşturmuştur. Bu sayede, üretkenlikle doğrudan ilişkili olan askeri etkinlikler aynı zamanda kabile birliğine ileri düzeyde itaat ve bağlılık da sağlamaktaydı.

Er Kaynakları

Göktürk Kağanlığı büyük taburlara sahipti. Tarihi kayıtlara göre Türk askerlerinin sayısı birkaç yüz bini buluyordu. Böylesi bir ordu için temel kaynak elbette ki başta ana Türk kabileleri olmak üzere birliğe dâhil tüm kabilelerdi. Ana kabilelerin erkeklerinin her biri aynı zamanda askerdi ve avcılığın yanı sıra savaşmak da onların esas görevleri arasındaydı. Genelde göçebe hayatı süren bu kabileler, savaş ilan edildiğinde erkeklerini bir araya toplar ve çarpışmaya hazırlanırlardı. Çobanlar zırhlarını kuşanarak savaşa katılmak üzere kendi silah ve atlarını berabe-
rinde getirirlerdi. Tüm yan kabileler orduya yaklaşık on bin asker sağlamak zorundalardı. Tarihi belgelere göre, aralarında Bayarqu, Boqu, Telemgut ve Barsil'in bulunduğu tüm Tölös kabilelerinin her birinin on bin askeri bulunmaktaydı. İskil ve İzgil kabilelerinin toplam yirmi bin askeri vardı. Öte yandan büyük çölün kuzeyinde yaşayan ve fazla nüfusa sahip olmayan Quriyan kabilesinin beş bin; güçlü bir kabile olan Tongra'nın otuz bin; diğerlerine görece daha büyük bir kabile topluluğu olan Uygurların yüz bini aşkın erkeği arasından yaklaşık seksen bin; Kırgızların ise yan kabilelerinden edindikleriyle toplamda üç yüz bin askeri vardı. Yukarıda bahsettiğimiz Tölös kabileleri de Türk ordusu için önemli bir kaynaktı. Bütün bunlara ek olarak Türk ordusunda muhtemelen Orta Asya'daki Zhaowu'nun Dokuz Kabilesi'nden Hu halkının erkeklerinden oluşan bir tabur da bulunmaktaydı.

Teçhizat

Savaşta Türk ordusu çoğunlukla at ve silah kullanıyordu. Türk kısrakları hem çok güçlüydü hem de müthiş fiziğe sahiplerdi. Uzun yolculuklar ve ağır işler için biçilmiş kaftanlardı. Türk ordusu, genelde yanlarında yedek savaş atı da bulundururdu. Ta-

rihi belgelere göre Türklerde en sık rastlanan savaş teçhizatları arasında bayraklar, kılıçlar, yaylar ve oklar bulunur. Arkeolojik buluntuları değerlendiren bazı akademisyenler ise Türklerin savaş aletlerini dört sınıfa ayırır; uzun menzilli silahlar, vücut korumaları, kısa silahlar ve uzun silahlar. Uzun menzilli silahlar sınıfında ok ve yaylar ve ıslıklı oklar bulunur. Türkler ahşaptan yapılmış M şeklindeki yayları kullanırlardı. Bu yaylar özellikle menzil, hız ve isabet hassasiyeti konusunda oldukça iyiydi. Demirden yapılma ok uçları ise genelde üç yaprak şeklindeydi. Ok ucunun her bir yaprağının alt tarafı delinerek buraya ortası delinmiş kemikten bir top bağlanırdı. Böylece ok, atıldığında hava akımının etkisiyle kendisine ismini veren ıslık sesini çıkarırdı. Vücut korumaları çoğunlukla zırhlardan oluşuyordu. Tang İmparatoru Tanzong'a göre "Türkler günlük hayatlarında da zırh giyer"di (*Tang Chuangye Qi ju Zhu*, 1. Cilt). Bu zırhlar tahtadan ya da kuş tüyünden yapılırdı. Kısa silahlar ise kılıç, kama ve palaydı. Türk kılıçlarının tutamacı düz, bıçağı ise oldukça keskindi. Kamaların da tutamacı düzdü; fakat bıçakları kavisli oluyordu. Türk kılıçlarının işçiliği adeta mükemmeldi. Bazı kılıçların bıçak kısmı işlemelerle süslenirdi. Uzun silahlar ise mızrak ve atları düşürmek için kullanılan halatlardı. Mızraklar düşmana yaklaşırken kullanılırdı. Mızraklar demirden yapılırdı ve uçlarına doğru daralarak prizma şeklini alırlardı. Atları düşürmek için kullanılan halatlar aynı zamanda kement olarak da iş görürdü ve önemli savaş aletleri arasında yer alırdı.

Silahlı Güçler

Türk ordusu hanlık muhafızları, akıncılar ve artçılardan oluşmaktaydı. Hanlık muhafızları kağana eşlik eden koruyucu askerlerdi ve ana kabilelerden seçilirlerdi. Böri adındaki bu muhafızlar

Kağanın güvenliğinden sorumlulardı. Çin tarihi kayıtlarına göre "Böri", kurt anlamına gelmekteydi (*Zhou Kitabı*, Cilt 50). *Tonyukuk Yazıtı*'nda da "...kağanıma ötündüm, sü yürüttüm..." ("kağanıma söyledim ve bir süvari birliği kurdum") ifadesi kullanılmıştır. Savaş çıktığında kağan muhafızlarına geçici olarak yedek atlarını verirdi ve bu atlar savaş sonunda geri alınırdı. Akıncılar, ya da bir diğer adıyla okçular, tüm kabilelerden toparlanan hem atlı hem de yaya askerlerden oluşmaktaydı. *Tonyukuk Yazıtı*'nda bu birliklere ilişkin ifadeler şu şekildedir: "Uzakta dışda kalmışı kubranıp yedi yüz [kişi] oldu. İki ülüğü atlı idi, bir ülüğü yaya idi." (1Batı4) Oldukça esnek bir düzeni olan ve kolaylıkla konum değiştirebilen atlı süvariler iki takıma bölünürdü ve esas sorumlulukları düşmana saldırıp, düşmanı ele geçirmekti. Yaya askerlerin de görevi düşmana saldırmaktı. Genelde beş asker birlikte bir temel birlik oluştururlar; bunlardan dördü düşmanla çarpışırken, biri de diğerlerinin atlarına göz kulak olurdu. Düşman geri çekilmek istediğinde de, atlarıyla düşmanın üzerine giden askerler düşmanı teslim alırdı. Bu taktik özellikle Tölösler tarafından benimsenmiştir. "Her beş kişiden biri atları tutarken diğer dördü düşmana saldırırdı. Düşmanlarını yenen askerler atlarına atlayıp düşmanlarının peşine düşerdi" (*Eski Tang Kitabı-Tölösler*). Atlı süvariler genelde düşmana iki kanattan saldırırlardı. "Bizi ateş gibi püskürttüler. Biz de savaşarak karşılık verdik. İki kanattaki askerlerinin sayısı bizimkilerin iki katıydı" (*Tonyukuk Yazıtı*). Artçı birlikler hem kaynak sağlama hem de görevlileri koruma görevini üstlenirlerdi. Bu askerler genellikle çobanlardan seçilirdi. Uzun mesafelerin kat edildiği seferlerde artçı birliklerde bulunan çobanlar hayvan sürülerini idare ederlerdi. "Süt ineklerinden sorumlu askerlerin başındaydım. Hayvanları toplayıp Ötüken Dağı'na yola koyul-

duk" (*Tonyukuk Yazıtı*). Genelde askerler kendi başlarının çaresine bakarlardı. Acıktıklarında kendi aygırlarından birini keserlerdi. Susadıklarında ise kendi ineklerini sağarlardı.

Birliklerin Toplanması ve Sevk Edilmesi

Türkler kabilelerden asker ve at toplamak ve birliğe sevk ederken askeri sayımın resmiyetini belirtmek için altın ok kullanırlardı. "Asker ve at toplayıp orduya sevk ederken teslim aldıklarının sayısını bir tahtaya kazırlardı. Altın uçlu bir ok ile bu tahtayı birlikte mühürlediklerinde bu kayıt resmiyet kazanmış oluyordu" (*Taipin Huanyu Ji*, Cilt 196). Kabile şefi, altın uçlu ok eline ulaştığında askerlerinin başında savaşa katılmak zorundaydı. Aksi takdirde, askeri planı geciktirmekten dolayı cezalandırılırdı. Kabile birliği ordusu toplandığında savaşa katılan tüm kabile şefleri bir araya gelerek konseyi oluştururlardı. Genelde başkomutan sıfatıyla ordunun başına geçen Şad'ın etrafında öküz boynuzu şekli oluşturarak oturmuş komutanlar, birlikte savaş naralarını ve harekât planını kararlaştırırdı. Bu naralar genelde sözlü komutları, uyarı ve genel emirleri kapsardı. Ordunun birimleri; beş, on, yüz ve bin kişilik takımlar olarak belirlenmişti. Her bir askeri birim kendilerine bir önder seçer ve sorumluluğu birim olarak paylaşırlardı. Önder, kendi takımını iyi yönetmeli ve hiçbir askerin takımı ya da savaşı bırakıp kaçmasına izin vermemeliydi. Askerler kendi atlarına iyi bakmak zorundaydı, aksi durumda sorumluluk önderlerine aitti.

Yönetim

Türk ordusunda Şad önemli bir yer tutar. Çin kaynaklarına göre Şad unvanının sahipleri genelde kağanın yakın akrabaları arasından atanırdı. Yine aynı kaynaklarda belirtilene göre, Doğu Göktürk Kağanlığı dönemindeki 16 Şad'ın 12'si ana kabile Aşina

soyundan gelmekteydi. Türk konseyi Şad'ı seçerken çok titiz davranır ve bu ana ilkeden taviz vermemeye özen gösterirdi. Aşina kabilesine ait olmayan ve kağan ile kan bağı şüpheli olan kimse Şad olamazdı. Buna en ilginç örneklerden biri; döneminin önde gelenlerinden Aşina Şimar'ın, sırf dış görünüş olarak Türklerden çok Hu'lara (yabancılara) benzediği için Şad seçilememesidir.

Batı Göktürklerinin askeri yeniliklerinden sonra yönetim on büyük askeri bölgeye bölündü. Her bir bölgeye her zaman kağanın tüm emirlerini uygulayacağını kabul etmiş olan bir şef atanır ve kendisine görevine istinaden altın bir ok nişanı verilirdi. Bu on bölgeye topluca On Ok denilmesinin sebebi de buydu. Askeri bölgedeki tüm kabileler Şad'ın emirlerine uymak zorundaydı. Batı Göktürkler askeri sistemle birlikte genel yönetim şeklini de yeniden düzenlemiş ve ülke yönetimini de doğu ve batı kanat (*xiang*) olarak iki ana bölgeye ayırmışlardı. Her *xiang* da kendi içinde beşe ayrılırdı. Aslında askeri bir rütbe olmasına karşın; Şad'a yönetim düzeninde Çur ya da Irkın üzerinde yetkiler verilmişti. Batı kanadında Şad Çur, beş Duluk kabilesinin başındaki Çurlardan; Doğu kanadında ise Şad Irkın ise beş Nushibi kabilesinin başındaki Irkınlardan sorumluydu. Bu sayede kağan askeri ve idari gücü kontrol etmekte ve merkezi otoriteyi sağlamlaştırmaktaydı.

Askeri Seferler

Ordu sefere çıkmadan önce askerler kurban kesip, kestikleri kurbanın kanını ağızlarına sürerek birlik ve beraberlik yemini ederdi. Kâhinler kurbanların kürek kemiklerine bakarak seferin gidişatına dair kehanetlerde bulunurdu. Savaş alanının durumuyla ilgili tahminler yapıp sefer için en doğru zamanın ne olduğunu söylemeye çalışırdı. Hatta bazı durumlarda askeri şeflerin de aynı zamanda kâhin oldukları görülmüştür. Tarihi belgelere

göre, Tang Hanedanlığı'nın Shuofang Ordusu bölgesi ile Türkler arasındaki sınır bir nehirdi. Nehrin kuzeyinde Fuyun Ci adında bir tapınak bulunmaktaydı. Her askeri seferlerinden önce Türkler bu tapınakta dua ederler, sonra da Sarı Nehri geçip Merkez Havza'ya doğru ilerlemeye başlarlardı. Bazı araştırmacılara göre Fuyun Ci, askerlerin koruyucusu Gök Tanrı'ya adanmış bir tapınaktı. Türk Kağanlığı'nda Gök Tanrı aynı zamanda Savaş Tanrısı olarak algılanırdı. Askerler de Sarı Nehri geçmeden önce Gök Tanrı'ya ettikleri dualarla Savaş Tanrısı'ndan şansın onların yanında olmasını dilerlerdi. "Türk ordusunun önceden belirlenmiş herhangi bir kamp alanı yoktu. Su ve yeşilliğin olduğu her yerde çadırlarını kurabilirlerdi" (*Tan Chuangye Qiju Zhu*, Cilt 1). Aslında hem düşmanla karşılaştıklarında hem savaşta hem de çadırlarını kurarken Türk ordusu oldukça iyi organize olurdu. Kış aylarında yapılan seferlerde erzakın azalması ve hem atların hem de askerlerin yorgun düşmesi birliklerin dinlenmesini gerektirirdi. Böyle zamanlarda kendilerine kurdukları geçici yerleşkede savaş kısraklarını yetiştirip güçlendirir, ileriki aylar için tahıl depolarlar ve askerlerinin eğitimlerine devam ederlerdi. Kışı bu yerleşkede geçirdikten sonra baharda seferlerine kaldıkları yerden devam ederlerdi. Bu yerleşkeler çoğunlukla bereketli topraklarda kurulur ve nöbetçiler tarafından özenle korunurdu. Yine tarihi kayıtlara göre kendi yüksek çayırlarında çektikleri yiyecek sıkıntısının çözümünü Sarı Nehri geçip Merkez Havza'daki çevre çiftçilerin depolarını yağmalamakta bulmuşlardı.

Taktikler

Ordu büyük bir sefere çıkmadan, önden gönderilen akıncılar arkadan gelecek ordu için kapalı yolları acar ve karşı tarafla ilgili bilgi toplardı. Bu öncü birlikler deneyimli savaşçıların yanı sıra,

birtakım cesur ve becerikli adamlardan oluşmaktaydı ve dağlarda iz sürerek saldırı menziline kadar yaklaştıkları düşmanın durumunu çözmeye çalışırlardı. Güçlü düşman birlikleriyle karşılaşmaları durumunda ise kanatlara doğru açılma taktiğini uygulayarak arkadan gelecek olan büyük ordunun tüm gücüyle saldırabilmesi için alan açarlardı. Saldırı başladığında komutan çevresine bir grup yetenekli savaşçıyı toplar; bir kısım askeri de arka tarafta pusuya yatırırdı. En güvenilir askerler en ön saflarla birlikte arka ve kanatlara dağıtılırdı. Geri kalan tüm askerler tek bir birlik olarak düşmanın üzerine yürürdü. Yan kabileler genelde asıl saldırı gücü olarak en ön cephede görev alırdı ve bu sayede saldırı komutan tarafından daha kolay idare edilirdi. "On Ok süsünü sületdim. Biz [de] yine süledik, on[lar]a erdik" ("On ok ordusunu dağıttım ve bizim orduyu da dağıttım. Adamlarım onları takip etti." *Tonyukuk Yazıtı*, 2Batı8). Türk ordusunun askeri taktikleri hızlı tepki ve hareketleriyle ünlüdür. Tang İmparatoru Taizong bu durumu şu şekilde özetliyor: "Esas marifetleri at sürme ve okçuluk. Olumlu bir ihtimal gördüklerinde bunun peşini asla bırakmıyorlar. Bir terslik olduğunda ise anında geri kaçıyorlar. Birliklerinde tek düze bir plan olmazdı" (*Tan Chuangye Qiju Zhu*, Cilt 1). Düşmanlarının karşısında sayıca az kişi kaldıklarında birlikler sinsi saldırı taktiklerini uygularlardı. İlkin düşmanlarına onlarla anlaşma sağlamak üzere bir grup elçi gönderir ve düşmanın rahatlamasını sağlarlar; sonra da gece vakti ani bir baskınla düşmanlarına saldırırlardı. Düşman geri çekilince de Türk ordusu düşmanını yakın mesafeden takip ederdi; fakat düşman topraklarında yalnız başına bir birlik olarak kalmamak için bu takiplerini çok sürdürmezlerdi. Hem bu kovalamaca sonucunda çaresiz kalan düşman ani bir kararla yaşamlarını tehlikeye atıp onlara saldırabilirdi. Türk savaş taktikleri genelde iki

tarafın komutanlarının savaşına dönüşürdü. MS 624 yılında Tang Hanedanı İmparator Taizong ile İllig Kağan, Youzhou şehrinin batısında karşılıklı bağırarak hakaretler etmişlerdi.

Kısacası, Türklerin savaş taktikleri kendilerinin savaştaki durum ve teçhizatına göre şekilleniyordu.

Savaş Sonrası

Türk askerlerine göre "Savaşta ölmek gurur; hastalıktan ölmek ise utanç vericiydi" (*Sui Kiabı*, 84. Cilt). Olabildiğince fazla sayıda düşman öldürmüş olmak onlar için bir onurdu. Ordu bir savaştan zaferler döndüğünde savaşta ölen askerlerin rütbelerini yükseltir ve onları adına bir anıt dikerlerdi. Çok sayıda başarılı seferde bulunan savaşçılar ve savaşta düşman esir alanlar ödüllendirilirdi. Bunun dışında savaş sonrasında yaralı askerler tedavi altına alınır, esir düşenleri kurtarmaya çalışılır ve savaşta kaybedilenlerin aileleri teselli edilirdi. En önemlisi de savaş ganimetleri tüm kabileye dağıtılırdı. Aksi takdirde ordunun başındaki komutanın ve kabile reisinin itibarı sarsılırdı.

5. Göktürk Kağanlığı'nın Oluşmasının Ardındaki Sebepler

Göktürk Kağanlığı, Türk kabilelerin üzerinde yabancıların egemenliğini kırıp öteki kabileleri ele geçirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu oluşum kabileler topluluğundan kağanlık adı altında bir yerel yönetime dönüşümle gerçekleşmiştir. Tarihi kayıtlara göre, bu değişimin birçok sebebinden en temel olanı ise öteki kabilelerle aralarında yaşanan anlaşmazlıklardı.

Türk kabile birliğinin de oluşumu tıpkı kağanlığının ortaya çıkması gibi diğer kabilelerle olan sorunlardan tetiklenmişti. Avar hâkimiyeti, Türk kabilelerinin bir araya gelmesine sebep

olmuştu. Bu birleşmeden yıllar sonra, kabile şefleri önderliğinde Türkler kuzey çayırlarının neredeyse tamamına yayılan ve Batı Bölgeleri'nden Orta Asya'ının tamamına kadar geniş bir coğrafyayı etkileyen bir kağanlığı kuracaklardı. Elbette ki, Türklerin hem kabile birliğini hem de kağanlıklarını kurmaktaki en temel araçları askeri birleşme ve başarılardır. Türk ordusunun baskısı altında birçok kabile yaşamlarını sürdürmek için Türk egemenliğini kabul etmek durumunda kalmıştır.

Bu oluşumun ardındaki ikinci bir nedense, sosyal bölünmeler ve sınıflar yerine göçebe toplulukların arasında yaşanan anlaşmazlıklardı. Bu yüzden de kağanlık kurulduğunda siyasi güç dengelerinde yaşanan değişimlerin aksine, kabile toplumu alışılagelmiş sınıf toplumuna dönüşmemiştir. Tam anlamıyla bir toplumsal ayrışmanın yaşanmadığı Türk toplumunda yopun bir sınıf çatışması da görülmemiştir. Bu koşullar altında, toplum içindeki ana unsur olarak kabileler arasındaki anlaşmazlıklar, kabilelerin kendi içlerinde daha da kenetlenmelerine sebep olmuştur. Bu yüzden Göktürk Kağanlığı'nın oluşumu ve gelişimi sürecinde toplumun her katmanının önemli bir rol üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Kısacası Göktürk Kağanlığı'nın doğuşunda sınıfların ortak amaçlar gütmesi, sınıf çatışması kavramından daha gerçekçi bir değer olarak öne çıkar.

Üçüncü bir sebep ise kabileler arasındaki anlaşmazlıkların kabile toplumu içindeki güç dengesinde temel değişimlere sebebiyet vermiş olması ve doğal bir şekilde kağanlığın doğuşuna yol açmasıdır. Bunu iki bakımdan açıklayabiliriz. Öncelikle, kabilelerin arasındaki anlaşmazlıklar bir ana bir kabilenin öne çıkmasına sebep olmuştur. Bu ana kabile, kabile topluluklarının kültürel temellerini kendinde birleştirmiştir. Bu ana kabile kendilerinin

tanınmış ilahi kudretlerin soyundan geldiklerine ve atalarının özel himayesinde olduklarına inanmışlardır. Bu görüş kabile birliğindeki diğer kabilelere de yerleşmiştir. Bu kültürel kaynaktan hareketle kabile topluluğunun önder, ana kabilenin kuvvetli bir ataerkil soyundan seçilirdi ve ana kabilenin bu ana ailesi tüm birliğin temsilcisi olarak kabul edilirdi. Kabile birliğinin başına geçen bu ailenin önderleri Gök Tanrı'ya olan tapınmaları yönetme hakkına da sahip olur; bu sayede yöneticiliği de tartışılmaz bir şekilde kutsanırdı. Bu ana Türk kabilesinin oluşumu araştırmalarla doğrulanamasa da, bu kabilenin Aşina kabilesi olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Ayrıca, bu anlaşmazlıklar kabileler arasındaki güç dengelerini değiştirerek, gücün zamanlar merkezileşerek bireylerde toplanmasına yol açar. Türkler özellikle Avarlara karşı direnişleri esnasında güçlenmişlerdir. Bu direnişte toplumun birleşmesini sağlayan toplumun güçlü önde gelenleri, daha sonraları kağanlığın ortaya çıkışında ve ilk dönemlerinde toplumu birleştiren unsurlar olmuşlardır. Güvenlik ve hayatta kalma adına kabile halkı siyasi ve askeri gücü kabile şeflerine devrederek siyasi ve güvenlik ihtiyaçlarının tek bir elden karşılanmasını beklemişlerdir. Direniş esnasındaki önderlik ihtiyacı kabiledeki halk gücünü bir önder bünyesinde merkezileştirmiştir.

Son olarak kabileler arasındaki anlaşmazlıklar diğer topluluklar ve insanlar üzerindeki güç kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu şu şekilde açıklanabilir: Güçlü kabileler kendilerinden daha zayıf durumda olanlar üzerinde bir etkiye sahip olurlar ve birçok yan kabilelerle birlikte ana kabile etrafında birleşirler. Fetih, iş birliği ve ilhaklarla ana kabile, çevre kabileler üzerinde de etkisini artırarak bölgenin hâkimi olmuştur. Aynı zamanda ana kabilenin siyasi ayrıcalıkları da bu sayede bir sisteme oturtularak imtiyazlı

kabileler çevresi genişletilmiştir. Kabile önderliği unvanı da zamanla mirasa dönüşerek ana kabileyi toplumun yegâne yöneticisi olarak belirlemiştir.

Özetle Göktürk Kağanlığı'nın ortaya çıkışının temelinde kabileler arasındaki anlaşmazlıklar yatmaktadır. Böylesi bir kağanlıktaki kabileler arası dengede ağır basan ana kabile ve ana kabilenin yönetimindeki ailenin çıkarları diğerlerinden önce gelmektedir. Başa gelenler de bu büyük gücü kendi ailelerine mal etmeye ve tüm kağanlığı kendi aile ya da kabilesinin yapmaya çalışmıştır.

II. Toplumsal Ekonomi

Türklerin bu ani yükselişi Merkez Havza topluluklarının da dikkatinden kaçmamıştı. O günlerde tuttukları kayıtlarda Türklerin toplumsal ekonomisine ait bilgiler de yer almaktaydı. Türklerin en önde gelen ekonomik faaliyetleri hayvancılık ve avcılıktı. Bunun dışında zanaat ve ticaret de Türk toplumunun ekonomisinde önemli bir paya sahipti.

Hayvancılık

Moğol Çölü'nün kuzeyindeki diğer göçebe kabile toplumları gibi, Türkler de göçebe bir hayatın gereği olarak çim ve suyun bulunduğu yerlere yerleşiyorlardı. "Yurt" adını verdikleri bu yerlerde et ve peynir ile besleniyorlardı. At biniciliği ve okçuluk Türklerin uzmanlık alanıydı. Hayvancılık ise Türk toplumunun ekonomisinin ana dayanağını oluşturuyordu. Kabile halkının tüm günlük ihtiyaçları hayvancılıktan sağlanıyordu. "Tüm erzakları su ve çime bağlıydı" (*Sui Kitabı*, 84. Cilt). Beslenen hayvanlar genelde at, sığır ve koyundu. Atlar ana ulaşım ve taşıma aracı olarak yük taşımacılığında ve yolculuklarda kullanılıyordu. Kısrak

sütü Türkler arasında sevilen bir içecekti ve bu sütten alkol de elde ediliyordu. Koyun ise toplumun ana yiyecek ihtiyacını karşılıyordu. İnsanlar evlerinde bir kutlama yaptıklarında genelde at ya da koyun kurban ediyor ve misafirlerine bu etleri sunuyorlardı. İnsanlar birbirilerine minnetlerini koyun armağan ederek gösteriyorlardı. Bu yüzden bir hanenin sahip olduğu koyun ya da at sayısı zenginliğinin de ifade ediyordu. Kağanlıkta da koyun ve at hayvanları önemli bir yer tutmaktaydı. Merkez Havza'da Türklerin yaşam biçimini tanıyanlar bunu şu şekilde ifade etmişlerdir: "Türklerin yükselişi ya da düşüşü, koyun ve atlarına bağlıdır" (*Eski Tang Kitabı*, 62. Cilt).

Türkler hayvancılıkta oldukça gelişmiş bir toplumdu. Tarihi belgelere göre Mukan Kağan, Batı Göktürklerinin Yabgu Kağan'ı ve İşbara Teriş Kağan'ın her birinin birkaç yüz bin atlı askeri vardı. Hatta yalnızca İşbara Kağan'ın dört yüz binden fazla atlısı vardı. Yani, Türklerin savaş kısraklarının sayısı toplamda bir milyonu aşkındı. Yami Kağan'ın Türklerin at ve koyunları için "tüm yaylayı kaplıyorlar" dediği de bilinir. Bununla birlikte Türk kağanlarının Çin imparatorlarına hediye olarak genelde at sunmaları, Türklerin ne kadar çok at ve koyuna sahip olduğunun da bir göstergesi kabul edilirdi.

Avcılık

Türkler avcılık, zanaat ve takası ev ekonomisinin tamamlayıcı unsurları olarak görmekteydi. Avcılık da Türk toplum ekonomisinin önemli kaynaklarından biriydi. Türkler çim ve suyun olduğu yerlere geçici olarak yerleşirler ve sıklıkla yer değiştirdikleri için avcılık toplumda büyük çoğunluğun yaptığı bir faaliyetti. MS 682 yılında aralarında Aşina Kutluk ve Tonyukuk'un da bu-

lunduğu bir kısım Türk, Tang Hanedanlığı'na karşı isyan etmişti. Yedi yüz kişi ile Heisha şehrini kuşattılar. Bu süreçte geçimlerini avcılıkla sürdüren bu topluluk erzak sıkıntısı çekmemişti. Tang Hanedanlığı'nın tanınmış keşişlerinden Xuanzang, batıya doğru yaptığı yolculuk esnasında Suiye şehri yakınlarından geçerken Batı Göktürklerin önderi Yabgu Kağan'ın büyük bir grupla birlikte ava çıktığına şahit olduğunu kaydetmiştir.

Zanaat

Türk halkı hayvancılığın yanı sıra demir dökümü ve işlemeciliği işini de ustalıkla yapmaktaydı. Demir dökümü Türklerin geleneksel zanaatları arasındaydı. Gaochang'ın kuzeyindeki dağlarda yaşarken metal işlemeyi çok iyi öğrenmişlerdi. Avarların egemenliğinde demircilik yapan Türklere Avarlar "demirci köleler" derdi ve aslında bir gurup demir işleyen zanaatkâr aileden geldikleri düşünülür. 1925 yılında arkeologlar dönemin Sovyetler Birliği, günümüzün Moğolistan topraklarında Tola Nehri'nin yakınlarında dönemin Avar toplumunun önde gelenlerinden birine ait olduğu düşünülen bir mezar keşfettiler. Bu mezardan bıçak, ok uçları ve çeşitli demir eşyalar da çıkarıldı. Türkler dönemin Avarlarının demirci köleleri olduğuna göre, bu kazıda ortaya çıkarılan demir eşyaların Türklerin elinde çıkmış olması gerekir. Batı tarihi kayıtlarına göre İstemi Kağan zamanında Batı Türklere, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'ndan Zemarehus önderliğinde bir elçi grubu gönderilir. Batı tarihi kayıtlarında bu ziyaret esnasında Türklerin takas için demir sunduğu da yer alır. Bunun dışında Çin kaynaklarında ise Türklerin silahları arasında yay, ok, ıslıklı ok, kılıç ve zırhların bulunduğu belirtilmiştir. Bütün bunlar Türklerin metal işlemeciliğinde oldukça ileride olduğunun bir

kanıtıdır. Aynı şekilde Türkler tahta oymacılığında da oldukça başarılıydı. Hatta İllig Kağan'ın Tang Hanedanı İmparator Tanzhong'a hediye olarak özellikle marangozların kullandığı bir tür yapıştırıcı olan balık tutkalı sunduğu da bilinir. Türklerin balık tutkalı üretmeyi de çok iyi bildiği düşünülürse, tahta işlerini de ustalıkla yaptıkları sonucuna ulaşmak zor olmayacaktır.

Ticaret

Türkler hayvan kürkünü işleyerek, ürünlerini tarım bölgelerinde tarım ürünleriyle takas ederlerdi. Türklerin Merkez Havza toplumlarıyla olan ticareti çok eskilere dayanmaktadır. Aşina Tümen halkını sınırlara doğru götürerek halkın canlı hayvanlarına karşılık Merkez Havza'dan ipek almasını sağlardı. Tang Hanedanlığı'nın ilk zamanlarında Türkler, Merkez Havza'ya oldukça fazla sayıda sığır ve at satmış ve bu sayede Merkez Havza çiftliklerindeki sığır açığı sorunu giderilmiştir. Tang Hanedanlığı zamanında birçok iyi ırk savaş kısrağı aslında Türklerden satın alınmıştır. Karşılığında Türkler de yüklü miktarda tarım ürünü elde ederek hayvancılığa dayalı ekonomilerini dengelemişlerdir.

Kısacası hayvancılık, Türk toplumunun ekonomisinin temel taşıydı. Hayvancılığın en önemli özelliği doğayı değiştirmek yerine doğanın sunduğunu olabildiğince iyi kullanmaktı. Büyük bir alana yayılan bu faaliyet aynı zamanda oldukça düzensizdi. Tarihe baktığımızda hayvancılığın gelişimi doğal ve siyasi koşullara sıkı sıkıya bağlı olduğunu görürüz. Savaş olmayan ve doğa koşullarının elverişli olduğu zamanlarda tüm yaylaları kaplayan kısrak, koyun ve sığır manzaralarına şahit olmak mümkün iken; savaş çıkması ya da kar fırtınalarının yaşanması gibi aksi durumlarda çok sayıda canlı hayvan ölürdü. Bu zamanlarda toplumsal

üretim bir hayli düşerken, bu düşüş toplumda da huzursuzluğu tetiklemekteydi. Bu durum Türk tarihinde sıklıkla görülür. Örneğin İşbara Kağan zamanında Türk topraklarında yaşanan kuraklık, birçok hayvan ve insanın yaşamını kaybetmesine sebep olmuştu. Tang Hanedanlığı'nda Zhenguan'ın başta olduğu İllig Kağan zamanında ise Türkler uzun seneler boyunca kar fırtınalarıyla mücadele etmek zorunda kalmış; çok sayıda hayvan ölmüş ve halk büyük kıtlık çekmiştir. Bu yüzden de Türklerin gücü oldukça azalmıştı. Hayvancılığa dayalı ekonominin iklim koşullarına bağlı olması Türkleri de siyasi anlamda oldukça savunmasız kılabiliyordu. Bu da Türklerin hem yükselişinin hem de düşüşünün çok ani olmasının ardında yatan ana sebeplerden biridir.

III. Toplumsal Sınıflar

1. Kök Türkler ve Değişik Soyadlarından olan Türkler

Türkler, çok çeşitli ailelerden oluşan ve karmaşık ilişkilere sahip bir göçebe toplumdu. Kendi aralarında Kök Türk ve diğer soyadlarından gelme Türkler diye ayrılmışlardı. Kök Türk olarak ifade edilen ana kabileler Aşina ve Aşinde kabilelerinde önemli bir yere sahiplerdi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Aşina kabilesi Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu, ana kabileydi. Genelde çağlar boyunca Kağanlar Aşina kabilesi soyuna dayanmak zorundaydı. Araştırmacılara göre, Aşide kabilesinin bir adı da Aşina ve Dil kelimelerinin birleşimi olan Aşina-Dil'di. Dil, Çin'in kuzeyinde yaşamış eski bir kabileydi. Dil kabilesi Qin devrinden önce Di; Han Hanedanlığı'nda ise Dingling olarak biliniyordu. Kuzey Hanedanlığı'ndan, Sui ve Tan hanedanlıklarına kadar geçen sürede Tölös olarak adlandırıldılar. Yani Aşide kabilesi Türkleşen Dingling soyuydu. Dışevlilik ilkesine göre Aşina kabilesi ile sıklıkla

yaptığı evlilikler sonrasında Aşide kabilesi de Türklerin ana kabilelerinden biri haline gelmiştir. Türklerin sonraki nesilleri, birbirileriyle evlenen farklı iki soydan gelen bu iki kabilenin çocuklarıdır. Kök Türk geleneğine göre de, birbirileri ile evlenen Aşina ve Aşide kabileleri Göktürk Kağanlığı'nın ana yönetici kabilesini oluşturmuşlardır. Kağanların hepsi Aşina soyundan gelirken hatunların çoğu da Aşide soyundandı.

Farklı soyadlarına sahip Türklerin oluşum süreci oldukça karmaşıktır. Bu kabilelerin Türklerle bağlantıları üç şekilde betimlenebilir. Birincisi Türk ismini kullanmalarına daha önceden izin verilen Tölös kabileleridir. Bu kabileler, Aşina kabileleri ile uzun zamandır iş birliği içinde olduklarından dolayı, Türk adını kullanmalarına izin verilmeyen diğer yan kabilelere göre daha öncelikli sayılmaktalardı. Bu kabileler, hem doğu ve batı seferlerinde hem de Göktürk Kağanlığı'nın oluşumunda oldukça güvenilir bir güç olmuşlardır. Farklı soyadlarına sahip Türklerin ataları Kök Türklerden ayrı olmasının dışında, iç işlerinde hep birlikte hareket ederler. Hatta bazı kabile şefleri Türkler tarafından atanan Irkin, Altabar hatta Çur olarak da atanmışlardır. Türkler bazı kurallarını da bozarak Zhishi ve Zhisi Sili gibi bazı kabile şeflerini yabancı ülkelere elçi olarak bile göndermişlerdir. Tarihi belgelere göre Doğu Göktürk sınırlarında Türk soyadına sahip diğer kabileler olarak Zhishi, Sunong, Bayan, Sheli, Chili, Chuo, Geluozhiya kabileleri gösterilmektedir. Bu kabileler arasından Zhishi ve Sunong kabileleri, Kök Türklerden Aşide kabilesiyle daha yakın ilişkiler içindedir. Örneğin, bu kabilelerin at mühürleri Aşide kabilesininkiyle aynıdır. At mühürleri atların vücuduna basılan ve kime ait olduğunu belirten damgalardı. At mühürleri çok eski zamanlara dayanır. At mühürlerinin aynı ol-

ması, bu kabilelerin Aşide kabilesiyle olan yakın bağlarının ve muhtemelen farklı soyadına sahip en eski Türklerden olduklarının iyi bir kanıtıdır. İkinci olarak, her ne kadar kendi soyadlarından vazgeçmeseler de, aralarında Toquz Oğuz, Toquz Uygur, Quiran, Qirq Basmil'in de bulunduğu dokuz Toquz Tölös kabilesi Türklerin yönetimini kabul etmek zorunda kalmış ve Türk olarak kabul edilmişlerdir. Bunlardan bazıları bu duruma isyan etmiş olsa da, bazıları da durumu kabullenmişlerdir. Bu kabilelerin çoğu Moğol Çölü'nün kuzeyinde yaşamaktaydılar. Kuzeyin rengi siyaha sahip çıkan bu kabilelere, Türk toplumunun önde gelenleri bu sebeple Kara-budun (siyah halklar) adını vermişlerdir. *Moğol İstilasından Önce Türkistan* adlı eserinde Rus Doğubilimci Barthold, Arap kaynaklarını kullanarak Türki kabilelerden Karlukların siyah rengi çok sevdiklerini ileri sürmüştür. Karlukların kıyafetleri ve bayrakları hep siyah renkteydi. Bu durum, mavi rengi benimseyen Kök Türklerle büyük tezatlık gösterir. Kök Türk sözlüğünde Karabudun kelimesi hafife alınan bir kelimeydi. Türk yöneticiler Toquz Tölösleri için hem iyi hem de kötü ifadeler kullanmışlardır. Kendi içlerinde özerk olmalarına karşın, bu kabilelerin siyasi hakları kısıtlanmıştı ve toplumsal dengede ezilmektelerdi. Zaman zaman Türkler bu kabileleri yönetmek için Tudun adlı memurlarını görevlendirirlerdi. Üçüncü grup olarak da kağanlığın güneydoğusundaki Kitay, Tatabi ve Barsil; Büyük Hinggan Dağları'nın ötesinde yaşayan Shiwei ve de kuzeybatıdaki Otuz Tatarlar belirtilir. Bu kabileler farklı soydan gelmedir ve toplumsal derecelendirmede alt tabakadan sayılırdı. Kendi yönetimlerini güçlendirmek için Türkler bu kabileleri yönetmek için ölen kabile şeflerinin yerine kendi Tudunlarını görevlendirmişlerdir.

Bazı tarihçilerin de işaret ettiği üzere Göktürk Kağanlığı aslen Aşina kabilesinin yönetimine giren diğer soyadlarına sahip Türk kabilelerinden oluşmaktaydı. Bu yüzden kağanlıkta sürekli olarak farklı soyadlarına sahip Türkler ile Türk yönetimi arasında sürtüşmeler yaşanmaktaydı. Göktürk Kağanlığı'nda tüm bu diğer kabileler, egemen Türk yönetimini askeri olarak desteklemek zorundaydı. Bu aşağılayıcı durum, diğer kabilelerin egemen Türk yönetimine hep içten içe bir nefret beslemesine sebep oldu. Bu yüzden de bu kabileler şansını buldukça Türklerin düşmanlarıyla iş birliği içine girip Kök Türklere ihanet etmişlerdir.

2. Yöneticiler, Halk ve Köleler

Türklerin toplumsal temeli kabile sistemine dayalıdır. Kabile toplumunda, her ne kadar ilkel bir sosyal sınıf ayrımı olsa da, bu ayrım çok da belirgin değildi ve dolayısıyla sert toplumsal çatışmalara sebebiyet vermemekteydi. Türklerin toplumsal yapısında genelde üç farklı sınıf bulunmaktaydı: yöneticiler, halk ve köleler.

Yöneticiler

Türklerin yönetici sınıfı esasen "devlet adamları" ve kabile yöneticilerinden oluşmaktaydı. Tıpkı Çin tarihinde kaydedilen Hunlar, Avarlar, Gaoche (Tiele) halkları gibi; Türk kabile topluluklarında da siyasi yaşamda önemli görevler üstlenen devlet adamları sınıfı bulunmaktaydı. Yine Çin kaynaklarına göre devlet adamları sınıfı, kağanlığın ana kabilelerin önde gelenlerinden oluşmaktaydı. Bu sınıfın kendine has üç özelliği bulunmaktaydı. Birincisi, devlet adamların yükseltilmiş saygı duyulan durumlarıydı. Bu sınıfa doğan insanlar, doğal olarak Kağanlığın yönetim kanadında yer alıyorlardı. Kağanlığın çıkarları bu sınıfınkilerle

örtüşmekteydi. İkincisi, devlet adamlarının kağanlığın dini işlerini de yönetmeleriydi. Kabile mitolojilerinden de yararlanarak kendi atalarının ilahi kuvvetlerden geldiklerini iddia ediyorlar, bu sayede yönetimlerini de güvence altına alıyorlardı. Üçüncüsü ise, kabile meclisini ellerinde tutarak kabile toplumunun temelini geleneğe ve kendi değerlerine bağlamalarıdır. Bu sayede kendi kabile ve kağanlarının siyasi yetkilerini kendileri düzenliyorlardı.

Yönetici sınıf olarak devlet adamları oldukça imtiyazlıydı. Öncelikle devlet adamları kağanlığın ana sorunlarını dile getirip gündemdeki konular hakkında görüş bildirme hakkına sahiplerdi. Kağanlığın çıkarlarına ters düşen her şeyi eleştirebilirlerdi. İllig Kağan'ın kendi döneminde Scythae'yi kağanlığın önemli meselelerinden sorumlu olarak görevlendirmesi, devlet adamlarının tepkisini çekti ve Scythae devlet adamları tarafından oldukça ağır şekilde itham edildi. Ayrıca, devlet adamları önemli devlet işlerinde kağanın hareketlerini yönlendirebiliyorlardı. MS 610 yılında Sui Hanedanlığı bir elçi heyeti göndererek Kara Kağan'ı şimdiki Gansu eyaletindeki Dadou Bagu'da bir görüşmeye davet etti. Devlet adamlarının bu çağrıya itiraz etmesi üzerine Kara Kağan elçi heyetini nazikçe reddederek geri göndermiştir. Bunun dışında kağanlığın kağan cenazeleri gibi önemli törenlerine katılıp bu toplantıları yönetmekle görevliydiler. İllig Kağan öldüğünde Tang Hanedanlığı İmparatoru Taizong, İmparatorluk Fermanı çıkarıp bu devlet adamlarının cenazeyi yönetmesine izin vermiştir. Bütün bunlara ek olarak devlet adamları ölen kağan yerine kimin geçeceğini atamak gibi önemli kararlara da etki etmektelerdi. Normal şartlar altında, devlet adamları başa geçecek kağanı destekleme hakkına sahipti. Yabgu Kağan da bu şekilde tahta çıkmıştır. Kağanın başarısız ya da kağanlığın tehlikede olduğu kanısına kapıldıklarında

ise kağanı görevinden uzaklaştırma ve değiştirme yetkisi de devlet adamlarındaydı. Örneğin Tabar Kağan'ın ölümü sonrasında siyasi egemenlik tartışmalarında devlet adamları, önemli kişilerin seçimi ilkesinden faydalanarak Şipdu'yu desteklemişlerdir.

Göktürk Kağanlığı'nda kabile şefleri, krallık, lortlar ve onların akrabaları sözde yerel kabile yöneticileri grubunu oluştururlardı. Türkler tarafından ele geçirildikten sonra da yine bu tabaka Türk yönetimine bağlı kalma şartıyla kendi topluluklarını yönetmeye devam etmişlerdir. Bu grup da temelde kağanlık tarafından idare edilerek kağanlığın yönetici sınıfına dâhil edilmişlerdir. Türkler tarafından uygulanan unvan ve vergileri kabul eden bu sınıf, kendi kabile ve sürülerini idare etmiş; sonraları Türklerin güçten düşmesiyle, bunlardan bazıları Göktürk Kağanlığı'nın merkez yönetiminde de yer almışlardır.

Halk

Türk toplumunun esasını halk oluştururdu. Bu çoban sınıfı doğal kabile yaşamının üretici sınıfıydı. Türklerin toplumsal düzeni üretim ve askeri görevler esasına dayandığından dolayı, bu çoban sınıfı hayvancılık ve avcılıkla uğraşmaktaydı. Savaş zamanı cephede asker olarak görev alırlardı. Kabile halkları üretim, hak ve güvenlik esaslarında aynı derecede sorumlu ve aynı seviyedelerdi. Aralarında herhangi bir imtiyaza sahip olan ya da farklı tutulan kesim yoktu. Bölgeye aynı derecede sahip olan bu kesim, birbirlerine yardım etmekle yükümlü; ortak huzur, güvenlik ve intikam sorumluluklarına sahipti. Göçebe yaşamda yağmacılık halkın hayatta kalması için önemli bir unsurdu ve tüm halkın ortak sorumluluğuydu. Türk kabile şefleri sıklıkla adamlarını çevre bölgeleri yağmalamakla görevlendirirdi. Yağmalarda tüm kabile görev alır ve ganimet tüm kabileye ait olurdu. Yağmada elde edilen ganimetten

sıradan asker ve halka da pay verilirdi. Tarihi belgelerde de bu durum şu şekilde kaydedilmiştir: "Tüm yağma ganimeti komutanlar ve askerler arasında pay edildi" (*Eski Tang Kitabı*, 62. Cilt) ve "Tüm ganimetler devlet adamlarına verildi" (Wen Jian Hou Lu, 8. Cilt).

Köleler

Türk toplumunda çok sayıda köle bulunmaktaydı ve bu köleler özel mülkün önemli parçaları sayılmaktaydı. Türkler için kendi kabilelerinin çobanları ve diğer etnik grupların insanları olmak üzere iki köle kaynağı bulunmaktaydı. Kendi etnik kökenlerinin çobanlarının köleleşmesi, esasen kabileler içinde zengin ve fakir arasındaki ayrımdan ya da yönetim sınıfının ayrıcalıklarına karşı çıkmalarından kaynaklanmaktaydı. Zaman zaman, Türk yönetimi ve hakanının çıkarlarıyla çatıştıklarında köle sınıfına indirgenirlerdi. Örneğin eski Türk yazıtlarında "Kağanlığın zarar görmesi ve Kağanın ölmesinden ötürü" yedi yüz Türk kabile üyesinin köle statüsüne indirildiği belirtilir. Bununla birlikte bir etnik grubun tamamen köle sayılması çok rastlanır bir durum değildir. Kölelerin ana kaynağı Han Hanedanlığı'ndan ve diğer etnik gruplardan kaçırılan insanlardı. Yağma, Türk ekonomisinin önemli yan unsurları arasındaydı. Yağmalar sonucunda Türkler kendilerine ganimetin yanı sıra canlı hayvan, köle ve hizmetçi kızlar edinirlerdi. Özellikle de kıtlık yıllarında yem ve otlanacak yeşillik bulamadıklarında Türk kabileleri tarım alanlarını ve çevre kabileleri yağmalarlardı. Tarihi kayıtlara göre Türkler Merkez Havza'nın kuzeyi ve diğer bölgelerden birçok insan kaçırıp onları köle yapmışlardır. Hatta yalnızca Bugu Kağan zamanında Merkez Havza'dan Zhaozhou ve Dingzhou kabilelerine saldırıp bu kabilelerden yaklaşık doksan kişiyi kaçırmışlardır. Sonrasında ise, MS 696 yılında Bugu Kağan Hitaylara saldırıp tüm Hitay ailesiyle

birlikte seferinden geri dönmüştür. Bunlar dışında Tatabi halkı her daim Türklerin kölesi olmuştur. Köleler, Türk efendilerinin hayvanlarıyla ilgilenir ve onlar için tarım ve zanaat ürünleri üretirlerdi. Kendi efendilerine hizmet eden köleler, efendileri tarafından başkalarına hediye olarak da sunulmaktaydı. Köleler bu kimliklerinden kendi istekleri ile ayrılma hakkına sahip değillerdi. Serbest kalıp yeniden halktan biri olabilmek için kefaret ödemek zorundalardı. MS 630 yılında Tang Hanedanı İmparatoru Taizong, Türk yönetimini yıkmış ve savaş ganimeti olarak altın ve ipeğin yanı sıra Sui Hanedanlığı zamanından beri köle olarak yaşayan sekiz yüz kişi elde etmiştir.

3. Toplumun Doğası

Türk toplumunun doğası ile ilgili olarak tarihçiler arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Özetle bu konu üç şekilde ele alınır. Bunlardan birincisine göre Türk toplumunun kölelik sürecinden geçmediği düşünülür. Bu durumda 6. yüzyılın kabile toplumunun kalıntılarından ilkel bir feodal toplum olarak oluşmuşlardır. Bu düşüncenin savunduğu temel ilke, Türklerin devlet yapısının çevre devletlerinkinden, özellikle de Merkez Havza'dakilerden etkilendiğidir. Yine bu düşüncenin önemli bir başka iddiası da Türklerin o dönemde daha elde köle tutacak yapıda olmadığından, bünyesinde çok sayıda köle barındırmadığıdır. İkinci düşünceye göre ise Türklerin hep kölelere sahip olduğu ve aslında bir feodal düzeni hiç yaşamadığıdır. Bu düşüncenin dayanağı da hayvancılıkla birlikte toplumda özel mülkün geliştiği ve köle sahiplerinin bu yüzden savaş esiri ya da başka etnik gruplardan kaçırılan insansa ihtiyaç duyduğudur. Ayrıca Türklerin uzun süre boyunca Avarların kölesi olmalarından dolayı Avarlardan bu sis-

temi olduğu gibi aldıkları iddia edilir. Üçüncü düşünceye göre de, kölelik ve feodal sistemin Türk toplumunda birlikte var olduğudur. 6 ve 8. yüzyıllar arasında Türk toplumu kendi kölelerine sahip yöneticiler olarak yaşamışlardır. 8. yüzyılda kağanlık yeniden kurulduğunda Türkler kölelik sistemini tamamen kaldırıp feodal sisteme dönmüşlerdir. Her halükarda Batı Göktürkleri 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar kölelik sistemini toplumlarında barındırmamışlardır. İlkel toplum yapısından feodal düzene doğrudan bir geçiş yapmışlardır. Türk toplumunda çok sayıda köle olduğu gerçeğini de göz önüne alırsak, birçok tarihçi Doğu ya da Batı ayrımı olmadan Türk toplumunun köle ekonomisine de bağlı olduğu kanısında birleşir.

Türkler toplumu oldukça ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmış ve özel mülkiyet kavramı ortaya çıktıktan kısa süre sonra hızla gelişmiştir. Hayvancılığın da oldukça gelişmiş olduğu bu toplumda, zenginlik kavramı topraktan ziyade hayvan sahipliği esasına dayanmaktaydı. Toplum hayvancılık işinde işçi olarak kölelerini kullanma şansına sahipti. Bu yüzden özel mülkiyete sahip Türkler savaş tutsaklarını ve diğer etnik gruplardan insanları öldürmek yerine kendilerine köle yapıyor; hatta sırf bu ihtiyaçla yine başka etnik gruplardan insanları kaçırıyorlardı. Türk toplumunda köleler çoğunlukla seviyeleri düşürülmüş kabile üyelerinden ziyade bu savaş tutsakları ve diğer topluluklardan insanlardı. Bu durum da aslında Çin'in kuzeyindeki Hun, Avar, Uygur, Hitay ve Moğollar gibi göçebe toplulukların dönemlik işçi kavramının ana özelliğidir.

Göçebe toplulukların yaşamları hayvancılığa bağlıydı. Canlı hayvan bu toplumlar için hem üretim hem de hayatta kalmak anlamına geliyordu. Hayvancılığa bağlı tüm üretimleri ve za-

naatları da ev işi temeline dayanıyordu. Bu işlerde görev alan köleler üretici olarak görülürdü. Bu yüzden Türk toplumunu kölelerini evde tutan, ataerkil bir kölelik sistemine sahip, ya da köleliğin hiç olmadığı bir toplum olarak düşünmek yanlış olur. Türk halkı da üretimde görev almaktaydı. Askerliğin yanı sıra çobanlık da yapıyorlardı. Bütün bunlar göz önüne alındığında, Türk toplumunda köle sayısının çok olmaması, Türk toplumunun kölelik sistemini benimsemediği anlamına gelmemektedir. Toplumun tüm ihtiyaçlarının köleler tarafından giderilmediği gerçeği de; göçebe kabilelerin az miktarda toplumsal üretim yaptığı gerçeğini işaret etmektedir. Kölelerin en zorlu işleri üstlendiği ve halkın da üretime katkıda bulunduğu böylesi az gelişmiş bir kölelik sistemi, göçebe toplumların ortak özellikleri arasında yer almaktadır.

Göçebe toplumların dağınık ve değişken üretimi üretimlerinin merkezileşememesi ve büyük miktarlara ulaşamamasının ana sebebidir. Savaş esirlerinin onları esir alanlara ait olmaları, kölelerin nadiren birlikte çalışabilmelerine yol açmıştır. Çoğu zaman köleler ayrı ailelere ait olur ve birbirinden ayrı kalırdı. Hatta bazı köleler, efendileri tarafından eş, cariye ya da evlatlık olarak alınır ve onlarla yaşardı. Yine de, bu durum köle sayısının çok az olduğu anlamına gelmemekte; köleliğin varlığının sorgulanmasına sebep olmamaktadır.

Özetle, ister kölelik sistemine sahip isterse de feodal bir toplum olsun; Türk toplumu gelişmekte olan kabile sistemine ait bir toplumdur. Hayvancılığa dayalı Türk toplumu, kabile sistemini uzun süre korumuştur. Akrabalıklarla birbirine bağlı bu toplumsal yapı, Göktürk Kağanlığı'nın ortaya çıkışı dâhil Türk toplumunun tüm tarihi serüvenine etki etmiştir.

Bölüm Beş: Türklerin Siyasi Sistemi

Ön Türklerin siyasi sistemi nasıldı? Siyasi güç nasıl bir piramit yapısıyla şekillenmişti? Hakan, kağanlığındaki sayısız kabileyi yönetmeyi nasıl başarıyordu? Türk siyasetinin temel özellikleri neydi?

I. Güç Yapısı

Kabilelerin iş birliği yaptığı bir topluluk olarak Göktürk Kağanlığı'nın güç yapısı en nihayetinde kağanın hâkim olduğu çok kutuplu bir sistemdi. Üç temel güç olarak kağanın divanı, ana kabilelerin "devlet adamları" ve kabile toplumunun kemikleşmiş unsurları öne çıkmaktaydı. Kağanlığın genel işleyişi bu güç yapısının çeşitli kademelerdeki iş birliğine dayanır ve devlet işleri bu şekilde ele alınırdı.

1. Çok Kutuplu Güç Yapısı

Göktürk Kağanlığı'nın güç yapısı Nil, İndus ya da Sarı Nehir gibi büyük ırmakların havzalarına yayılmış diğer eski medeniyetlerinkinden oldukça farklıydı; Türklerin kendilerine has yaşam koşulları ve ihtiyaçları yine kendilerine has özelliklere sahip ol-

malarını gerektirmiştir. İlk bakışta kağanın siyasi sistemin merkezinde olduğu söylenebilirken, gerçekte iç işlerin işleyişi toplamda beş farklı katmana dağılan çok kutuplu güç dengesine bağlıydı.

Bunlardan bahsedecek olursak; öncelikle Göktürk Kağanlığı'nın esas yöneticisinin "Kağanı" olduğunu belirtmemiz gerekir. Yüce Kağan (Hakan) Aşina ailesinin başı, Göktürk Kağanlığı'nın kralıydı; fakat aynı zamanda Göklerin "irade"sine, "gücü"ne ve "bilgeliği"ne sahipti. Göksel tanrıların dünyada aldığı vücut, ilahi kaderin ve doğanın yüce hâkimiydi. Bu yüzden kağan, ülkenin tam ortasında bulunan ve yan kabilelerce korunan kutsal dağ Ötüken merkezli tahtın doğal sahibiydi ve aynı zamanda Merkez ya da "Zhongmian" Kağan olarak da anılırdı.

İkinci sırada anaerkil kültürel mirasın da etkisi ve Yüce Kağan'ın türevi olarak da Hatun olarak adlandırılan Kağan'ın eşi de ulvi bir siyasi güce sahipti. Türk geleneklerine göre yalnızca Aşide kabilesinin üyeleri Aşina kabilesi ile evlenebilir ve bu şekilde hatun olabilirdi. Fakat siyasi sebeplerle Türk divanları sonraları Merkez Havza imparatorluklarıyla da evliliklere izin vermiş ve Merkez Havza asillerinin soyundan birçok kadın da hatun olmuştur. Hatun yalnızca Ev'in yönetimini ele almakla kalmaz; aynı zamanda kağana da siyasi kararlarında yardımcı olarak Göktürk Kağanlığı'nın siyasi yaşamında önemli etkiye sahip olmuştur.

Kağanın kardeşi ya da doğrudan kendi soyundan olan ve küçük kağan olarak da adlandırılan Veliaht da Göktürk Kağanlığı'nda belirli askeri sorumluluklara sahiptir. Örneğin Tümen'in İllig Kağan olarak hüküm sürdüğü sıralarda İkinci Kağan olarak da bilenen Kolo, Tümen'in ölümünden sonra kağan olarak devletin başına geçmiştir. Mukan Kağan zamanında sınırların genişlemesi ve tımar sisteminin uygulanmaya başlanmasıyla ikinci kağanların

sayısı artmış ve tarihi belgelere göre Mukan Kağan'ın Ötüken Dağı'ndaki karargâhının doğusu Kutluk, batısı ise Böri Kağan tarafından idare edilmiştir. Tabar Kağan ise Shipdu'yu Niwar Kağan olarak doğu kanadının, kardeşi Böri Kağanı da Kağanlığı'nın batı kanadının başına geçirmiştir. Ortada ana kağan olmak üzere ülkenin doğu ve batısına ikinci kağanları yardımcı olarak atamak; bu üçlü güç sisteminin resmiyet kazanması anlamına geliyordu. Tabar Kağan'ın ölümünden sonra kağanlığın güç sistemi belirgin değişiklikler geçirerek bu çok katmanlı güç sisteminin kabul kazanmasına sebep olmuştur. Batı Göktürklerde İşbara, Apa, Tölis Şad ve Tarduş ülkenin dört bir yanına dağılarak kendi kağanlıklarını ilan etmiştir. İşbara Kağan zamanında Türkler "beşinci güç olarak Genel Komutan" (*Sui Kitabı*, 84. Cilt) rütbesiyle tanışmış ve devlet otoritesi bu şekilde beşe bölünmüştür.

Batı Göktürkler, Kara Kağan zamanında ise biri Taşkent'in kuzeyinde, ötekisi Kuça'nin kuzeyinde olmak üzere iki küçük Kağan daha oluşturmuştur. İkinci Göktürk Kağanlığı, buna ek olarak Batı Göktürklerin "On Ok ve iki *xiang* (kanat)" sistemini de benimseyerek eski kağanlığın bu geleneğini sürdürmüşler ve devleti ikili güç yapısına büründürmüşlerdi. Bugu Kağan kendinden küçük kardeşini Zuoxiang Şad olarak, Aşina Kutluk'un oğlunu da Youxiang Şad olarak görevlendirmiş ve herbirinin emrine yirmi bin asker atamıştır. Tuoxi Kağan olarak bilinen kendi oğlunu ise Küçük Kağan olarak atayıp tahtı ona bırakmış ve emrine on kabileden kırk bin asker vermiştir. Tangri Kağan'ın iki amcasından biri doğuda Sol Şad, diğeri batıda Sağ Şad unvanlarıyla ordunun başına geçmiştir. Bilge Kağan ise Hunların sol ve sağ krallık sistemini benimseyerek kardeşi Kültigin'i, kağanlığa olan katkılarından ötürü sol kral olarak ordunun başına geçirmiştir.

Çoklu güç yapısı kağanlığın içindeki güç savaşları ve tımar sisteminden doğmuştur. Buna karşın ister ikili, ister üçlü, isterse de beşli yapı olsun; bu siyasi güç yapısı her zaman Göktürk Kağanlığı'nın siyasi yapısının en önemli özelliğine sadık kalarak, yalnızca Aşina kabilesine ait olmuştur.

2. Kağan Divanının Gücü

Kağanlığın güç yapısında kağan yönetici tabakanın temsilcisi olarak en yüksek mertebedeki siyasi unvana ve siyasi gücü bağımsız olarak kullanabilme hakkına sahipti. Buna karşın, kağanın yönetim yetkisi kendi kabile üyelerinin desteği ile sağlanabiliyordu. Kabile içinde kan bağına dayalı güç eşitliği ilkesi oldukça etkin bir role sahipti. Öncelikle kağan dâhil olmak üzere kabilenin her bir üyesi tam bir diktatörlük yetkisine sahip olamamaktaydı; kabile üyeleri topluluk olarak siyasi gücün esasını oluşturuyordu ve öncelik baştaki kağanın yakın akrabalarında olmak üzere, her biri kağan olabilme şansına sahipti. Bir kabile üyesinin siyasi gücü kabilenin atalarına olan kan bağının derecesine göre değerlendiriliyordu. Ayrıca siyasi gücün bir kabileye dağılmış olması tahta geçme ve tımar sistemi üzerinde de oldukça etkiliydi. Haleflik sistemine göre ilk eşin en büyük oğlu tahtta hak iddia eden ilk kişi olarak siyasi bir güç çatışması doğmasına sebep oluyordu. Oturmuş bir sistem oluşturulmadığından; her kağanın ölümünden sonra hangi oğulun başa geçeceği, her seferinde bir sorun olarak ortaya çıkıyordu. Aynı zamanda tımar sisteminden ötürü, ölen kağan ile doğrudan bir akrabalığı bulunan kabile üyelerinin genişletilmiş hakları bu tartışmayı daha da alevlendiriyordu.

Kağanlık divanında siyasi güç anlamındaki hiyerarşi eksikliği, yani üst üste yerleşen bir güç ağı algısının olmayışı kabile ara-

sındaki güç dağılımının da dengeli olması anlamına geliyordu. Ayrıca kağan divanının bağlı kabileler arasında tam anlamıyla bir üstünlük sağlamamış olması güçlerin dengeli olduğunun başka bir örneğiydi. Bütün bunların da ötesinde dağıtılmış olan gücün işlevsel farklılıkları da gücün tek merkezde toplanmasını engelleyen bir başka unsurdu. Kısacası kağanlık devletinde gücün kabileye yayılması, kağan için sınırlı kişisel yetkiler anlamına gelirken; çok katmanlı bir güç sisteminin oluşturulup her koşulda işler bir şekilde yönetilmesine ve gücün merkezileştirilmesine ket vurmaktaydı.

3. "Devlet Adamları"nın Gücü

İlk bakışta kağanın merkezde olduğu bu yapıda gücün kağanda toplandığı söylenebilir. Fakat temelde Göktürk Kağanlığı, soylu ana kabilelere dayanıyordu. Asıl siyasi güç, ana kabile ve ailelerden gelen "devlet adamları"ndaydı. Devlet adamlarının toplandığı divan, Türk soylularının yetki ve güç dağılımı gibi önemli konuların tartışabileceği bir ortamdı. Bu soyluların her biri kendi topraklarında bulunmaktaydı. Kurallara göre kendilerinden özellikle istenmedikçe ya da gerçekten çok önemli bir durum olmadıkça bu soylular bir toplantı, tartışma ya da kağana saygılarını göstermek için bile olsa başkente gelmezlerdi. Türk devlet adamlarının toplandığı divanın en temel işlevi yüce kağandan sonra devletin devamını sağlayacak olan varisi seçmekti. Divan, kağanlığın devlet işlerinde son sözü söyleme hakkına sahipti. Bu bağlamda kağanlığın siyasi gücü, Türk toplumunun soylular takımı "devlet adamları"nın kendilerine çıkar sağlayabilmek için toplumun değerlerinden beslenme becerisidir. Bu siyasi etki Göktürk Kağanlığı'nda kağan ve ailesine yakın Türk soyluları ve onların yönetimindeki

ana kabileler tarafından devlet gücü olarak ilan edilmiştir. Kağanlıktaki "devlet adamlar" kendi çıkarlarını gözetirken oldukça etkin bir biçimde çalışmaktalardı. Kağanlığın devlet işlerine çok farklı yollarla doğrudan etkileri oluyordu. Bu koşullar altında bir bütün olarak kağanlık, aslında elinde çok önemli siyasi ve askeri rütbe ve görevler bulunduran soylular tarafından yönetiliyordu diyebiliriz. "Devlet adamları"nın geleneksel anlamda köken ise kabile "konseyi" ve bu konsey üyelerinin itibarlı "devlet adamı" kimliğinden gelmektedir.

4. Kabile Gücü

Göktürk Kağanlığı siyasi sisteminde kabile toplumunun otoritesi ve devletin siyasi gücü tam bir zıtlık içindeydi. Bu kavramlardan ilk geleneksel değerleri ve toplum siyasetini vurgularken, devletin siyasi gücünden bağımsız olarak kabile toplumunun gelenek ve değerlerini güçlendirmek için çabalardı. Öte yandan ikincisi mecburi iş birliğinin altını çizerek kabile topluluklarını kağanlığın siyasi güç çatısı altında birleştirmeyi; göçebe çobanların kabile kimliğini kağanlık devletinin siyasi kimliği ile değiştirmeyi; kabile geleneklerini kağanlık sisteminin güç iradesine dönüştürmeyi ve kabile toplumuna egemen olmayı amaçlamaktaydı.

Kabileler için Türklerin siyasi gücü tartışmasız olarak askeri ve idari dayanıklılığa bağlıydı. Askeri bakımdan, kabileler kağanlığın bir parçasıydı ve idareleri kabile şefleri ve Tutuk adlı görevliler tarafından yapılırdı. Mecburi iş birliği tarafında ise, kabile toplumunun serbestliği, zaten kağanlığın siyasi gücü karşısında çok direnemezdi ve doğal olarak kabileler soylular denetimindeki Göktürk Kağanlığı'nın bir parçası oldular. Kabilelerin zorunlulukları arasında kağanlığın iktidar sistemini koruyup sürdürmek,

kağanın emir ve seferberlik çağrılarına uymak, vergi ödeme yükümlülüğü ve de kağanlık tarafından güvenliklerinin sağlanması ve hayatta kalmalarına izin verilmesi karşılığında bir minnet göstergesi olarak askeri birlik gönderirlerdi. Kabile şeflerinin siyasi güçleri kağanlık devletinin egemen gücünün bir uzantısıydı; bu sayede kabileler kendiliğinden kağanlık sisteminin güç çevresine girmiş olsalar da, siyasi gücün merkezinden hala oldukça uzakta ve kağanlık tarafından denetlenip yönetilmeye ihtiyaç duymaktalardı. Bu şekilde kabile şefleri bir yandan kabile gücünün temsilcileri olarak arabuluculuk görevini üstlenirken; öte yandan da kabile toplumunda kağanlığın siyasi gücünü temsil etmekteydi.

Kısacası Göktürk Kağanlığı'nın iktidar yapısında halkın gücü kabile topluluğuna bağlı iken; kağanın ve ailesinin gücü ile Türk soyluları "devlet adamları"nın gücü birbirilerinden bağımsızdı. Siyasi güç kendi yönetim bölgelerinde sınırlı idari haklara sahipken, bütün bunlar soyluların onayına ve kısıtlamalarına tabiydi. Bu sebeple kağanın siyasi gücü kendisinin gücün merkezileşmesi için katı bir bürokratik sistem kurmasına ve tam bağımsız bir devletin yegâne hâkimi olmasına yetmemekteydi. Aynı zamanda mecburi iş birliği ile kabile toplumunun göreceli bağımsızlığı arasında kağanlık gücünün tam olarak tüm topluma nüfuz etmesini engelleyecek bir açıklık da mevcuttu. Dahası, bazı konularda kağanın kendi siyasi gücü ile kabile şefleri ve aile reislerinin güçleri arasında çatışan çıkarlar söz konusuydu.

II. Resmi Sistem

1. Kağanlık Veraset Sistemi

Kağanlık veraseti Göktürk Kağanlığı'nın en önemli siyasi gündem maddelerinden biriydi. Bu durum elbette ki çok kutuplu

iktidar yapısından kaynaklanmaktaydı. Burada asıl gözetilen kağanlığın devlet iktidarını ve istikrarını korumaktı. İlke olarak kağanlık veraseti kağanın -tercihen en büyük- oğlunun tahta çıkmasıyla gerçekleşmeliydi. Buna karşın, iktidar oyunları ve anlaşmazlıklar yüzünden kağanlık verasetinin herhangi bir oturmuş sistemi yoktu. Verasetin, oğulun başa geçmesi dışında izlediği erkek kardeş, amca, kuzen ve benzeri başka yolları da olmuştur.

Kağanlık verasetinin ana işleyişi, yaşlı kağanın ölümünden sonra kendi oğlunun -genellikle de ilk eşinin en büyük oğlunun- kağan olarak seçilmesiyle olurdu. Buna karşın özel durumlarda, başka oğullar da tahta geçebilirdi. Küçük kardeşin başa geçmesi ise her ne kadar ikinci seçenek olsa da, Göktürk Kağanlığı'nda en çok görülen durum olmuştur. Tümen Kağan'dan sonra üçüncü ve dördüncü kağanlar Mukan ve Tabar; altıncı ve yedinci kağanlar Niwar ve Karakur; sekiz ve dokuzuncu Torum ve Zamkan ile on, on bir ve on ikinci kağanlar İşbeg, Kara ve İllig kağanlar hep genç kardeşler olarak başa geçmişlerdir. Bunlar dışında amcaların, kuzenlerin ve kayınbiraderlerin başa geçtiği de görülmüştür. Tabar'ın ölümünden sonra Amro kısa süreliğine tahta çıkmış ve hemen akabinde Şipdu tahtı kendisinden devralmıştır. Yine Karakur Kağan'ın ölümünden sonra Şipdu'nun oğlu Youofuluy başa geçip Torum Kağan adını almıştır. Bu denli çeşitli yolların izlenen kağanlık veraseti göçebe Göktürk Kağanlığı'nın toplumsal yapısının bazı özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Bunlardan ilki Göktürk Kağanlığı'nın ana kabilesinde tahtın miras yolu ile sonraki nesillere aktarılmasıdır. Kabile içinden kardeş ve yeğenlerin tahta geçmeleri ilkin küçük kabileden büyüğüne doğru bir yol izlerken sonraları bunun tersi işlemiştir. Veraset yolu ne olursa olsun kağanlık tahtı hep aynı kabilede kalmıştır.

Bu durumda kardeş ve yeğenlerin başa geçmeleri, diğer küçük kardeş ve yeğenlerin başa geçebileceği anlamına gelmiyordu. Bu daha çok devrin şartlarına ve halefin kişisel özelliklerine bağlıydı. Bu veraset sistemi kabiledeki kardeşlerin Göktürk Kağanlığı'nın gücünü korumak, büyütmek ve temelini sağlamlaştırarak siyasi istikrar ve devamlılığı sağlamak için birlikte hareket etmelerine sebep olmuştur. Buna karşın, kabile içinde tahtın devredilmesi keskin tartışmaları da beraberinde getirmiş; gücün merkezine geçme inadı ve kişisel güçlere dayanan bu kargaşa da doğal veraset sisteminin önüne geçmiştir.

İkinci olarak kağanlık tahtının ana aile ve kabile içinde kalması gerektiğiydi. Kağanlık tahtı ilke olarak ana aileye ve kabileye aitti. Bununla birlikte soyluların oluşturduğu "devlet adamları" kağanların tahta çıkması ve tahttan indirilmesinde önemli rol oynarlardı. Değişiklik yapılmadan önce tahta çıkacak kişi "devlet adamları"nın onayını almak zorundaydı.

Üçüncü olarak ise Merkez Havza'nın taht veraseti sisteminin de etkisiyle, kan bağları da oldukça önemliydi. Kağanlık tahtı küçük kağana devredilmek zorundaydı ve ölen kağanın ilk eşinin kökeni tahta geçecek kişiyi belirlemekte önemli unsurlardan biriydi. Tabar'ın ölümünden sonra herkes Mukan Kağan'ın vasiyati üzerine kendi oğlu Daluobianyin'in başa geçmesini beklerken, Daluobianyin'in annesinin soylu bir aileden gelmemesi ona karşı olanlar tarafından bir koz olarak kullanılmıştır.

Son olarak istikrarlı bir egemen gücün eksikliğinden dolayı, tahtın veraseti en nihayetinde adayların güç unsuruna dayanıyor, bu noktada da askeri güç belirleyici oluyordu. İçteki bu güç kavgası, güç zoruyla tahtı devralma çabası ve bölgesel karşıtlıklar Göktürk Kağanlığı'nda her kağan değişiminde sıklıkla karşılaşı-

lan durumlar haline gelmişti. Taht, siyasi hırsın gıpta ettiği bir nesne haline gelmişti. Eski Türk yazıtlarında veraset sistemindeki belirsizliklerin ortaya çıkardığı siyasi huzursuzluklar şu şekilde aktarılmıştır: "Anda kisre ini'si kağan olmuş erinç. Oğulları kağan olmuş erinç. Anda kisre ini'si eçisi dek kılınmadığı erinç, oğlu kangı dek kılınmadığı erinç, bilgisiz kağan oturmuş erinç, yavlak kağan oturmuş erinç, buyruğu yine bilgisiz [imiş] erinç, yavlak imiş erinç." ("O zaman kardeşi kağan olmuş. Oğulları kağan olmuş. Sonra, kardeşi doğru olmadığı için, oğlu doğru olmadığı için, tahtta bilgisiz kağanlar geçmiş, emirleri de cahilceymiş, yönetimi kötüymüş", *Kültigin Yazıtı*, D4-5)[1] . Bunun dışında Türk yazıtlarında tahtı ele geçirmek için yapılan kardeş kavgalarının halkın huzurunu bozduğu ve devletin başına doğru kişinin kağan olarak geçmesinin engellendiği de belirtilir.

2. Memurluk Çeşitleri ve Rütbe Sistemi

Göktürk Kağanlığı'nda resmi idari sistem de kabile sisteminden türemiş ve kabile toplumunun iktidar yapısından esinlenerek ortaya çıkmış ve tımar ile miras sisteminden oldukça faydalanmıştır. Antik Çin tarihi kaynaklarına göre Göktürk Kağanlığı'nın resmi idari yapısında, aralarında Yabgu, Şad, Çur, Tegin, Apa, Altabar, Tutuk, Irkin, Buyruk, Tarkan ve benzeri rütbelerin de bulunduğu toplamda yirmi sekiz kademe bulunmaktadır. Bu resmi rütbeler genelde miras yoluyla aile içinde nesilden nesle aktarılırdı; babanın ya da kardeşin ölümüyle oğul veya kardeşler o rütbeye yükselirdi. En önemli rütbeler ana kabile ailesi içinde başkaları tarafından da sürdürülebilirdi. Örneğin Yabgu ve Şad rütbeleri, yalnızca kağanın kendisine yakın aile bireylerine verilirdi.

---

1) http://gokturkanitlari.appspot.com/kultigin.html sayfasından alınmıştır.

Devlet memurları kağanlık devletinin güç yapısına göre siyasi gücün en önemli aktörleri arasındaydılar ve soyluluk ile kabile güç sistemlerinin birer parçalarıydılar. Irkin, Altabar, Çur Bey, Tudun ve benzeri kabileye ait resmi rütbeler genelde kabile şeflerine verilmekteydi.

Kağanın hemen ardından gelen "Yabgu" önemli bir güce sahip yüksek bir rütbeydi ve genelde kağanın kardeş ya da oğulları ya da yakın akrabaların oğullarına verilirdi. Yabgu genelde kağandan sonra tahta çıkacak kişi olarak bilinirdi. Göktürk Kağanı genelde bu Yabgu rütbesini kağanlığı sırasında da taşırdı. Göktürk Kağanlığı'nın ilk neslinde kağan, "Büyük Yabgu" olarak bilinirdi. Doğu Göktürklerde Yabgu Kağan Karakur; Batı Göktürklerde ise Yabgu Kağan İstemi Yabgu Kağan, İllig Bey İşbara Yabgu Kağan ve Idug Yabgu Kağan'ı bu uygulamaya örnek gösterebiliriz.

"Şad" rütbesi ise Küçük Kağan ve Yabgu'nun hemen altında, önemli bir askeri rütbedir. Bu rütbeye sahip kişi aynı zamanda kağanlıkta belirli bölgelerin idaresinden, asker toplanması ve görevlendirilmesinden, kabile ordusunun yönetiminden sorumlu komutan olarak görevlendirilmekte ve kendisinden kağanla birlikte savaşlara girmesi beklenmektedir. Şad rütbesinin askeri gücünden ötürü, birçok durumda rütbe sahibi yerel yönetimde söz sahibi olmuş ve yetkilerini dilediğince kullanabilmiştir. Doğuda Tölis, Böri, Niwar; batıda ise Tarduş gibi bazı "Şad"lar aynı zamanda karargâhlar kurup çok sayıda birliğin başına geçerek yerel askeri güçler haline dönüşmüşlerdir. "Şad" rütbesine atanacak kişinin seçimi "köken" ve "kan bağı" kavramlarının çok büyük önem kazandığı oldukça büyük bir titizlikle yürütülen bir çalışmaydı. Yalnızca kağanın soyundan olanlar "Şad" seçiliyordu ve genelde bu rütbe kağanın oğullarına veriliyordu. Soylu

Aşina Şimar'a bu rütbenin verilmemesinin tek nedeni, dış görünüşünün Türklerden ziyade Hu halkına benziyor oluşuydu.

"Tegin" ya da "Tigin" rütbesi ise yine kağanın kardeş ve oğullarına verilebilen özel bir rütbeydi. Aşina Kutluk'ın oğlu Kül Tigin, Bugu Qur'un oğlu Bugu Tigin bunlara örnektir. İstemi Yabgu Kağan, tahta geçmeden önce aslında Teriş Tegin; İllig Bey İşbara Yabgu Kağan ise Bobu Tigin olarak bilinmekteydi. Aşina Şimar ise Kapık Tigin olarak biliniyordu. Tiginlerin kendi tımarları ve kabileleri vardı ve kendi ordularını yönetebiliyor, kendi iç ve dış işlerini idare edebiliyor ve devletlerarası görüşmelerde elçilik yapabiliyorlardı. Hatta Torum Kağan kardeşi Rudan Tigin'in Sui Hanedanlığı huzuruna; İşbara Kağan döneminde ise Kutluk Tigin Tang Hanedanlığı huzuruna gönderilmiştir.

"Tarkan" da oldukça yüksek bir rütbeydi ve savaş zamanı askeri yönetimde, barış zamanı da devletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde görev alırdı. Aşide Yuanzhen Kutlu tarafından Apa Tarkan olarak atanmış ve ordunun başına geçmiştir. Bu unvan aynı zamanda Turgaşların şefi Bağa Tarkan gibi bazı kabile önderlerine de verilmiştir.

"Çur", kağan tarafından kabile şeflerine verilen bir rütbeydi ve bazı "Çur"lar kağanlığın resmi memurlarıydı. Göktürk Çurları arasında Külüg Çur ve Buyruk Çur ve Batı Göktürklerin beş Duluk kabilesinin şefleri Çumukunlu Çur, Helujuque Çur, Yusheshetidun Çur, Turgaş Beluoshi Çuri Shunishichuban Çur ve Yijinqueli Çur bulunmaktadır. Zhenguan zamanında Tang Hanedanlığı, Tongra'da Guilin Dudu Fu'sunu kurduğunda Altabar Shijian Çur'u büyük komutan olarak bu bölgeye atamıştı.

"Irkin" Han Hanedanlığı edebiyatında *Jiejin* adıyla da anılmaktadır. "Irkin" rütbesi Çin'in kuzeyindeki halklar arasında sıklıkla

kullanılan bir rütbeydi. Türklerin dışında Sien Pi, Avar, Hitay, Niizhen halkları da bu rütbeyi kullanmışlardır. Mukan Kağan bir zamanlar Kolo Kağan'ın Irkin'iydi. Batı Göktürklerinin beş Nuşibi kabilesi Axijeque Irkin, Geshuque Irkin, Basaigandunshabo Irkin, Axijenishu Irkin ve Geshuchuban Irkin gibi beş büyük Irkin'e sahipti.

"Altabar" da Han Hanedanlığı edebiyatında farklı isimlerle anılan bir rütbeydi. Kökeni Avarlara dayanan bu rütbe Tölösler tarafından da kullanılmıştır. Göktürk Kağanlığı zamanında "Altabar" rütbesi, aynı zamanda "Biebu" olarak da adlandırılan kendi iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde egemen devlete bağlı yan kabilelerin şeflerine verilirdi. Türkler Batı Bölgeleri'ndeki krallara bu rütbeyi verir ve onlardan vergi toplamak için kendi Tudunlarını görevlendirirdi.

Bunların dışında "Bey" Çin kaynaklarında "Böke" ya da "Baike" adıyla da yer alan bir rütbeydi ve Göktürk Kağanlığı'nda soylulara verilen bir rütbeydi. Han Hanedanlığı tarihi kaynaklarına göre Tudun, himaye altındaki diğer devletlerin kamu denetçisi göreviyle himayeleri altındaki yabancı devletler yan kabilelerin yönetiminden ve vergilerinin toplanmasından sorumluydu. Shiwei ve Hitay gibi tam bağlı bölgelerde ise kabile içi işleri de o yönetiyordu.

III. Kağanlıkta Devlet Yönetimi

1. Yasa Sistemi

Ortak hukukun ortaya çıkması kağanlığın etkin bir şekilde yönetilmesi için ilk adımdı. Çin kayıtlarına göre Türklerin kendilerine has "aile kuralları" vardı. Antik Türk yazıtları da "Türklerin yasaları" ve "ataların yasaları" sözlerini içermektedir. Bütün

bunlar, Türk yönetiminde yazılı kanunlar olduğunu gösterebilir. Günümüze ulaşan tek kanıt ise *Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi*'nde bulunan cezai yasalardır.

Bu kaynağa göre suç sayılan eylemler; vatan hainliği, cinayet, hırsızlık, tecavüz, zina, fiili saldırı ve benzerleridir. Vatan hainliği suçu ihanet, kağanı öldürmek ve kağanlığın kanunlarına karşı gelmek eylemlerini kapsamında barındıran ve en aşağılık sayılan suçtu. Hırsızlık suçu, evden bir şeyin ya da bir at veya başka bir malın çalınması koşuluna bağlıydı. Tecavüz ise iki şekilde değerlendiriliyordu; evlenmemiş bir kıza tecavüz ile bir başkasının karısı ya da cariyesine tecavüz etmenin farklı cezaları vardı. Zina suçu aile içi ilişkiyi de kapsamaktaydı. Ölen erkeğin dul kalan karısıyla aile içinden birinin evlenmesi uygulamasında ise yaşlılar genç neslin eşleriyle evlenemiyordu. Fiili saldırıda ise özellikle göz ve uzuvların yaralanması ceza doğuruyordu.

Türk kanunlarına göre verilen cezalar da, suçların niteliğine göre, tazminattan ölüme kadar geniş bir yelpazeye dağılmaktaydı. Vatan hainliği, cinayet, başkasının karısına tecavüz etme, zina ve at hırsızlığı suçları ölümle cezalandırılan suçlar arasındaydı. Tarihi kayıtlara göre ölüm cezaları; kafa kesilmesi, karından ikiye ayrılma ve canlı gömülme gibi çeşitli şekillerde uygulanmaktaydı. Tazminat ise en sık karşılaşılan ceza şekliydi ve mal, at ya da kadın ile ödenirdi. Birinin kızına tecavüz etmenin cezası aileye büyük miktarda mal vermekti. Saldırı suçunun cezası ise mağdurun yaralanma durumunun vahametine göre derecelendirilir; eğer mağdur kişi gözünden yaralandıysa, yaralayan yaraladığı kişiye kızını; kızı yoksa ise mallarının bir kısmını verirdi. Uzuvların yaralanması durumunda ise tazminat at karşılığı ödenirdi. At ve çeşitli mal hırsızlığı karşılığında ise çalınan miktarın 10 katı

mağdura ödenirdi. Bunlar dışında Göktürk Kağanlığı'nda hapse atılma, kırbaçlanma, sürgün edilme, toplumdan atılma ve köle olarak satılma gibi cezalar da mevcuttu.

Göktürk Kağanlığı kanunları kabile geleneklerine dayanmakta ve siyasi gücü temsil etmekteydi. Bu kanunlar, insanların davranışlarını kabul edilen ölçü ve değerlere uygun olarak düzenler, siyasi gücün işleyişini sağlar, toplumsal düzeni korur ve toplumsal gelişime şekil verirlerdi ve aynı zamanda, kabile geleneklerinin özelliklerini taşımaktalardı. Kan bağına dayalı kabile toplumunun gelenekleriyle oluşturduğu kanunlar Göktürk Kağanlığı'nın yazılı kanunlar oluşturmasına büyük katkı sağlamıştır. Göktürk Kağanlığı'nda suç kanunu incelendiğinde kabile adetleriyle güçlü bağlar içerdiği görülebilir. Örneğin zinayı suç olarak görüp cezalandırmak, cariyelere el konulması geleneğinden gelmekteydi. Keza evlenmemiş kızlara ve evli kadınlara tecavüz etmenin farklı değerlendirilmesi de kabile görenekleriine dayanmaktaydı. Bunun sebebi, kabile evlilikleri sisteminde evlenmemiş kızların kabiledeki harici üyeler olarak sayılması; buna karşın, kabileden birinin karısı ya da cariyesinin ise öz mülkiyet olarak sayılması ve kabilenin bir parçası olarak ayrıyeten bir korumaya tabi olmasıydı. Tazminatlar da genelde mal, at ve kadın ile ödenirdi. Kadın ve atın özel mülkiyet olarak değerlendirilip korunması göçebe toplumu ve kabile sosyal yaşantısının önemli özelliklerindendir. Bunun dışında çeşitli şekillerde verilen zalim cezalar da özel mülkün korunmasına gösterilen hassasiyetin göstergesidir. Göktürk Kağanlığı kabile göreneklerine dayanarak oluşturduğu kanun ve düzenlemelerde göçebe ekonomi ile yakın bağlantılı at, at gereçleri ve benzeri malların korunmasıyla ilgili katı kurallar oluşturmuştu. Hırsızlık kesinlikle yasaktı ve bu suçun karşılığında ağır cezalar verilirdi.

2. Kabile Tımar Sistemi

Kağanlığın yürütme sistemlerinin kurulması ve kağanın siyasi gücün merkezi haline gelmesiyle Göktürk Kağanlığı'ndaki feodal ataerkil sistem yavaşça gelişti ve kabileler siyasi sistemde daha önemli roller üstlenmeye başladılar. Kağan kendi egemenliğinin dayandığı temelleri sağlamlaştırmak ve kendi gücünü arttırmak için kağan ataerkil sistemin içinde bir tımar ve miras sistemi kurarak kabilelerin siyasi ayrıcalıklarını arttırdı.

Göktürk Kağanlığı'nda tımar sistemi, özel mülkün kağanı temsil eden soylular arasında dağıtılma yöntemiydi. Kabilenin mülkü olan kağanlık; askeri, siyasi ve ekonomik güce sahip soyluların oğulları olan küçük kağanlar tarafından yönetilen belirli sayıda tımar alanına bölünmüştü. Tımar sistemi kan bağı ve güce dayanıyordu ve baştaki kişiler genelde kağanın yeğenleri ya da torunları oluyordu. Tımar sistemi üzerinden ortada kağan olmak üzere bir güç çemberi oluşturuluyor; bu yapı da ortada kağan, çevresinde kendisinin kardeşleri, oğulları, kuzenleri, amcaları ve kayın biraderleri olmak üzere kabilenin diğer evlatları olmak üzere Göktürk Kağanlığı'nın siyasi, ekonomik ve askeri gücü tekelleştiren güç yapısının temelini inşa ediyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi altıncı yüzyılın ortalarında Türkler, Tümen yönetiminde yavaşça güçlenmiş ve Avarların egemen olduğu kuzey çayırlarını ele geçirmişlerdi. Bu durumda Tümen kendini İllig Kağan olarak ilan ederken, Kolo İkinci Kağan olmuştur. Tümen'in ölümünden sonra İkinci Kağan olan Kolo onun yerine geçerek kağan olmuştur. Göktürk Kağanlığı'nın henüz olgunluk çağına ermediği ve güç dengelerinin hala tam oturmadığı Mukan Kağan döneminde, uygulanmakta olan bu tımar sistemine karşılık Kağan hala oldukça merkeziyetçi ve otoriterdi.

Tabar Kağan zamanında ise Türkler devlet olarak daha da güçlenmiş, kuzey çayırlarında ve Batı Bölgeleri'nde egemenliklerini ilan etmiş ve Merkez Havza'daki imparatorluklara üstün gelmişti. Aynı zamanda kağanlık divanının güç yapısı çeşitli değişikliklere uğrayarak git gide çok kutuplu bir yapıya yakınlaşmaya başlamıştı. Tabar Kağan öncesinde ilke olarak ölen kağanın erkek kardeşi başa geçerdi. Tabar Kağan bu sistemin yapısı gereği kalıcı ve dengeli bir kurala dönüşemeyeceğini ve bölgesel ayrılıklara sebebiyet vereceğini fark ederek tahtını Mukan Kağan'ın oğluna bıraktı. Aynı zamanda Kolo Kağan'ın oğlu Şipdu'yu kağanlığın doğusunu yönetmek üzere Niwar Kağan adıyla; kardeşinin oğlu Rudan'ı da kağanlığın batısını yönetmesi için Böri Kağan adıyla taçlandırdı. Tabar Kağan'ın ölümünden sonra ana kabileden kardeşleri İşbara, Apa, Tölis Şad ve Batı Türklerinden Tarduş Göktürk Kağanlığı içinde kendi sınırlarını ilan ederek tımarlıklar aldılar.

Tımar sistemi aile üyelerine bazı faydalar sağlamak ve kağanlık makamını korumak için ortaya atılmış olsa da, temelde kağanlığın kabile üyeleri tarafından siyaseten bölünmesini sağladı. Güçlü egemen kuvvetlerin yönetimde olmadığı bir dönemde bir tımar bölgesi kağanın egemenliğinden kendini ayırabilir; bu da ülkenin bölünmesi hatta tamamen parçalanmasına sebep olabilirdi. Bütün bunlara ek olarak, kabile çatışmaları ve güç savaşları genelde tımar edinimi ile son bulduğundan Kağan'ın gücünü zayıflatıyor ve iç çekişmelere karşı otoriter yönetimini sarsıyordu.

3. Tudun Sistemi

Kabileler, Göktürk Kağanlığı'nın toplumsal temelini oluşturuyordu. Peki, içinde birçok yabancı ve ele geçirilmiş kabile bulunan kağanlık sisteminde bu kabileler nasıl yönetiliyordu? Bu

kabilelerin kağan ailesine bağlanmaları nasıl sağlanabilirdi? Kağanlıktaki çok sayıda kabileyi etkin bir şekilde kontrol edebilmek için kağanlık yönetimi Tudun adı verilen bir sistem geliştirerek, söz konusu kabilelere çalışma sistemi, vergilendirme ve askeri katılımı denetlemek için kağanın temsilcisi olarak Tudun adlı bir memur gönderdiler.

Tudun, kağanlığa bağlı bu kabile ya da devletlerde kağanlık adına yönetim yetkisine sahipti. Yukarıda da bahsedildiği gibi Tudun da yalnızca Aşina kabilesinin üyelerine verilebilen bir rütbeydi. Bir Tudun'un ana görevi yabancı sınırları ve bağlı devletleri gözlemlemekti. Rütbesi çok şaşaalı olmasa da, gücü oldukça fazla ve miras yoluyla devredilebilirdi. Sonraları Tudunlar zamanla esas kabile şeflerinin yerine geçerek kağanlığın siyasi anlaşmazlıklar ve güç çatışmalarında Şad, Çur ve Irkin gibi söz sahibi olmaya başlamışlardır. Tudun sistemi Göktürk Kağanlığı'nda üç şekilde var olmuştur.

Birincisi Tudun yönetimidir. Egemenlikleri altındaki koca coğrafyanın batı bölgelerinde yönetilecek bölgenin büyüklüğü ve etnik grupların sayılarının fazlalığı yüzünden kağanlık yetkilileri temel himaye sistemini değiştirmediler. Bunun yerine bu şehir devletlerinin başındakilere Altabar rütbesini verip bölgedeki devlet işlerini yürütmek üzere Tutuk memurlarını bölgeye gönderdiler. Elbette ki Altabar bölgenin eski hâkimlerine verilen ve yalnızca onursal bir değeri olan bir rütbeydi; ele geçirilen bölgenin askeri ve siyasi gücü her halükârda Türk soylularında olmalıydı. Eğer Göktürk Kağanlığı'nın çıkarları tehdit altına girerse bu tarz bir ikili başlılık bölgenin elden gitmesi ve çöküşe sebebiyet verebilirdi. Tarihi kayıtlara göre Batı Bölgeler'deki Taşkent halkı çok cesur insanlardı. İhanet ettikleri gerekçesiyle Yabgu Kağan

tarafından saldırıya uğrayan şehre, sonrasında bir Türk soylusu yönetici olarak atanmıştır. Göktürk Kağanlığı'nın temsilcisi olan Tudun yüksek mevkili bir memur olarak bağlı devletlerin yönetiminde yer alır ve Taşkent ve Karaşar'da olduğu gibi bazılarının ise şefi olur.

İkincisi Tutuk yönetimidir. Göktürk Kağanlığı'nda birçok Doğu kabilesi diğerlerine kıyasla hor görülmekteydi. Bu bölgedeki yönetimi kuvvetlendirmek için Türkler civarda yaşayan çeşitli Shiwei kabilelerinin şeflerinin yerlerine geçmeleri için bölgeye üç Tutuk gönderdi. Hitaylar, Tatabiler, Barsiller gibi diğer kabileler de doğrudan bu Türk soyluları Tutukların yönetimi altındaydılar.

Üçüncüsü ise Tutukların bağlı devletlerin başına atanmasıdır. Bağlı devletlere gönderilen Tutuklar genelde kağanın güvenini kazanmış soylulardan oluşmaktaydı. Tarihi kayıtlarda yalnızca bir kere, o da Qoco devletinde, yerel yönetici Tutuk olarak ilan edilmişti. Türk kuşatması altında Qoco hükümdarı Türklere haber göndererek bir evlilik bağı kurmaya ve dostane ilişkiler içinde olmaya hazır ve niyetli olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde Qoco hükümdarı Altabar rütbesiyle birlikte Göktürk Kağanlığı'nın üstünlüğünü kabul etmiştir. Yalnızca bu özel olaydan ötürü Tudun rütbesi bu durumda yerel yöneticiye verilmiştir.

IV. Göktürk Kağanlığı'nın Siyasi Özellikleri

Göktürk Kağanlığı'nın iktidar ve idare yapısı incelendiğinde Kağanlık divanı ile kabile göreneklerinin farklı amaçlar güttüğünü görürüz. Bu anlaşmazlıkların çözümünde geleneksel kabile sisteminin değerlerinden ziyade, "askeri güç" ve "göklerin iradesi" belirleyici unsur olarak ön plana çıkmaktaydı.

1. İktidar Siyaseti

Göktürk Kağanlığı askeri başarılar ve zorunlu ittifaklar sonucu kurulmuştur. Dahası kağanlık sisteminde siyasi otorite de askeri güç ile sağlanmaktaydı ve bu birçok kaynakta belirgin bir şekilde ifade edilmişti.

Öncelikle kağanlığın savaştaki zaferler sonucu kurulduğu biliniyordu. Kağan tarafından temsil edilen ana kabile ve ailenin güçlü insanları, kabilelerle olan savaşlarda edinilen ve gün geçtikçe büyüyen askeri güce güveniyor; ele geçirilen şehir devletleri ve kabileler ana kabilenin siyasi gücünü arttırıyor. Türkler Töslere karşı yaptıkları savaşlarda güçlenerek Avarların bölgedeki hâkimiyetine son verdiler. Bu aşamadan sonra, etraflarındaki diğer krallıklarla siyasi ilişkilerini geliştirip onların da desteğini alarak diğer kabilelere egemen olma yolunda ilerlemeye başladılar. Art arda gelen askeri başarılarla çevre kabileleri ve devletleri kontrolleri altına alarak güçlü bir Kağanlık kurdular.

Kağanlığın geçim kaynaklarından biri de çevre kabile ve bölgeleri yağmalamaktı. Kağanın ve kabile şeflerinin temel sorumluluklarından biri de harekâtları yönetmek, şehirleri ele geçirmek ve savaş gazileri ve askerlere verilmek üzere ganimet için çevre bölgeleri yağmalamaktı. Bu sayede kağanlık ve ana kabile zenginleşir; askerlerin mücadele ruhu ve halkın birlik duygusu pekiştirilirdi. Eski Türk yazıtlarında bu konu şöyle aktarılır: "Yedi yirmi yaşımda Tangut tapa süledim. Tangut boylarını bozdum. Oğlunu, yutuzunu, yılkısını varını anda aldım" (Yirmi yedi yaşımda Tangutlara saldırdım. Onları yendim. Oğullarını, kadınlarını, atlarını ve mallarını ele geçirdim, *Bilge Kağan Yazıtı*, D24)[2]. "Oğuz tezip Tabgaça girdi. Ökünüp süledim. Soyunu,... oğlunu,

2) http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.

yotuzunu anda aldım" (Oğuzlar kaçıp Tang Hanedanlığı'na sığındı. Savaşmak zorundaydım. Kızgınlıkla oğullarını, kızlarını, kadınlarını ve iki altabarın halklarını aldım, *Bilge Kağan Yazıtı*, D38)[3] . "Geriye yanlarında yüklüce altın, gümüş, kadın, kız, deve ve mücevher getirdiler" (*Tonyukuk Yazıtı*).

İktidar ilişkileri devlet işleyişine de etki etmekteydi. İktidarın merkezi olarak en yüksek yetkiye sahip olan kağan üzerinde kimsenin onun askeri ya da siyasi varlığını tehdit edici herhangi bir etkiye sahip olması düşünülemezdi. Kağanın karşısına çıkacak herhangi bir güç zaten hemen imha edilirdi. Örneğin Torum Kağan tahta çıktıktan sonra, kendisinden şüphe eden kardeşine bağlı kabilelerin güçlenmesi üzerine kardeşini öldürmüştür. Oldukça şüpheci ve kolay kandırılabilir biri olan İstemi Yabgu da, kağanlığa önemli hizmetler vermiş küçük Kağan Yili'yi öldürtmüştür. Bunun dışında, kağanlık tahtına çıkmak ve onu korumak belirli bir askeri güce sahip olmayı da gerektiriyordu. Orduyu arkasına alan Şipdu, soyluların daha güçsüz bir kağan seçmesini sağlayıp sonra tahtı ondan devralmıştı.

Son olarak iktidar kavramı Türk kültüründe önemli bir yer tutardı. Türkler güçlü ve cesurlara hayran olurken, zayıfları yererlerdi. "Hastalıktan ölmektense, savaşta ölmek iyidir." Olabildiğince çok insanı öldürmenin onurlu sayıldığı bu kültürel düşünce, kağanlığın iktidar siyasetinin de temelini oluşturmaktaydı.

2. İlahi Güçler

İlahi güçler ilkel zamanların yöneticilerinin toplumda kendi pozisyonlarını korumak ve yönetimlerini meşru kılmak için ortaya attıkları önemli bir stratejiydi. Göktürk Kağanlığı kurulduktan

---

3) http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.

sonra bu ilahi güçler kavramı da yeniden ortaya atılmıştı. Kağanın siyasi gücü ilahi kudretlerle meşrulaştırılıyor; devleti kurma ve hükümdar olarak kuralları koyma yetkisinin Göklerin iradesiyle kağana verildiği düşüncesi destekleniyordu. Bu düşünce, antik Türk yazıtlarında şu şekilde anlatılır: "Üstte Gök Tanrı altta yağız yer kılındığında ikisi arasında kişioğlu kılınmış. Kişioğlunun da üzerine eçüm apam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturupda Türk boylarının ilini, töresini tutu vermiş, [düzen] edi vermiş" (Üstte gök, altta yer oluştuktan sonra ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun başına atalarımız Tümen Kağan ve İstemi Kağan geçmiş. Tahta çıkıp Türk halkını, devletini ve kanunlarını oluşturmuşlar, *Kültigin Yazıtı*, D1)[4].

Türkler, kağanlarının Gök Tanrı'nın oğlu olduğunu, üstün mevkisi ve siyasi kudretini de tanrılardan aldığını düşünüyordu. Bu yüzden kağana itaat etmek, Gök Tanrı'nın iradesini gerçekleştirmek anlamına geliyordu. "Tanrı dek Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan bu ödde oturdum. Savımı tükete[ne dek] işit[in]. Ulayu kardeş yeğenim, oğlum beriki oğuşum, boylarım, beride Şadpıt beğleri, yırıda Tarkat buyruk beğleri, Otuz Tatar..." (Tanrılar gibi, Tanrı'dan olma ben, Türk Bilge Kağan bu tahta oturmak için doğdum. Benim emirlerime uyun, öncelikle ey benim kardeşlerim ve oğullarım ve halkım, kabilem. Sağımda Şadpıt beyleri, solumda Tarkan, Buyruk beyleri.., *Kültigin Yazıtı*, G1)[5]. "Türk boylarının adı kü'si yok olmasın diye kangım kağanı, öğüm hatunu götürmüş [olan] Tanrı, il veren Tanrı, Türk boylarının adı, kü'si yok olmasın diye, özümü o Tanrı kağan oturttu erinç" (Türk boylarının şanı yok olmasın diye babamı Kağan, anamı Hatun

4) http://gokturkanitlari.appspot.com/kultigin.html sayfasından alınmıştır.

5) http://gokturkanitlari.appspot.com/kultigin.html sayfasından alınmıştır.

kılan Tanrı; beni de Türk boylarının şanı yok olmasın diye Kağan eyledi, *Kültigin Yazıtı*, D25)[6]. Bunun sonucunda ise tüm Türk kağanları kendilerine bu yetkinin göklerden verildiğini ifade etmek için kendileriyle ilgili "Tanrı'dan doğma, görkemli Tanrısal" sıfatını kullanmayı adet edinmişlerdi. Hatta İşbar Kağan kendisini "Göklerin Oğlu Büyük Göktük Kağanı" olarak adlandırmıştır (*Sui Kitabı-Türkler*).

Gök, Türkler için her şeye hâkim olma ve bilgelik anlamına geliyordu. Kağan göklerin oğluydu, göklerin iradesini yayıyordu ve gökler adına halkı yönetiyordu. Kağanın tüm eylemleri, göklerin gücü ve bilgeliği ile yapılmaktaydı. Antik Türk yazıtlarında bununla ilgili de bölümler bulunur. "Tanrı yarlıkadığı için, kutum, ülüğüm var [olduğu] için ölecek boyları tirgürüp yedirdim" (Tanrı böyle buyurduğu için acı çekip ölecek boyları yaşattım, *Bilge Kağan Yazıtı*, D23)[7]. Gök Tanrı, Göktürk Kağanlığı'nın koruyucusuydu. Askeri zaferler, yapılan fetihler ve ülkenin refahı Gök Tanrı'nın onlara bahşettiği birer lütuftu. "Tanrı yarlıkadığı için ben kazandığım için Türk boyları kazanmış erinç" (Tanrı istediği ve ben başardığım için Türk boyları da kazanmıştı, *Bilge Kağan Yazıtı*, D33)[8]. Gök Tanrı aynı zamanda bilgelik ve güç kaynağıydı. "Tanrı güç verdiği için, kangım kağanın sü'si börü dek imiş, yağısı koyun dek imiş" (Tanrı'nın verdiği güç ile babamın askerleri kurda, düşmanı ise koyuna dönmüştü, *Bilge Kağan Yazıtı*, D11)[9].

Gök Tanrı güç ve bilgelik anlamına geldiği için Tanrılara karşı olacak herhangi bir eylem de kaçınılmaz olarak Göklerin lanetine

---

6) http://gokturkanitlari.appspot.com/kultigin.html sayfasından alınmıştır.
7) http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.
8) http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.
9) http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.

sebep olur. Mukan Kağan'ın MS 565 yılında Zhou ve Qi ile evlenneceğine dair verdiği sözü tutmaması sonrasında tesadüfî olarak kağanlık çadırını yerle bir eden ve günlerce dinmeyen kuvvetli fırtına, kağan tarafından Göklerin bir laneti olarak yorumlanmış; hemen akabinde geline bolca hediyeler gönderilmiştir. Ayrıca *Bilge Kağan Yazıtı*'nda da şöyle bir ifade bulunmaktadır: "Üstte Tanrı, ıduk yer, su... eçüm kağanın kutunu tapılmadı erinç. Dokuz Oğuz boyları, yerini, suyunu koyup Tabgaça Vardı" (Yukarıda Gök Tanrı, aşağıda kutsal yer ve suyun ve de atalarımız eski Kağanların ruhlarının hoşuna gitmeyen işlerinden ötürü Dokuz Oğuz boyları kendi topraklarını bırakıp Tang Hanedanlığı'na göçtüler, D35).[10]

3. Kabile Siyaseti

Göktürk yönetiminin bir başka özelliği de kabilelerin siyasi geleneğini devletlerinde de yaşatmalarıdır. Türk devletinin siyasi yapılanması kabile soyluları ve şeflerinin kabileleri yönettiği ve ilkel kabile toplumunun siyasi mirasını yaşatan bir yönetim sistemine dayanmaktaydı.

Göktürk Kağanlığı ana kabileden gelişmiş bir devletti ve kağan yalnızca özel ve soylu Aşina kabilesinden seçilirdi. Seçilen kağan yalnızca kağanlığın değil, aynı zamanda ailenin ve kabile büyüklerinin de başına geçerdi. Savaş halleri ve fetihlerde ana kabile önemli bir rol oynamaktaydı. Kağanlığın kurulması sonrasında soylu ana kabile yönetimin de en önemli parçası olmuştu. Sonuç olarak kağanlık tahtı yalnızca bir kişiye değil, tüm aileye aitti ve ana kabileye mirastı. Yani kağanın gücü aslında atalarında, dinerkide, kabile gücünde gizli ve kabile geleneklerine sıkı

10) http://gokturkanitlari.appspot.com/bilgekagan.html sayfasından alınmıştır.

sıkıya bağlıydı. Devlet işleyişi ataların kanunlarına riayet ederek sürdürülürdü ve kağan ataların emir ve yönlendirmelerine göre kanunların tek belirleyicisiydi. Devlet yönetimi şemasında gözetilen ana unsur tıpkı kabile toplumunda olduğu gibi kan bağı ve ataerkil ilişkilerdi. Devlet yapısının tamamen akrabalığa dayalı olduğu bu sistemde tımar ve miras sistemleri esas alınırdı.

Kağanlıkta ilkel kabile toplumunun genel yapısı ve anaerkil gelenek de kendine yer bulmuştu. Bir kere, bu sistemden gelen kabile ailesi sistemi kağan ve ailesinin gücün merkezi olarak kalmasını sağlıyordu. Toplum düzenini koruyan kabile gelenek-lerine ait kurallar, aynı zamanda devlet düzeninin kontrol mekanizmasını ve Göktürk Kağanlığı'nın yazılı kurallarının esasını oluşturuyordu. Bunun dışında kabile konseyleri soyluların toplanıp kendi düşüncelerini ifade edebildikleri bir ortam olarak korunmuştu. Bu konsey ana kabilenin iradesini temsil ediyordu ve kağanlığın önemli kararları bu meclisin onayını almak zorundaydı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi siyasi güç oyunları üzerinde anaerkil kültür de önemli bir rol oynamaktaydı. Kimi zaman siyasi kararların alınmasında hatunun da etkisinin olduğu görülür. Tarihi kayıtlara göre hatun, askeri ilişkileri bilme hakkına sahipti ve tartışmaların çözümünde bizzat yer alıyordu. Yabancı ülkelerden gelen elçilerin huzura kabulünde yetkililerle birlikte o da bulunurdu ve kağanı tahttan indirme ya da yeni kağan seçme gibi önemli kararlarda onun da fikri alınırdı. MS 620 yılında Kara Kağan'ın ölümü sonrası Prenses Yicheng, oğlu Ao Şad'ın iradesinin zayıf olduğu iddialarını desteklercesine, sonrasında İllig Kağan adını alacak olan Kara'nın kardeşi Duobi'nin tahta geçmesini önermiştir.

Bölüm Altı: Türklerin Gelenek ve İnanışları

Ön Türkler çoğunlukla hayvancılıkla uğraşmışlardı. Toplum yapıları hem üretim hem de toplumsal yaşantı anlamında aile, soy ve kabileden oluşuyordu. Aynı zamanda Han Hanedanlığı kayıtlarına göre oldukça geniş bir çerçeveye yayılan kültür ve geleneklerini gittikleri yerlere de taşıyıp kültür elçiliği görevini üstlenmişlerdi. Türklerin gelenekleri bir taraftan göçebe toplumların genel özelliklerini taşırken, öte yandan aile yapısı, evlilik gelenekleri, ayin, tören ve inanış sistemleri gibi çeşitli konularda kendine has özelliklere de sahipti.

I. Aile Yapısı

"Aile" kelimesi oldukça eski ve geniş bir anlama sahip bir kelime olarak dünyanın bütün kültürlerinde kendine bir karşılık bulmaktadır. Hayvancılıkla uğraşan Türklerde giyim kuşam, konaklama ve yeme alışkanlıkları göçebe toplumların yaşam geleneklerini yansıtır. Han Hanedanlığı kayıtlarında Türk ailesine karşılık gelen kelime "çadır" ya da "hane"dir. Buna göre her evin bir çoban ailesine ait olduğuna inanılırdı. Yapılan araştırmalar eski Türk çadırlarının günümüz Moğol Yurtlarına

benzer bir şekle sahip, fakat görece daha yüksek olduğu sonucuna varmıştır. En tepesinde bir pencere bulunurdu ve bir tarafı da kapı olarak kullanılırdı. Dış yüzeyi üç gruba ayrılan ve birbirine iple tutturulan tahta çubuklarla bir kafesi andırır. Girişi yüksek ve kolay girilmesi için dardır. Genelde Türk Evleri tahtadan bir çerçeveye sahiptir ve battaniye ve halılarla örtülüdür. Girişi güneşe bakan doğu tarafındadır. Güneşe bakan kapılar güneşe tapan bu topluluklarda sıklıkla görülür. Çadırın önünde defin ve evlilik törenlerinin düzenlendiği bir bahçe alanı mevcuttur.

Tarihi kayıtlara göre Hunlarda "Baba ve oğul aynı çadırda uyurdu". Bu gelenek aile kavramının bir arada bulunan iki nesilden meydana geldiğini ifade eder. Tarihi kayıtlar Hunlarla Türklerin çok benzer geleneklere sahip olduklarını belirtir. Tarihi belgelerin dikkatlice incelenmesi sonucunda Türklerde çekirdek ailenin ebeveynler ve çocuklardan oluştuğu fikri ortaya atılmıştır. Çocuklar büyüdüklerinde kendi çadırlarına yerleşip kendi ailelerini kurarlardı. Başka bir deyişle temel kan bağları dikkate alındığında Türklerdeki aile yapısının anne, baba ile erkek ve kız çocuklardan oluşan çekirdek aile kavramının tam bir temsili olduğu söylenebilir.

Bu arada göçebe toplumlarda geniş aile kavramının yaygın olduğunu belirtmemiz gerekir. Türk toplumunda dul kalan erkek kardeşin karısıyla evlenme gibi bir geleneği hâkimdir ve erkekler genelde iki eşlidir. Eski Türk yazıtlarında "küçük anne" ya da "üvey anne" kavramı da sıkça geçmektedir. *Kültigin Yazıtı*'ndaki "Anam kadın, ulayu öglerim, ekelerim gelinlerim, konçuylarım, bunca yine diri [olanlar] küng olacak idi" (Annem hatun, üvey annem, kız kardeşlerim, karılarım, kızlarım ve yaşayan herkes ca-

riye ve köle kız olacaklardı, *Kültigin Yazıtı*, K9)[1] ifadesi bunun bir örneğidir. "Üvey anne" kavramı Türklerdeki çokeşliliğin kanıtıdır ve "kız kardeşler" üvey anneden doğanları da kapsamaktadır. Bu sebeple Türklerin aile yaşamı oldukça karmaşıktır; aile kavramı aynı zamanda üvey anne ve kardeşleri de kapsamaktadır.

Bunun dışında yine tarihi belgelere göre, Tölösler de Türklerle benzer şekilde ilkin kayınpeder ile yaşamakta; kendi çadırlarına ancak çocukları olduğunda taşınmaktaydılar. Uzun süreli kültür alışverişinden sonra Türkler de bu geleneği kabullenmiştir. Bazı Türk ailelerinde aynı çadırda kalan damatlar da ailenin bir parçası olarak kabul edilmiş ve bir oğul gibi değer görmüşlerdir.

Doğaları gereği Türk aileleri anaerkil kültürün de etkilerini taşıyan bir ataerkil yapıdadır. Türk ailelerinde baba gücün odağı olarak aile bağlarını sağlamlaştıran unsurdur. Baba, dede ve erkek kardeş gibi büyük erkek aile üyeleri üretim ve diğer yaşam etkinleri gibi önemli ev içi kararları veren kişidir. Ailenin diğer üyeleri büyük erkek reisin kurallarına itaat etmek ve onların otoritelerini korumakla yükümlüdür. Ataerkil ailelerin oluşumu genelde hayvancılık ya da tarım gibi yaşam etkinliklerinin gereklerine bağlıdır. Ailede erkekler avcılık, hayvan otlatma, balıkçılık, tarım ve benzeri ekonomik üretim yükünü üstlenirdi.

Türk ailelerinde kadınların kaderini belirleme hakkı da erkeklere aitti. Türk kadınları genelde çadırda kalır, evin bakımı, ateş yakma, meyve toplama, yemek yapma ve çocuklarla ilgilenme gibi çeşitli ev işlerini üstlenirlerdi. Üretimdeki bu ikincil görevler kadınların aile içindeki yerini de belirlerdi. Kocanın etkisi ve kadının aile dışından gelmesinden dolayı ataerkil ailede kadının ikinci planda kalmasının diğer sebepleri arasında yer alır. Ge-

---

1) http://gokturkanitlari.appspot.com/kultigin.html sayfasından alınmıştır.

lin, kocası ve kaynanasının etkisi altındadır. Evlilik sonrası kadın tamamen girdiği ailenin malı olur ve o aile dışına verilmez. Bu gelenek de babanın ya da kardeşin ölümünden sonra geride kalan eşlerin ailenin diğer erkeklerinin eşi olmaları geleneğini doğurmuştur. Benzer şekilde aile içinde kız çocuklar da diğer mallar gibi erkek aile büyüklerinin hâkimiyeti altındadır ve evlilik öncesi kendi ebeveynlerinin malıdır. Türk geleneklerine göre bir başkasının kızına tecavüz etmenin cezası, tecavüz edilen kızı eş olarak almak ve kızın ailesine yüklü miktarda tazminat ödemektir. Bir kavgada birisi bir diğerinin gözünü yaraladığında da yaralayanın kızı ya da karısı tazminat olarak yaralanana verilirdi. Bununla birlikte anaerkil kültürün gelenekleri de Türk aile yaşamında oldukça büyük etkiye sahiptir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türk hatunu devletin siyasetinde önemli bir rol oynardı. Buna karşın ne yazık ki günümüze ulaşan kaynaklarda sıradan Türk kadınının aile yaşantısı ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte diğer göçebe toplumlarda görüldüğü gibi Türk kadınları da muhtemelen aile ve toplum ilişkilerinde sınırlı karar verme yetkisine sahip olmalıydı. Bütün bunlara ek olarak, Türk ailelerindeki evlat edinme ve bakıcı aile geleneğine uygun olarak ailelerin "evlatlıkları" da olabiliyordu. Tarih kitaplarında belirtilene göre İllig Kağan, Tarkan Tuyuhun Ye'nin ailesi tarafından büyütülmüştü. Evlatlık ve bakıcı aile geleneği, soy sisteminin bir mirasıdır.

II. Evlilik

İnsanlık tarihi boyunca, insanoğlu çeşitli grup evliliği, ikili evlilik, çok eşlilik ve tek eşlilik gibi çeşitli evlilik biçimlerini denemişlerdir. Eldeki tarihi belgeler ve halk hikâyelerinden yola

çıkarak Tejue soyunun evlilik sisteminin de benzer bir evrim sürecinden geçtiğini söyleyebiliriz. Konuyla ilgili araştırmalar insanlığın en eski evlilik biçiminin grup evliliği olduğunu açığa çıkarmıştır. Bunun iki türünden biri olan kan bağı ile grup evliliği türü, melezleşme ve akraba evliliği olarak iki alt kategoriye ayrılır. Melezleşme, aynı topluluk üyelerinden kadın ve erkeklerin rastgele cinsel birliktelikler yaşaması anlamına gelirken; akraba evliliği, evlilik çemberinin doğrudan ya da dolaylı olarak aynı soydan gelen ve yakınlık derecelerine göre sınıflandırılmış kadın ve erkeklerin evlenmesi demekti. Günümüze ulaşan belgeler dikkate alındığında Göktürk Kağanlığı zamanında grup evliliği kavramının geçerliliğini yitirdiği sonucuna varırız.

Grup evliliğinden sonra ortaya çıkan bir başka evlilik biçimi ise ikili evliliktir. Grup evliliğinden türeyen ve yapısı itibari ile geçici ve değişken olan bu evlilik biçiminde kadın ve erkek yine aynı soydan gelmektedir. Özel ve yerleşik bir birliktelik yaşamak yerine, bu evlilikte genellikle erkek kadının evine uğrar ya da ikili çiftlerin cinsel birlikteliklerin yaşanması için özel inşa edilmiş tüm toplumca kullanılan evlere giderdi. Her iki şekilde de bağımsız bir aile ekonomisinden bahsetmek mümkün değildi. Her iki tarafın da rahatlıkla bozabildiği bu evlilik türünde, çocuklar her şekilde anneye kalırdı. İkili evlilikte, grup evliliğinde olduğu gibi rastgele cinsel birliktelik yaşanmadığı gibi, kimsenin de tek eşli evlilikte olduğu gibi tek bir eşi yoktu. İkili evlilikte erkek ya da kadın herkesin bir tane daha yakın bir eşi olsa da bu ikili sıkı bağlar, ya da bağımsız bir aile ekonomisi kurmazdı. İkili evlilikte erkek ve kadın eşler için farklı eşleri kıskanma ya da biri için özel olma gibi kavramlar bulunmuyordu. Kimse yalnızca bir eşe sahip olma ayrıcalığına sahip değildi. İkili evlilik melezleşme

ilkesine dayalı grup evliliğinden türemiş ve insanlığı tek eşliliğe götüren süreçte bir köprü görevini görmüştür. Tarih boyunca belirli zamanlarda toplum genelinde egemen uygulama olmuştur. Anaerkil soylu toplumun filizlenmekte olduğu dönemde, kocanın kadının "Hanım Evi"ne taşınmasıyla toplum büyük anaerkil ailelere bölünmüştü. Ataerkil toplumun ilk zamanlarına kadar Hanım Evleri varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Efsanelere göre ilk Türk toplumlarında ikili evlilik hâkimdi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Deniz Tanrısı'nın kızı ile geceleri birlikte olup şafakla birlikte ayrıldıkları bir evlilik hayatı boyunca Türklerin atası Şemo'yu her gece beyaz bir geyik eşine götürüyordu. Buna göre Türkler bu dönemde grup evliliği geleneğine son vermişti ve herkesin sabit bir eşi vardı. Şemo eşini on yıldan fazla süre boyunca sürekli ziyaret etmişti. Sonrasında ise Deniz Tanrıçası, Şemo'yu kendi isteklerine karşı gelip kan akıtmaya devam ettiği için görmeyi reddediyor ve bu ikili evliliği sona erdiriyordu. Bu da, Türk atalarının istedikleri zaman eşlerinden ayrılabildikleri ikili evliliklerinin istikrarsızlığını ve karar merciinin aslında kadın olduğunu göstermektedir.

Çokeşlilik ise bir kadın ya da erkeğin birden çok eşe sahip olmasıdır ve çokkocalılık ya da çokkarılılık diye de anılır. Eski Türk halkında çokkocalılık olmasa da, çokkarılılık uygulamasına rastlanır. Örnek olarak *Zhou Kitabı-Türkler*'de belirtilene göre Türklerin atası Igil nixa qur'un iki, en büyük oğlu Nur Torluk'un on karısı vardır. Çok eşlilik uygulamasının Türklerin yükselişinden önce de var olduğu çok açıktır. "Torluk'un on karısı da çocuklarına kendi soyadını vermişti," ifadesinden de anlaşılacağı gibi çokkarılılık Türklerde farklı şekilde uygulanmaktaydı. O zamanlar daha ataerkil sistem tam olarak gelişmemişti. Erkek-

ler siyasi ve ekonomik güce sahipken, anaerkil miras anneden gelen soyadıyla yaşamıştır. Sonraları Göktürk Kağanlığı'nın ana soyu haline gelen "Aşina" kabilesi aslında anne soyunun ismidir. 6 ile 10. yüzyıl arasında Türklerin evlilik uygulamalarına bakıldığında Han Hanedanlığı kayıtlarına göre halk arasında tek eşlilik yaygın iken, yönetici sınıfı ve bazı özel ailelerde çok eşliliğin uygulanmakta olduğu sonucuna varılır. Bunların dışında Türk toplumunda ölen erkeğin eşinin aile içinden bir başkasıyla evlendirilmesi geleneği de mevcuttur.

Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi'ne göre erkekler cenaze töreninde kendi eşlerini seçebiliyorlardı. Bir cenaze töreninde genç Türk erkek ve kadınları güzelce giyinirlerdi ve bir erkek bir kadına âşık olursa ona evlilik teklif ederdi ve bu istek genelde reddedilmezdi. Bu şekilde bir eş seçimi göçebe toplumun ne kadar hareketli bir yaşam sürdüğünün de kanıtı gibidir. Öyle ki; cenazeler dışında kadın ve erkeğin bir araya gelmesini sağlayacak yer ve fırsatlar bu yaşam biçiminde neredeyse yoktur.

Ölen erkeğin eşiyle evlenme geleneği genelde Hun, Tuyuhun, Wuhuan, Xiqiang ve Türklerin de aralarında bulunduğu antik Çin göçebe toplumlarının hemen hepsinde görülmektedir. Bu uygulamaya göre, ailenin erkek fertleri ölen erkek kardeşlerinin ve babalarının sağ kalan eşlerini (kendi öz anneleri dışında) eş olarak alma hak ve zorunluluğuna sahiptir. Eğer aile içinde dul kadını kendine eş olarak alacak uygun hiç kimse yoksa amcanın ailesinden ya da aynı soydan başka erkek üyeler bu görevi üstlenirdi. Bu zorunluluk yalnızca geride kalan eşler için değil, aynı zamanda çocuklar içinde geçerliydi. Uygun kimse bulunamazsa dul kadın yeniden evlenme hakkına sahip oluyordu ve bu durumda oğlu da evlatlık olarak yeni ailesine katılıyordu.

Zhou Kitabı-Türkler'de baba, erkek kardeş ve amcanın ölümünden sonra, ölen kişinin oğulları, kardeşleri ve kuzenleri geride kalan eşlerini alabildikleri ama bu durumun tersinin işlemediği yazılıdır. Bir başka deyişle; baba, erkek kardeşi ya da amcanın ölümüyle ölenin oğulları, kardeşleri, yeğenleri ve diğer erkek akrabaları, kendilerinin üvey anneleri, baldızları ve halalarıyla evlenebiliyorlardı. Buna karşın bir baba ölen oğlunun karısıyla evlenemiyordu. Ölen erkeğin dul eşiyle evlenme uygulaması bazı belgelerle kaydedilmiştir. Sui Hanedanı Wendi Prenses Yicheng'i Doğu Göktürklerden Yami Kağan ile evlendirmiştir. Yami Kağan'ın ölümünden sonra Yicheng'i kendisinden olmayan üvey oğlu İşbeg Kağan kendine eş olarak almış; onun ölümünden sonra da İşbeg'in kardeşi Altabar Şad tahta geçip Kara Kağan adıyla, Kara Kağan'ın İllig Kağan Prenses Yicheng'i kendine eş olarak almıştır. Benzer şekilde Batı Göktürklerden Rounasola Kağan'ın karısı, Han Hanedanlığı'ndan ve Xiang soyundandı ve Daman adında bir oğula sahiptir. Rounasola Kağan'ın ölümü sonrası Daman tahta geçerken Xiang Rounasola'nın kardeşi Poshitele ile evlenmiştir. Qoco yöneticisi Ju Jian'ın ölümünden sonra ise oğlu Boya tahta geçmişti. Üvey annesinin Türk ailesi kendisinden geleneklerine uygun hareket ederek üvey annesiyle evlenmesini rica etmişlerdir. Boya bunu gönülsüzce de olsa Türklerin tüm baskıları karşısında kabul etmek zorunda kalmıştır (*Kuzey Hanedanlıklarının Tarihi-Batı Bölgeleri*). Kuzey Hanedanlıklarından Qoco bir Çin devletiydi. Ju Boya Türklerin bu dul eşle evlenme âdetinden hoşnut değildi. Yine de üvey annesi Türk soyundan geldiği için, kendisi de Türk geleneklerine uymak durumunda kalmıştı.

Dul eşle evlenme geleneği 7. yüzyılın başlarında batıdaki Türk toplumlarında oldukça yaygındır. Örneğin Yabgu Kağan'ın en

büyük oğlunun ölümünden sonra, ölen adamın oğlu üvey annelerini eş olarak almıştır.

Dul kadınla evlenme geleneği göçebe ekonomisinin ihtiyaçlarından doğmuş ve çok eşlilik ve kabile yaşamı adetlerinden türemişti. En ilkel toplumsal evlilik sisteminin mirasıyken aynı zamanda özel mülkiyetin korunması ilkesini de esas alan bir uygulamadır. Bir kadın evlendiği zaman, kocasının kabilesinin bir üyesi olurdu ve kocasının ölümüyle de başka bir kabileye geçmesi söz konusu olmadığı için kabilenin bir başka erkeği ile evlenmesi gerekir. Dul kadınla evlenme önceliği ise sırasıyla aile, soy ve sonrasında kabile üyelerine aitti.

III. Türklerin Görgü Kuralları

1. Genel Görgü Kuralları

Türk ailelerinin görgü kuralları, aile bireylerinin yaşamlarıyla ilgili yetişkinlik, evlilik ve cenaze gibi önemli tören ve adetlerinde kendini gösterir. Tarihi kayıtlara göre Türk çocuklarına, büyüdükleri zaman düzenlenen yetişkinlik törenlerinde kabile bir isim koyardı. Eski Türk yazıtlarında bu törenlerden sıklıkla bahsedilmiştir. "Kangım kağan uçtuğunda inim Kül Tiğin yedi yaşında kaldı... Umay gibi öğüm kadın kutunda inim Kül Tiğin er adı oldu" (Kağan babam öldüğünde küçük kardeşim Kültigin yedi yaşındaydı... Umay Tanrıçası gibi olan Hatun anemin de onayıyla yetişkinlik töreninde ona yeni bir ad verildi, *Kültigin Yazıtı*, D30-31)[2]. Tören sonrasında edindiği yeni isimle çocuğun sosyal ilişkileri değişir ve çocuk artık kabile işleriyle ilgili fikir beyan etmek gibi bazı hak ve sorumluluklara sahip olurdu.

---

2) http://gokturkanitlari.appspot.com/kultigin.html sayfasından alınmıştır.

Eski Türkler genelde kabile dışı evlilikler yaparlardı, yani yalnızca iki farklı kabileden gelen kişiler birbiriyle evlenebilirlerdi. Evlilik süreci genelde söz kesme, geline paha biçme, gelin alma ve bunu takip eden birkaç basamaktan oluşmaktaydı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi erkek ve kadınlar birbirilerine âşık olma ve birbiriyle özel olarak nişanlanma özgürlüğüne sahiplerdi. Sonrasında erkeğin ailesi, kızın ailesine giderdi ve genelde aileler çocuklarının isteklerine karşı gelmezlerdi. Evliliğin onaylanmasından sonra erkeğin ailesi kız evine sığır, at, koyun gibi hayvanlar ya da altın ya da gümüş gibi mücevherler gibi çeşitli hediyelerle giderdi. Göktürk kağanları birçok defa Merkez Havza hanedanlıklarının kraliyet ailelerine evlilik teklifinde bulunmuş ve her seferinde yüklü hediyelerle huzurlarına çıkmışlardır. Evlilik hususunda anlaşma ve hediyelerin sunulması sonrasında tüm arkadaş ve aile fertlerinin de katılacağı gelinin alınma töreni için elverişli bir gün belirlenirdi.

Cenazeler Türk aileleri için oldukça önemli bir törendir. Türk cenazeleri genelde tabutun ev önüne getirilmesi, taziyelerin kabulü, cenazenin yakılması, gömülmesi ve cenaze sofrası gibi çeşitli aşamalara tabiydi. Bazen her sene gerçekleştirilen kurban törenleri benzeri etkinlikler cenaze törenleri için bekletilirdi. Bir aile ferdinin ölümünden sonra cenaze ailenin küçükleri, akrabalar ve ölenin arkadaşları tarafından çeşitli sunular adanması için çadır evin önüne getirilirdi. Akrabalar sığır ve at kurban ederken ailenin kalan üyeleri çadır etrafında ağıtlar yakardı. Çadırın kapısının önünde ise yapılan kesim töreninde insanların yüzleri gözyaşı ve kana bulanır ve bu tören yedi kere tekrarlanırdı. Akrabalar bu törene kendi ekonomik durumları oranınca katkıda bulunarak gümüş, sığır, koyun, deve ve çeşitli mallar sunarlardı.

Türk adetlerinde ölen kişi yakılır ve yakım sonrası kalanlar toprağa gömülmek üzere toplanırdı. Taziyelerin kabul edilmesiyle tören sona erer ve akrabalar ölen kişinin günlük eşyalarıyla birlikte cansız bedenini yakım alanına götürecekleri bir gün kararlaştırırlardı. Yakım sonrası küller de gömülmeden önce bekletilirdi. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde ölenlerin külleri, gömülmek için çim ve yaprakların sararıp düştüğü zamanı beklerdi. Sonbahar ve kış mevsimlerinde ölenlerin külleri ise ağaçlarda tomurcukların açmasıyla gömülürlerdi. Kül gömme töreninde ise akrabalar yine ölen kişi için kurbanlar sunar ve taziye töreninin bir kere daha tekrarlanırdı.

Türk askerleri genelde çok cesur olurlardı ve savaş alanında ölenler Türkler tarafından büyük saygı görürdü. Ölenlerin başarı ve ganimetlerini anmak için kül gömme töreninden sonra Türk geleneklerine göre gömülen yere üzerine ölen kişinin yüzünün ve savaşta başına gelenlerin oyulduğu bir mezar taşı dikilirdi. Kesilen koyun ve atların kafaları, anıt olarak dikilen bir tahta sırığın tepesine yerleştirilirdi. Eski Türklerden kalma oyma mezar taşı kalıntılarına günümüzde Moğolistan, Sibirya, Rusya ve Çin gibi geniş bir coğrafyada rastlanmıştır. Bu mezarlar merkezinde üzerine en basit haliyle göz, kaş, burun ve ağız oyulmuş insan şeklinde bir taş olan tek, çift ve çoklu taş çemberleri şeklindedir. *Zhou Kitabı-Türkler*'de anlatılana göre, "Akrabalar gömme töreninde artlarında atlarla özel yas kıyafetleri içinde gelirlerdi. Gömme işleminden sonra ölen kişinin öldürdüğü insan sayısıyla doğru orantılı miktarda mezar taşı ile işaretlenirdi. Ayrıca kurban edilen koyun ve atların kafaları birer anıt olarak tahta sırıklar üzerine yerleştirilip bölgeye dikilirdi. Gömme alanına kadın ve erkekler özel kıyafetlerle gelirdi."

2. Kağanlık Divanının Görgü Kuralları

Kağanın karargâhına diş çadırı anlamına gelen Yazhan adı verilirdi ve burası büyük ve görkemli bir şekilde tasarlanırdı. MS 568 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'nun İstemi Kağan'a göndergi elçinin kayıtlarına göre Göktürk Kağan'ı atlar tarafından çekilen iki tekerli altın bir tahta oturmaktaydı. Çadır çok renkli ipekle döşenmiş; kendisine at sütünden şarap ikram edilmişti. Kağanın Roma elçilerini huzuruna kabul ettiği çadırın içinde altın şişeler, zambaklar, altın vazolar bulunmakta; çadırın ortasında tahta sütunların arasında Kağan altından bir yatakta rahatça oturmaktaydı. Tang Hanedanlığı'ndan Keşiş Xuanzang da batıya doğru çıktığı yolculuğuyla ilgili kayıtlarında kağanın Yazhang'ından müthiş renkli, görkemli bir şekilde döşenmiş, büyük bir çadır olarak bahsetmiştir. Rütbeli ve ünlü soyluların çadırları ipekle bezenmişti. Yazhang askeri devletin önemli meselelerinin ele alındığı yerdi. Dört çeyrek daire ile çevrelenen kağan en yüksekte oturmaktaydı. Çadırın ön tarafında kurt başının resmedildiği bayraklar bulunmaktaydı. Çadıra yetkisi olmayanlar giremezdi. Kağan tarafından çadırda ağırlanmak büyük bir onur sayılırdı. Tarihi belgelere göre Hun Hükümdarı Shanyu'nun çadır evine girmeden önce Han Hanedanlığı elçilerinin yüzüne geleneklere uygun olarak çeşitli dövmeler yapılmıştı. Yine tarihi kayıtlardan, daha sonraları Uygur Kağanı'nın çadırına kabulü öncesinde bir tür dansın gerçekleştirildiğini öğrenmekteyiz. MS 762 yılında bir Tang Hanedanı memuru Chen Zi'ang, Uygur Kağanı'nı görmeye gittiğinde çadıra girmeden önce geleneksel dansı izlememekle suçlanmıştır. Tıpkı Uygur ve Hunlar gibi Göktürkler de çadıra girmeden önce benzer bir dans töreni zorunluydu. Bunun dışında, kağanın huzuruna düzenli olarak giren yetkililer de benzeri

bazı törenlere katılırlardı. Gök Tanrı, Tien ya da ava tapınma da kabile birliği zamanının önemli törenleri arasında yer almakta ve Göktürk Kağanlığı'nca uygulanmaktaydı. Her yıl mayıs ortalarında Kağan tüm yerel kabile şeflerini toplayarak kendi gücünü kanıtlarcasına Tanrılar için çok sayıda öküz ve at kurban ederdi. Tören sonrasında düzenlenen av seferinde ise yerel kabile şefleri kağana eşlik ederek bağlılıklarını gösterirlerdi. Ayrıca her yeni fetih sonrasında kağan, tanrılara bir tapınma töreni düzenler; ele geçirilen yeni bölgeye hâkimiyetini yazılı kanunlarla desteklerdi. Bu gelenek, Uygurlarda da aynı şekilde sürdürülmüştür. Ayrıca Göktürk Kağanı birliklerini kuvvetlendirmek ve onları cesaretlendirmek için soyluları toplayarak atalarının mağaralarına giderek orada sunu törenleri düzenlerdi. Yeni kağan "vatandaşları" tarafından bu törenin ardından "vatandaşları" tarafından onay almak zorundaydı. Günümüze ulaşan belgelere göre törenin başında yeni kağan muhafızları ve devletin önde gelenleri tarafından hareket ettirilen bir halıya oturur ve yüzü güneşe doğru bir şekilde dokuz kere döndürülerek yukarı kaldırılırdı. Bundan sonra herkesin ortasında atına binen kağanın boynuna ipek dolanır ve bu ipek çevredekilerce neredeyse bayılana kadar çekiştirilerek kendisine "Kaç yıl Kağan olarak kalacaksın?" diye sorulurdu. Bu karmaşa içinde yeni Kağanın ağzından zorla çıkan mantıklı bir cevap bir yere kaydedilir ve gelecekte bu cevabın tutarlılığı değerlendirilirdi. Türk Kağanı Güneş Tanrısı'nı simgelemekteydi ve Gök Tanrı'ya adanan bu tahta geçme töreni kendisinin tahta geçmesinin tanrıların iradesine uygun bir kader olduğunu ifade etmekteydi.

Kağanın ölümünden sonra bağlı ve dost devletlerin yöneticileri taziye hediyeleri gönderir ve bu hediyeler saç kesme ve yüz

kesme törenlerinde sunulurdu. Ölen kağan adına dikilen anıt, kendisinin öldürme gücünü temsil etmekteydi. *Kültigin Yazıtı*'na göre kağanın ölümünden sonra; Tang Hanedanlığı'ndan Tüpüt, İskit, Pers, Buhara, Avar, Farang, Kırgız, Turgaş, Kurıkan, Tatar, Hitay, Tatabi devletlerine kadar tüm çevre devletlerden altın, gümüş, en güzel atlar, samur kürk, cenaze tütsüsü, sandal ağacı gibi türlü hediyeler gönderilmiş ve elçileri Türk geleneklerine göre saç kesme ve yüz çizme törenlerine katılmışlardır.

IV. Dini İnanışlar

Kültür mirası açısından bakıldığında dini inanışları soy-kabile inanışları, ulusal inanışlar ve dünya inanışları olarak bölmek mümkündür. Soy-kabile dinleri bir kabilenin tüm üyeleri tarafından uygulanan, genelde çok belirgin kaidelere sahip olmayan, ağızdan ağza taşınan mit ve efsanelerle sonraki nesillere aktarılan inanış sistemleridir. Bu inanışlarda oturmuş bir dini kurum ve mesleki bir uygulama bulunmamakta; tören ve düzenlemelere genelde gelenekler şekil vermektedir. Türk kabilelerinin dinleri çoğunlukla doğaya, bir toteme, atalara tapınma ve Şamanizm kıstaslarına uymaktadır.

Türklerin tapındığı nesneler arasında günlük yaşamın ve üretimin temel unsurları olan güneş, ay, yıldız, gök, yer, toprak, rüzgâr, yağmur, bulut, su ve taş gibi doğal yaşamın yapı taşları bulunmaktaydı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkler güneşe tapınma geleneğine sahip oldukları için kağanın Yazhang'ı güneşe bakar ve kağan her sabah çadırından çıktığında bir tapınma ayini gerçekleştirirdi. Kabile üyelerinin Gök Tanrı'ya tapınmaları da günlük yaşamda önemli bir yer tutmaktaydı. Bunun dışında Türkler ateş, hava, su ve dağ gibi doğanın başka parçalarına da

tapınmışlardır. Ölülerin bedenlerinin önce yakılıp sonra toprağa gömülmesi ve Altay Dağları'nın kutsal sayılması doğaya tapınma geleneğinin birer ifadesidir.

Toteme tapınma ise insanlık tarihinin çokça kabul görmüş bir dini ve kültürel olgusudur. Bir hayvan, bitki ya da cansız nesneyle özdeşleştirilen totemler toplumların inanç araçlarıydı. İnsanlar kendi toplumlarının ve atalarının birer simgesi olduğu ve onları koruyucu bir güce sahip olduğunu düşündükleri için totemlerine büyük saygı duyuyorlardı. Totemler aynı zamanda toplumları birbirinden ayırmak gibi bir işleve sahiptir. İlkel toplumlarda her kabile ve soyun kendine has bir totemi bulunmaktaydı.

Kurt, kuzey ulusları için önemli bir totemdir. *Han Kitabı-Batı Bölgeleri*'ne göre Usunlar komşuları Indoiskitler (Persler) tarafından ele geçirildiğinde Usun halkı Hun topraklarına göç etmişti. Bu esnada doğumundan kısa bir süre sonra çayırda terk edilen kralın oğlu Kurtmo, kurtlar tarafından evlat edinilmiş ve emzirilerek büyütülmüştü. Efsanede kuşların ona et getirirken görüldüğü bile söylenir. Usunların kurtlara gösterdiği aşırı saygı ve kurda bir totem olarak tapınma şekilleri oldukça garipti. *Oğuz Kağan Destanı*'nda Oğuz kabilesinin bir dağ kenarında düşmanlarınca kuşatılması sonrasında bir kurdun ortaya çıkarak onları saklanabilecekleri bir mağaraya götürdüğü anlatılır. Kabile kurdu takip ederek bağın bir tarafından başka bir tarafına uzanan geçitten geçip düşmanlarından kurtulurlar. Sonuç olarak Oğuzlar da kurdu kutsal bir hayvan olarak görmüşlerdir. Bir başka efsaneye göre ise Gaoche (Tiele) halkı da Hun Prensesi Shanyu ile bir erkek kurdun çocuklarıdır. Jin Kitabı'nda Hunlardan kalan 19 kişinden bir tanesinin kara bir kurdun soyundan geldiği yazmaktadır. *Son Han Kitabı-Xiqiang*'da ise Xiqiang halkının her üç üyesinden biri-

nin Can Kurt soyundan geldiği belirtilir. Moğol İmparatoru'nun kurucusu Cengiz Han'ın da ak kurt ile beyaz geyik soyundan geldiği bilinir. Bu durumda Cengiz Han'ın anne tarafının geyik, baba tarafının ise kurt totemine sahip kabileler olduğu sonucuna varabiliriz. Kazak ve Hezhen halkları da kurtlara tapıp onları totemleri olarak kabul etmişlerdir.

Peki, neden kuzey insanları kurda bu kadar düşkündü? Bunun sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz. (1) Kuzey bölgeleri büyük bozkır alanlarla kaplıydı ve çobanların en çok beslediği hayvan olan koyunlar kurtların ana besin kaynağı olarak sürekli kurt tehdidi altındaydı. Göçebe topluluklar koyunlarını korumak için tüm kurtları öldüremiyorlardı ve bu acizlikleri zamanla tapınmaya dönüştü. (2) Kurtların yaşamına ilişkin merakları da bu hayranlığı tetikleyen unsurlar arasındadır. Öncelikle kurtlar da, tıpkı insanlar gibi, birlikte avlanıyordu. İş birliğine oldukça açık olan kurt sürüleri bu sayede çok büyük hayvanları da avlayabiliyorlardı. Dahası, kurtlar av esansında asla vazgeçmiyor ve istediklerini alana kadar arayış ve çabalarını sürdürüyorlardı. Takım çalışması ruhu ilkel toplumlarda çok saygı duyulan bir olguydu. Bunun dışında hem göçebe toplumların hem de kurtların ana besin kaynağı koyun sürüleriydi; bu sayede kurtlarla benzer bir doğaya sahip olduklarını düşünen bu topluluklar kurtlarla kendileri arasında bir bağ kurdular. Tıpkı insanlar gibi kurtlar da hepçillerdi; etin dışında böcek, meyve ve benzeri yiyecekler de tüketirlerdi. Kendilerine tam anlamıyla bir ziyafet çekmeden önce açlığa uzun süre dayanabilirlerdi. Kurtların insanlara benzetilen bir başka özelliği de üreme yeteneğiydi. İki aylık hamilelik süresi sonrası bir dişi kurt dört ile yedi arasında bir saydı yavru doğururdu. Yavruları büyütürken ise erkek ve dişi kurt, iş

birliği yaparlardı. (3) Türklerin kurtlara olan hayranlığının belki de en önemli sebeplerinden biri ise onlara karşı duydukları minnetti. Kurt aslında vahşi ve sinsi bir hayvandır; fakat eski insanlar bir şekilde kurtları kendilerine benzetmişlerdi. Usun ve Türklerin efsanelerinde her iki ulusun da atalarının kurtlar tarafından kurtarıldığı ve savaş zamanı kaybedilen bebeklerin dişi kurtlar tarafından emzirildiği anlatılır. Kurtların bu bebekleri uzun ya da kısa süreli bile olsa emzirdiği düşünce aslında çok da yersiz olmayabilir. Günümüzde kurtların insan bebeklerini beslediğine dair hikâyelere birçok defa karşılaşmışızdır. Bunlardan en bilineni ise 1920'li yıllarda Hindistan'da Singh adlı bir yetkili tarafından kurtarılan iki kız çocuğudur. Bir araştırmaya göre dili kurtların çok güçlü olan annelik duyguları sayesinde yalnızca başka kurtların değil, küçük köpekler gibi başka türlerin de yavrularını emzirebildiği sonucuna varılmıştır. Dişi kurdun bir insan bebeğini kendi sütü ve etle beslemesi tüm memelilerde görülen annelik içgüdüsünden temellenir. Çok sayıda kurt çayırlık alanlarda avlanırken bir dişi kurdun terk edilmiş bir bebekle karşılaşması o dönem için çok da şaşılacak bir şey olmasa gerek. İnsanlar bir insan bebeğinin bir kurt tarafından emzirildiğini gördüklerinde kurtların insanlardan aslında çok da farklı olmadığını ve hatta kurtların kendi ataları olduğunu düşünmeye başlamış olabilirler.

Efsane ve tarihi belgelerde anlatılana göre Türklerin en önde gelen totemleri kurttu. Daha önce bahsettiğimiz Türk atalarıyla ilgili efsanelerde kurtların insanların yaşamını kurtardığını ve bir erkek kurdun Türklerin atası kadını gebe bıraktığını hatırlayalım. Bütün bunlara karşılık kurt kafası çizimleri ve bu çizimleri içeren bayraklar en temel Türk totemleri arasında satılmaktadır. Bunun dışında efsanelerde yer alan altın oklu geyik büyük ih-

timalle Deniz Tanrıçası'nın kabilesine ait bir totemdi. Türkler arasında kaplan ve geyik gibi başka hayvanların da totem olarak kullanılmasına rastlanmıştır. Atalara tapınma, tarihte erkek ve adın atalar dikkate alınarak iki şekilde uygulanmış bir ilkel inanıştır. Hem Türk efsaneleri hem de atalara tapınma törenleri incelendiğinde Türk toplumunun her iki aşamadan çeşitli unsurları kendi bünyesinde toparladıklarını görebiliriz. Sonraki nesil Türklerin inanç sisteminin tanrıça Umay ile bağdaştırılması anaerkil kültürün bir yansımasıdır. Öte yandan kağanın yıllık atalara tapınma töreninde, ataerkil kültür ağır basmaktaydı.

Kabile toplumunun en önemli inanış biçimi Şamanizmdi. Animizme (canlıcılık) dayalı bu inanç sisteminde insan ruhu, hayalet, melek, tanrılar ve şeytanlar hep kişileştirmeye tabiydi. Şamanizme inanan insanlar, şamanların bir kısım gizemli doğaüstü güçleri olduğundan şüphe etmezlerdi. Çeşitli büyücülük marifetiyle bir şaman tanrılar, insanlar ve ruhlarla iletişime geçerek onlara yağmur ve rüzgâr üretme, hastalıkları iyileştirme, gelecekle ilgili kehanette bulunma, bir şeyi kutsama, dua karşılığında bir grubu musibetlerden koruma ve de bedenlerden kötü ruh ve siyasete kaçmış olabilir. MS 568 yılındaki ziyareti esnasında bir araya geldiği bir grup Türk şamanı, Bizans elçisi Zemarchus'a içindeki kötü ruhları kovabileceklerini ve onu kötülüklerden koruyabileceklerini söylemişlerdi. Sonrasında ise Bizans elçisinin yanında getirdiği eşyaları bir araya toplayarak ellerinde çubuklarla Zemarchus ve kafilesinin çevresinde davullar çalarak yürürken göğe ve yere uzanmışlar, ileri geri hareketler yaparak dualar okumuşlardı. Zemarchus ve yanındakileri iki koca alevin ortasından geçirdikten sonra ise misafir gruba çevrelerindeki şeytanlardan arındıklarını söylemişlerdi. Bunun dışında Türk şamanları genel-

de savaşlarda ve askeri yürüyüşlerde de yer alarak savaşın gidişatı ve kutsanmasıyla ilgilenirlerdi. Örneğin Kara Kağan şamanlarına Bingzhou şehrinin alınmasından önce kendisinin hayvanların omuz kemikleriyle kutsanmasını emretmiştir.

Tarihi olarak Şamanizm, Türk kabilelerinin geleneksel inanç sistemiyken devletin büyümesi ve yaptığı fetihleri sonrası Türkler Nesturilik, Zerdüştlük (Zoroastrianism), Budizm ve benzeri diğer dinleri de kabul etmişlerdir. Batı seferleri sonrası Kağanlığın batı bölgelerinde Manihaizm ve Nesturilik dinleri Türkler arasında da oldukça yaygınlaşmıştır. Tabar Kağan sonrasında ise ülkede Budizm yavaşça gelişmiş ve birçok Türk, Budizme dönmüştür. Bu da Türklerin tarihleri boyunca oldukça karmaşık inanç sistem ve geleneklerine sahip olduğunu gösterir niteliktedir.

Bölüm Yedi: Türk Yazıtları

I. Türk Yazıtlarının Keşfi

Türk yazıtları, 7 ile 10. yüzyıllar arasında Türkler Uygurlar ve Kırgızlar tarafından kullanılan yazılı metinlerdir. Bu yazıtlar Çin'in Gansu ve çevre eyaletleri, Moğolistan, Rusya, Sibirya ve Orta Asya gibi geniş bir coğrafyada ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde Türk yazıtları Moğol Yaylası'nın Orhun bölgesi ve Sibiryanın Yenisey Nehri çevresinde bulunan bu yazıtlara sırasıyla Orhun ve Yenisey Yazıtları da denmektedir. Göktürk alfabesinin Rune alfabesine olan benzerliğinden dolayı bu yazıtlar Türk Rune Yazıtları olarak da bilinir.

Günümüze ulaşan önemli Çin tarihi belgelerinden *Zhou Kitabı*, Türk yazıtları ile ilgili olarak "Hu halkının yazılarına benziyor," demektedir. *Kuzey Qi Hanedanlığı Kitabı*'nda yazılana göre, MS 565 ile 576 yılları arasında hüküm süren Qi Hanedanı İmparator Hou Zhu, göçebe kabile dillerine hâkim Liu Shiqing adında birini Çince Budizm yazılarının Türk diline çevirmesi için görevlendirmiştir. Budizmin Türk ülkesine Tabar Kağan döneminde girmiş olması, Türklerin 6. yüzyılın ortalarından itibaren gelişmiş bir yazılı dil kullandığının bir göstergesidir. Antik Çin edebiyatı kuzey göçebe toplumlarından Hun ve Sien Pi'lerin yazılı

bir dil kullandığından hiç bahsetmemiştir. Buna karşın Göktürk alfabesinden bahsedilmesi Türklerin yazılı dillerinin eski göçebe kabile toplumlarının medeni gelişiminde ne kadar önemli bir yer tuttuğunun bir göstergesidir.

Bununla beraber Çin'in kuzeyindeki bir göçebe toplum olarak Türkler etkin siyaset sahnesinden geri çekildiklerinde bu dilin akıbeti ve kullanımı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. 17. yüzyılın sonlarına kadar taş dikitler üzerinde bulunan eski Türk yazıtları birçok bilim adamının dikkatini çekmiş ve bu dönemden sonra bu yazıtlarla ilgili çalışmalar yoğunlaşmıştır. O zamandan beri insanlar Türklerin sonraları kendilerinden saha batıda konumlanmış Uygurlar ve Yenisey Ovası'nda yaşayan Kırgızlar tarafından da kullanılan olgunlaşmış bir yazılı dil geliştirdiğini bilmektedir.

Antik Türk yazıtlarını ilk kayda geçiren kişi 1692 yılına ait *Noord and Ost Tartarye, Amsterdam* kitabında Sibirya'daki Türk taş yazıtlarından bahseden, bir dönem Hollanda'nın Amsterdam şehrinin belediye başkanlığını da yapan N. Widzen'dı. 1696 yılında ise Semen Remezov, *Chertezhnaya Kniga Sibiri* eserinde Orta Asya'daki Semireq bölgesinde bulunan Türk yazıtlarından bahsetmektedir. Remezov kitabında bu yazıtları Orhun Nehri civarında bulunan diğer kalıntılarla bir tutup hepsine birden "Orhun Taşları" demiştir. 18. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve İsveç'ten çok sayıda yetkili, araştırmacı ve gezgin Sibirya'da Yenisey Nehri ve Kazakistan'da Talas Nehri civarı ve daha birçok yerde farklı zamanlarda üzerinde garip semboller bulunan taşlar, taş yazıtlar, bakır aynalar, duvarla ve kaplar bulmuşlar; bunları kayıt altına alıp incelemişlerdir. 1730 yılında İsveçli Türk tarihçisi F. J. Stralenberg *Das nord-und oestlichen Theil von Europa und*

Asia adlı kitabında Yenisey Nehri'nin üst kıyılarında çok özel yazıtlar bulunduğunu yazmıştır. Bu süreçte tarihçiler bu yazıt ve sembollerin sahipleri hakkında çok sayıda fikir ortaya atmış; bu kalıntıların Usun, Hun, Fin, Moğol ve daha birçok halka ait olduğu iddialarında bulunmuştur. Yadlin Zaitsev (N. M. Yadrintsev, 1842-1894) gibi bazı bilim adamları da bu kalıntıların Çin sınırlarında yaşamış olan eski Türklere ait olduğunu ileri sürmüştür.

19. yüzyılın sonlarında ise eski Türk yazıtları ile ilgili bilimsel araştırmalar, hem Çin hem de Türk dilinde yazılmış olan *Kültigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarını keşfederek en büyük atılımını gerçekleştirmiştir. Bu keşif, eski Türk yazıtlarının anlaşılmasında kilit nokta olmuştur. 1889 yılında N. M. Yadrintsev önderliğindeki Rus Arkeoloji Topluluğu Doğu Sibirya kolu ve Moğol arkeologlarından bir grup Orhun Nehri Havzası ve Koço Çaydam Gölü civarında bahsi geçen iki yazıtı bulmuşlardır. 1890 yılında H. Heikel (1851-1924) önderliğinde bir Fin arkeolog takımı da bölgedeki yazıtları incelemiş ve Tang Hanedanlığı'nın Yuanhe zamanına ait MS 814 tarihli Türk, İskit ve Çin dillerinde yazılı "Dokuz Uygur Kağan Yazıtı"nı keşfetmişlerdir. 1891 yılında W. W. Randolf önderliğinde Rus Bilim Akademisi, Orhun bölgesinde büyük çaplı bir arkeolojik çalışma gerçekleştirerek tüm yazıtları kopyalamıştır. Aynı yıl Yadrintsev Moğolistan'da Ongun Nehri kıyısında "Ongun Yazıtı"nı keşfetmiştir. 1892 yılında ise Rus ve Fin keşif ekipleri Taş Kitabe katalogları yayınlamış ve eski Türk yazıtlarının en nihayetinde anlaşılması için gerekli oldukça değerli bilgileri gün ışına çıkarmışlardır. Bu noktada, Finlerin eski Türk yazıtlarına olan bu ilgisinin dönemin Fin ülkesinde egemen olan Pan-Fin teorisine kanıt arama çabasına dayandığını belirtmemiz gerekir.

II. Türk Yazıtları İncelenmesi ve Yorumlaması

Antik Türk yazıtlarının keşfi sonrasında birçok bilimci antik Türk yazıtları üzerinde bu yazıtları anlayabilmek için uzun süreli çalışmalar yürütmüştür. Fin arkeolog J. R. Asipeilin (1842-1915) 1814 tarihli *Yenisey Yazıtları* adlı bir kitap yazmış ve bu çalışmaların başını çekmiştir. Asipeilin bu çalışmasında yazıda 38-40 sembol olduğunu ve yazının sağdan sola yazıldığını kaydetmiştir. Sonrasında Wilhelm Radloff (1837-1918) ve Danimarkalı bilim adamı Vilhelm Thomsen (1842-1927) bu yazıtları yorumlamışlardır. 1893 yılında Thomson yazıtları yorumlamayı başarmış ve 1894 yılında *Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Ienissei. Notice preliminaire* adlı eserini yayınlamıştır. Bu noktadan sonra yazıtların Göktürk Kağanlığı'nı kuran Türkler tarafından yazılmış olduğu düşüncesi tamamıyla kabul görmüştür.

Kopenhag Üniversitesinde karşılaştırmalı dilbilimi profesörü olan Thomson, çok sayıda Avrupa ve Asya yazıt ve dilleri üzerine çalışmıştı ve çalışmaları Avrupa bilim çevrelerinde önemli bir etkiye sahipti. Bu eski yazıtların eski Türkler tarafından yazıldığını, metnin sağdan sola doğru okunduğunu, harf sayısının 38 olduğunu ve metnin Semitio yazısına oldukça benzediğini kaydetmiştir. Türk yazıtlarındaki sesli uyum kurallarına göre 8 sesli harfi temsilen sesli harfin önündeki ya da arkasındaki sessiz harfe göre değişiklik gösteren 4 sesli harf sembolü olduğunu belirtmiştir. Sesli ve sessiz harflerin incelenmesiyle ilk anlaşılan kelimeler "Tangri" (Gök, Tanrı) ve "Kültigin" olmuştur. Bu iki kelimeden hareketle "Türk" terimini ortaya çıkarmayı başaran da kendisi olmuştur. Thomson'un konuyla ilgili raporunu Danimarka Kraliyet Bilim Akademisi'ne sunduğu 15 Aralık 1893 tarihi sonraları Türklerin Yeniden Doğuşu olarak kutlanmıştır. 1896 yılında

Thomson, *Inscriptions De I'Orkhon Dechiffrees* adlı çalışmasında yazıtlarında Latin alfabesi karşılığını ve *Kültigin* ve *Bilge Kağan Yazıtları*'nın Fransızca tercümelerini yayınlamıştır. Bununla birlikte Radloff bu konuda çığır açan önemli keşiflerde bulunmuş; 1894 ve 1899 yılları arasında beş cilt halinde *Die alttuerkischen Inschriften der Mongolei* çalışmasını yayınlamıştır. Eski Türk yazıtlarının anlaşılmasıyla Türklerin eski tarihinin inşası ve Türkoloji bilimi de resmen doğmuştur. Bu gelişmeleri takip eden yüzyıl boyunca keşfedilen çeşitli başka eski Türk yazıtları, Türkoloji ile ilgili birinci elden kaynakları meydana getirmiştir.

Çinli tarihçiler Türk yazıtlarını incelemeye Qing İmparatoru Guangxu zamanında başlamışlardır. İmparator Guangxu'nun hükümdarlığının on dokuzuncu yılında Pekin'deki elçisi A. II. KacuHu Radloff'un katalogunu dış işleri ofisine göndererek eserin yorumlanmasını istemiştir. Shen Zhi Zeng (1850-1922) elçiye bir cevap niteliğinde bir rapor yazmış; bu sayede Çin tarihçileri de Türk yazıtlarını incelemeye başlamışlardır. Sonraları Çin tarihçisi Wang Guowei (1877-1927) *wrote Postscript to Toquz Uighur Qaghan Inscription* adlı eserini kaleme almıştır. 1930larda Çin tarihçileri Han Rulin, Cen Zhongmian ve Wangjingru birtakım çalışmalar yürütmüş ve o zamana dek bulunan ana yazıtları yorumlamışlardır. 1980'lerde, Geng Shiming en önemli Türk yazıtlarını kendinden önce gelen bilim adamlarının çalışmalarından hareketle son çalışmalara da göndermeler bulunarak Çin dilinde derlemiştir.

Bulunan Türk yazıtları içinde, aralarında *Çoren*, *Tonyukuk*, *Kültigin*, *Bilge Kağan*, *Ongun* ve *Küli Çor* gibilerinin bulunduğu toplamda on tanesi Göktürk Kağanlığı'na ait (MS 552-744) *Orhun Yazıtları*'nı oluşturur. Bu yazıtlardan MS 780 yılında dikilen

Çoren Yazıtı en eskisidir. Yazıtın biçimi incelendiğinde antik Türk yazıtlarının çok güzel sözler içerdiğini görürüz. Qing İmparatoru Guangxu'nun hükümdarlığının on beşinci yılında (1889) Orhun Nehri kıyısında keşfedilen *Kültigin Yazıtı* ve ondan kısa bir süre sonra ortaya çıkarılan *Tonyukuk Yazıtı* günümüze ulaşan bütün bu yazıtlar arasında en değerlileridir. Her iki yazıt da 8. yüzyılın ilk yarısından kalmadır. Özenli bir hitabet olarak düz yazı şeklinde yazılan bu metinlerde edebi değer taşıyan ikili cümlelere de rastlanmaktadır. *Kültigin* ve *Bilge Kağan Yazıtları* 1889 yılında Orhun Nehri Havzası ve Shuochaidamu bölgesinde aralarında yaklaşık bir kilometre mesafe ile aynı zamanda bulunmuştur. Her iki yazıt da bulundukları yerde saklanmaktadır. Mermer kitabeler hem Türk hem de Çin dilinde yazılmıştır. *Kültigin Yazıtı* Tang Hanedanlığı zamanında 732 yılında dikilmiş; biri büyük biri küçük iki taşa oyulmuş toplamda 60 satırlık bir metin taşımaktadır. Çince metin Tang Hanedanı İmparatoru Xuanzong tarafından; Türkçe metin ise hem Kültigin'ın hem de Bilge Kağan'ın yeğeni olan Yeli Tigin tarafından yazılmıştır. *Kültigin Yazıtı* küçük kardeşi Bilge Kağan tarafından, kendisinin devlete olan katkıları anısına dikilmiştir. *Bilge Kağan Yazıtı* ise Tang Hanedanı İmparatoru Kaiyuan'ın hükümdarlığının yirmi üçüncü yılı olan 735 yılında dikilmiştir. Ana metni 80 satır ve iki parçadan oluşan bu yazıt da hem Çince hem de Türkçe olarak işlenmiştir. Çince metin Tang tarihçisi Lirong tarafından, Türkçe metin ise yine Yeli Tegin tarafından hazırlanmıştır. Yazıt metninin içeriğinde Bilge Kağan ile İkinci Göktürk Devleti'nin kurucusu en büyük oğlu Aşina Kutluk'un yaşamı ve devlete sağladığı katkılar yer almaktadır. Bu iki anıt da Türk yazıtları içinde günümüze kadar en iyi şekilde korunmuş olanlarıdır ve her ikisinin dikilişi de hem *Eski*

hem de *Yeni Tang Kitapları*'nda kaydedilmiştir. Bu yazıtlar eski Türk tarihi, edebiyatı, dili ve Tang Hanedanlığı ile sürdürülen ilişkiler üzerine yapılan araştırmalar için paha biçilemez birer kaynak olmuşlardır.

Tonyukuk Yazıtı 1897 yılında E. L. Klements önderliğindeki bir Rus araştırma ekibinin keşfidir. Yazıt, Moğolistan'ın Tula Nehri kıyısındaki Bayin-tsokto bölgesinde bulunmuştur. Orhun Nehri'nin doğusundaki *Kültigin* ve *Bilge Kağan Yazıtları*yla aralarında 469 kilometre bulunmaktadır ve bu yazıtlarla yaklaşık olarak aynı döneme aittir. Yazıt üzerindeki metin Tonyukuk tarafından ölümünden önce Tang İmparatoru Kaiyuan'ın dördüncü yılında (MS 716) yazılmış ve Tonyukuk'un vezirliğini yaptığı İlteriş Kağan, Bugu Kağan ve Bilge Kağan'ın seferlerini konu almaktadır. Aynı zamanda Bilge Kağan'ın kayın pederi ve en güvenilir devlet adamı olan Tonyukuk Tang Hanedanlığı'nda öğrenim görmüştü.

Kültigin, Bilge Kağan ve *Tonyukuk Yazıtları* birlikte Türklerin en önemli üç yazıtını oluşturmaktadır. Her biri çok iyi korunmuş olan bu yazıtlar önemli bilgiler içerirken içerik ve biçim bakımından oldukça zengindirler ve Türk çalışmaları için önemli yer tutmaktadırlar. Bilim çevresinde bu üç yazıtın metinleri genelde eski Türk yazıtlarının tamamını temsil eder.

Antik Türk yazıtlarının bilimsel incelemeleri sonucu bu yazıtların birimses ve alfabetik yazımın bir karması olduğu sonucuna varılmıştır. Yazıtlardaki Türkçe metinler el yazılarındaki harflerden farklılıklar göstermekte; bazı harflerin çeşitli biçimleri bulunmaktadır. Türk harflerinin 38 ya da 40 adet olduğuna dair bir kanı yaygındır. Harflerin çoğu Arami alfabesinden gelirken bazıları aile ve kabileleri temsil etmekte, geri kalanları ise kavramsal sembollerden oluşmaktadır. Metinlerdeki harfler bir sesli

harfi, a/e ön ekiyle bir sessiz harfi ya da ikili sessiz harf öbeğini temsil etmektedir. Sesli harf sisteminde dört ön, dört arka sesli harfi bulunmakta; bu harfler toplamda 4 sembolü paylaşmaktadır. Sessiz harf sistemi incelendiğinde, "b, d, l, n, r, s, t, j""den oluşan sekiz sessiz harf iki grubu oluşturmakta; ilk grup arka sesli, ikinci grup ise ön sesli harflerle birlikte kullanılmaktadır. Kelimeler iki nokta ile birbirilerinden ayrılırken, cümleler ayrı; yan cümleler ise art arda yazılmıştır. Metin genellikle soldan, bazen de sağdan yazılmıştır. Yazı şekli olarak oyma ve elle yazım şekilleri kullanılmıştır.

Bölüm Sekiz: Türkler ve Merkez Havza Hanedanlıkları Arasındaki Dostane İlişkiler

Türkler ve Merkez Havza hanedanlıkları çok katmanlı dostluk ilişkilerine sahiplerdi. Ticaret adamları, gezginler ve her iki taraftan temsilciler sayesinde, savaş zamanlarında bile bu dostane ilişkilerin sürdürülmesi için yollar tükenmemiştir. İki toplum arasındaki dostane ilişkiler genelde "barış evlilikleri" üzerinden yürürken, bunun dışında ticari ve kültürel alışveriş de bu ilişkilerin sürdürülmesinde önemli pay sahibi olmuştur.

I. Barış Evlilikleri

Çin tarihi boyunca, barış evlilikleri yapan insanların sayısı hiç de azımsanamayacak kadar çoktur. Bu evlilikler Merkez Havza medeniyetlerinin sınır devletleri ile olan ilişkilerini yürütmelerinde esas aldığı bir yöntemdi. Bu yöntemin kimi zaman baskı sonucu, kimi zaman gönüllü olarak, bazen başarılı, bazense başarısı olması gibi uygulamadaki detayındaki farklılıklara karşılık; farklı etnik gruplar arasında dostane ilişkiler sürdürmek için önemli bir yol olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bu şekilde kurulan ilişkiler Merkez Havza hanedanlıkları ve çevre bölge devletleri arasında kurulan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler ve iletişimde

karşılıklı anlayış ve saygı unsurlarını sağlıyordu. "Barış evlilikleri" sayesinde ortak düşmana karşı ittifaklar kuruluyor; gerilimler yatıştırılıyor ve çıkması muhtemel savaşlar ertelenmiş oluyordu.

"Barış evlilikleri" Türkler ve Merkez Havza hanedanlıkları arasında da benzer şekilde dostane ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine vesile olmuştur. Tarihi belgelere göre, Merkez Havza hanedanlıkları ve Göktürk Kağanlığı arasında bu dostane ilişkilerin sürdürülebilmesi için uzun süre boyunca evlilikler ayarlanmıştır. Bu siyaset; Han, Wei ve Altı Hanedanlık zamanına kadar geriye uzanan ve Sui ile özellikle Türklerle etkin bir şekilde evlilik ittifakları kuran Tang hanedanlıkları tarafından da kabul görmüş bir yöntemdi. Tarihi kayıtlara göre Zhou ve Sui hanedanlıklarında toplamda beş prenses Türklerle evlendirilmiştir. Bunlar; Kuzey Zhou Devleti'nin Qianjin Prensesi ile Sui Hanedanlığı'ndan Anyi, Yicheng, Xinyi ve Huainan prensesleriydi ve bunlardan dördü Doğu Göktürk kağanları ile evlenmiştir. Örneğin Kaihuang'ın on yedinci yılı olan MS 597 yılında, Talis Kağan Sui Hanedanlığı'ndan Prenses Anyi ile evlenerek halkını Sui sınırlarını korumak üzere daha güneye çekmiştir. Anyi'nin ölümünden sonra Yicheng ile evlenen Talis Kağan, halkının yerleşmesi için oluşturulan ve günümüzde İç Moğolistan'ın Helinge'er şehri olarak bilinen Dali şehrinin kurulmasına katkı sağlamıştır. Türkler Tang Hanedanlığı'na da benzeri teklifler sunmuşlardır. Tang Hanedanı İmparatoru Gaozu'nun Yining döneminin ortalarında Göktürk Kağanı İşbeg Kağan'a kadın fahişeler gönderildiği bilinmektedir. MS 637 yılında Tang Hanedanı İmparator Taizhong, kız kardeşi Prenses Hengyang'ı daha sonra İmparatorluk sınırlarına yerleşen Kara Kağan'ın oğlu Aşina Şer ile evlendirmiştir. Yine MS 7 13 yılında Bugu qur'ın Prensi Yangerzhi, Nanhe Xianzhu ile evlenmişti. Bunun dışında, Tang Hanedanı İm-

paratoriçesi Xiao'ya eşlik eden Türk liderlerinden Zhishisili de Tang Hanedanı İmparator Gaozu tarafından generallikle ödüllendirilmiş ve imparatorun kız kardeşi Juijiang ile evlendirilmişti. Ayrıca Aşina Nizuk Tang Hanedanlığı'nın kraliyet ailesinden Dingxiang Xianz-hu ile evlendirilmişti. Elbette ki barış için evlilik anlaşmaları iki taraflı yapılmaktaydı; bir yandan Merkez Havza imparatorunun kızları ya da akrabaları Türklerle evlendirilip sınırın öte tarafında gönderilirken; diğer yandan da Türk prensesleri de Merkez Havza hanedanlıklarının kraliyet ailelerine katılıyorlardı. Örneğin, Kuzey Zhou İmparatoru Wu, Kuzey Qi Hanedanlığı ile yaşanan gerginlik sonrası düşmanına karşı zafer kazanmak için Türklerle bir evlilik anlaşması yapmış ve buna göre MS 568 yılında Mukan Kağan'ın kızı Aşina Prensesi ile evlenmiştir. Kuzey Zhou, Sui, Tang ve Türk devletleri aralarında yapılan barış evlilikleri, evliliğin iki tarafı arasındaki bağları kuvvetlendirir, siyasi bir birlik oluşturur, toplumsal düzenin istikrarını sağlar ve en önemlisi iki toplum arasında kültür alışverişini tetiklerdi.

Kraliyet aileleri arasında oldukça fazla sayıda gerçekleşmişse de, halklar arasında bu tür evlilikler çok daha sık gerçekleşmekteydi. Tarihi belgelere göre İşbara bir zamanlar bir Han bakanına bin at vererek onun kız kardeşi ile evlenmişti. Yani iki tarafta da bu evlilikler yalnızca kağanın ya da İmparator'un aileleri ile sınırlı değil; bu evliliklere taraf olarak soylular ve halk da dâhil olabilirdi. Tang Hanedanlığı'nın en şaşaalı dönemlerinde Shuangye Bölgesi Dudu'su Şeti Dunchuo, Aşina kabilesinden olan kızını imparatorun muhafız alayının üst düzey generallerinden Zhan Xizhi ile evlendirmişti ve çift Chan'an'da yaşamışlardı. İki halkın yaptığı evlilikler yalnızca medeniyetlerin yayılmasına değil; aynı zamanda karşılıklı birlik ve saygının sürdürülmesini de sağlıyordu.

Anlaşmalı evlilikler iki taraf arasındaki ekonomik ve kültürel bağları güçlendirmekte ve dostane ilişkileri korumak ve geliştirmek için çok iyi bir yöntemdi. Barış evlilikleri sayesinde Merkez Havza'dan Türk bölgesine hem mal hem de kültür geçişi gerçekleşmiştir. İmparatorların kızları Türklerle evlenerek Türklerin üstün üretim yeteneklerini, günlük ihtiyaçlara yönelik çalışma gayretlerini ve işçiliklerini ülkelerine getirmiş; çevre bölgelerde ekonomik gelişmeyi desteklemiş ve farklı etnik kökene sahip bu iki halkın arasındaki bağları kuvvetlendirmiştir. Tarihi belgelere göre Türkler tarafından Tang Hanedanlığı'na yapılan evlilik teklifleri, teklife verdikleri cevap ne olursa olsun, bu cevaplarını iletirken Türklere hediyeler sunuyorlardı. İki tarafın evlilikleri aynı zamanda geleneklere de yansımaktaydı. İşbara Kağan'ın Zhou ve Sui Hanedanlığı'yla yaptığı evlilikler sonrası Konfüçyüs öğretisine yalnızca "değer ve erdemlere" saygı göstermekle kalmamış; aynı zamanda görgü kurallarını da öğrenerek, kağanlıkta uygulamaya başlamıştır. Kuzey Zhou İmparatoru Wu, gelini Mukan Kağan'ın kızı Aşina şerefine bir ziyafet verdiğinde, kendisine bir evlilik hediyesi olarak Kuça, Kaşgar, Buhara, Semerkant ve Batı Bölgeleri'ndeki diğer yerlerden müzik grupları getirtmiş ve eşi benzeri görülmemiş bir kutlama yapmıştır. Ut çalmadaki becerisi tarihi kaynaklarda bile kaydedilmiş olan Kuça'lı ünlü müzisyen Sudipo da bu etkinlikte yer almıştır. Batı Bölgeleri'nden Merkez Havza'ya gelen çok sayıda müzisyen ve dansçı yanlarında sanatlarının en iyi örneklerini ve adetlerini de getirmişlerdi. Bu sayede bölgedeki müzik kültürü bir atılım gerçekleştirmiş ve ileriki yıllarda Sui ve Tang Hanedanlığı'nda müziğin gelişmesi ve çok daha renkli ve görkemli olmasına vesile olmuştur.

II. Ticari İlişkiler

Türk Bölgesi ve Merkez Havza arasındaki ticaret, uzun süreli dostane ilişkilerin kurulması için iyi bir sebep olmuştur. Vergi ve hediye sunmak Merkez Havza ile diğer sınır yönetimleri arasındaki ilişkilerin sürdürülmesinde kullanılan önemli bir yöntemdi. Sui ve Tang Hanedanlığı zamanında Merkez Havza bölgesi uzun süreli savaş ve huzursuzluklar yaşamıştı. Tarım ve hayvancılıkta kullanılan hayvan sayısında yaşanan büyük düşüş sonrası bölge hanedanlıkları çareyi Türklerden hayvan satın almakta bulmuştu. Kabiuang'ın sekizinci yılı olan MS 588'de Türk kabileleri on bin at, yirmi bin koyun ve beş yüzer deve ve sığır göndererek yapılan anlaşmaya uygun olarak Tading sınırının açılmasını talep etmişlerdi. İmparatoru Suiyang ise sınır eyaletlerinden Yulin'e yaptığı ziyaret esnasında muhafızlarıyla birlikte geldiği Yami Kağan'ın Yazhang'ında kağan ve prenses Yicheng tarafından karşılanmıştı. Bu ziyarette Türk tarafı imparatora armağan olarak 300 at verirken, imparator da bunun karşılığında 1.300 duan (eski zamanlara ait bir kumaş ve ipek ölçüsü) ipek ve Kağan ve üç bin beş yüz kişilik kabilenin önde gelenlerine 20 duan kumaşı hediye olarak sunmuştur. İşbara Kağan'ın daha yakın bir ast üst ilişkisine sahip olduğu Sui Hanedanlığı'ndan yüklüce hediyeler aldığı da bilinmektedir. Bir başka örnekte ise Yabgu Kağan Tang Hanedanlığı'na altın bir kemer ile beş bin at armağan ederken, Tang Hanedanlığı da bunun karşılığında oldukça önemli miktarda hediyeler sunmuştur. Kuzey Zhou Hanedanlığı ve Türkler arasında alınan evlilik kararı sonrasında Kuzey Zhou Hanedanlığı Türk devletine her yıl yüz binlerce ölçü ipek ile kendi başkentlerinde yaşayan Türklere ayrıcalıklarla birlikte et ve giysi vereceğini taahhüt etmişti. Türkler ve Merkez Havza hanedanlıkları

arasında vergi ve ödül alışverişi bir bakımdan da her iki tarafın da ekonomik gelişimine katkıda bulunmuştur.

İki taraf arasında yönetimin dışında gerçekleşen alış veriş de ekonomik gelişmeyi oldukça desteklemiştir. Krallık ailelerinin birbirlerine sunduğu hediyelerin dışında kalan alışveriş Göktürk Kağanlığı ve Merkez Havza hanedanlıkları arasındaki ekonomik ilişkilerin temelini oluşturmaktaydı. Sınır açıklarında çevre devlet ve kabilelerle yapılan bu alışverişler Merkez Havza hanedanlıklarının ana ticari etkinliğiydi. Savaş zamanlarında bile bu alışverişler sekteye uğramamıştır. Bir yandan iç bölgelerde elde edilen yüklü miktardaki tarım ürünü ve zanaat ürünleri ihraç edilirken; öte yandan da sığır, koyun, at gibi canlı hayvanlar ile canlı hayvanların yün ve post gibi yan ürünleri ithal edilmekteydi. Sınırlar arasında gerçekleşen bu ticaret her iki tarafın ekonomik yaşamını zenginleştirirken iç bölgelerdeki tarım teknoloji ve tecrübelerinin, göçebe toplumlarda ise hayvancılığın gelişmesine olanak sunmuş ve iki bölge halkı arasındaki bağı kuvvetlendirmişti.

Türkler Tümen Kağan zamanında siyasi olarak güçlendiklerinde Merkez Havza ile olan ticaretlerinde siyasi güçlerinden oldukça faydalanmışlardı. Belirli zamanlarda Türk elçileri canlı hayvanlarını sınırlara ya da belirli bazı şehir ve kasabalara getirerek kendi ihtiyaçlarına göre takasta kullanırlardı. Türkler alışverişlerinde genelde canlı hayvan kullanırken; Merkez Havza halkları ise ipek, çay ve buğday takas ederlerdi. Turfan'daki geç dönem Jushi Koço belgelerinde Türk elçilerinin Qoco'ya yaptıkları ticari ziyaretleri de yer almaktadır. Buna göre ekonomik sebeplerin belirleyici olduğu bu ziyaretlerin sıklıkla gerçekleştiğini öğrenmekteyiz. Sui Hanedanlığı zamanında sınır bölgelerinde yetkililerin kontrolü altında açılan pazarların dışında; You Zhou, Ma

Yi, Taiyuan, Yulin ve daha birçok yerde Türkler at, koyun gibi canlı hayvanları ve hayvansal yan ürünlerini Merkez Havza'nın ipek, tahıl, pamuk ve ipek kumaş, porselen ve diğer günlük ihtiyaçlarla takas ediyorlardı. İmparator Yangdi'nin Yulin'e yaptığı bir ziyaret esnasında Yuwen Hua ve kardeşlerini Türklerle yasa dışı ticaret yapmaktan dolayı cezalandırdığı tarihi belgelerle kaydedilmiştir. Buna bir başka örnek de 722 yılında Tang Hanedanı İmparator Xuanzong'un On Kabile Kağanı Aşina Huaidao'nun kızına prenses unvanını vermesidir. Ticarette oldukça başarılı olan Jiaohe Prenses, bir seferinde Anxihu'ya bin atlık bir karavan göndermişti ve ticareti oldukça kârlı bir şekilde büyümekteydi.

Karşılıklı ticari ilişkiler Merkez Havza ve kuzey sınırı bölgelerinde ekonominin gelişmesinde oldukça etkiliydi. Merkez Havza'nın ipek ürünleri yalnızca Türk bölgelerine değil; Türkler sayesinde çok daha geniş bir alana yayılıyor ve eski Çin ile bu bölgeler arasındaki ticaretin gelişmesine yol açıyordu. Türk bölgesi Çin'in Pers ve Doğu Roma İmparatorluğu ile olan ticari bağı için önemli bir kilit noktasıydı. Değerince adil fiyatlandırılan Çin ipeği Pers ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun ana ipek kaynağını oluşturuyordu.

Tarihi belgelere göre Türkler uzun bir süre İpek Yolu'nun bir durağı olmuştur. Kağanlığın ilk zamanlarından itibaren Türkler ticarete büyük önem vermişler ve Tümen kabilesi canlı hayvana karşılık ipek almak için sıklıkla sınır bölgelerini ziyaret etmişlerdi. Türkler Merkez Havzası hanedanlıkları ile yaptıkları evliliklerı üzerinden de yüklü miktarda ipek elde etmişlerdi. Buna karşın Türkler genellikle ipeğin son kullanıcıları olmamışlardır. Soyluların lüks yaşamlarında kullandıkları haricinde Türklerin elde ettiği ipeğin çok büyük bir kısmı Doğu Roma ile kurulan

ticari ilişkilerde kullanılmıştır. 6. yüzyılın ortalarında bir anda İpek yolunun kontrolünü ele geçirmişlerdi. Özellikle de Batı Türkleri Çin ipeğinin Pers ve Doğu Roma ülkelerine gönderilmesinde etkin bir rol almışlar; hatta bazen ipeği ticaretin canlanması için bir koz olarak kullanmışlardı. Batı Türklerinden İskitlerin ticari zekâsı Çin ipeğinin yeniden ithal edilmesinde kilit olmuştur. İskitlerin yönlendirmesiyle Türkler ipek ticaretinde Sasani İmparatorluğu'nun tekelini bozmuştu. Persler, Türklerin ipek ticareti ve pazarını kendilerine de açmaları isteğini de bu yüzden reddetmişti.

III. Kültürel İlişkiler

Kültürel ilişkiler Göktürk Kağanlığı ile Merkez Havza hanedanlıkları arasındaki dostane ilişkilerin temellerinden biriydi ve her iki tarafın da hem ruhani hem de kültürel gelişiminin esasını oluşturmuştu. Mesela Merkez Havza'dan takvim kavramını öğrenen Türkler, sonraları kendi takvimlerini geliştirmişlerdi. MS 586 yılının baharında Sui Hanedanı İmparator Wendi, Türk bölgelerinde de Sui Hanedanlığı takviminin kullanılmasını emretmişti. Bu, Türklerin bir takvime sahip olduğunun bilinen ilk kaydıdır. Türkler bu takvimin ana sistemini koruyarak yılın on iki ayına hayvan isimleri vermişlerdi.

Merkez Havza'nın erdemlerinin Göktürk Kağanlığı'na etki etmesiyle Türklerde ahlak ve değer kavramları da gelişme göstermişti. Bu değerlerin Türk toplumuna geçmesi çeşitli yollardan gerçekleşmişti. Bunlardan birincisi Merkez Havza'da bulunan Türklerin özellikle de ülkelerine geri döndüklerinde "erdem" gibi bağımsız değerlerin üstünlüğünün farkına varmaları ve bu değerleri Türk bölgelerinde de bilinçli olarak yaymışlardı. Bunun bir

başka yolu ise, Merkez Havza hanedanlıklarının Türkler arasında bilinçli olarak Konfüçyüs'ün öğretilerini yayması olmuştu. MS 597 yılında Kağan Prenses Anyi için gönderdiği elçiler İmparator Wendi tarafından Taichang Tapınağı'nda ağırlamış ve onlara geleneksel "Altı görgü kuralı"nı öğretmişti. Bunun üzerine kağan bile kendiliğinden göreneklerini değiştirip Sui Hanedanlığı'na uyum sağlamak isteğinde bulunmuştu. Merkez Havza halkları da Türk bölgelerine gidip Konfüçyüs öğretilerini yaymaya çalışmışlardır. Sui Hanedanlığı'nın çöküşü ve Tang Hanedanlığı'nın ilk zamanları arasında kalan süreçte savaş ve toplumsal huzursuzluklarla geçen yıllarda aralarında bilimcilerin de bulunduğu çok sayıda kişi Merkez Havza'dan kuzey sınırlarına göç etmiş ve Türklerin hâkimiyetine girmişti. Beraberlerinde getirdikleri görgü kurallarını Türk kültürü ile tanıştıran bu insanlar sayesinde "göksel imparatorluğun dini törenleri tüm yabancı kabilelerde de görülmekteydi". Örneğin, Merkez Havza kökenli bilimcilerden Zhoa Deyan, İllig Kağan tarafından görevlendirilerek, kağanın halk arasında güncelliğini yitirmiş eski adetleri değiştirmesine ve Çin kültürünün bazı unsurlarını Göktürk Kağanlığı içinde yaymasına yardım etmiştir.

Türk kültürüne Merkez Havza'dan eklenen bir başka unsur da dindi. Dini inanışların alışverişinde özellikle keşişler ve elçiler önemli rol oynamışlardır. Budist inanışı Türkler arasında ilk olarak yaymaya çalışanlar İskitler olsa da, Merkez Çin'in Budist keşişleri bu yayılmanın ivmesini arttırmışlardı. Tarihi kaynaklara göre Tabar Kağan Budizme Kuzey Qi Hanedanlığı keşişi Hui Lin tarafından döndürülmüştür. Tabar Kağan Budist tapınakları inşa ettirip oruç tutmaya başlamış ve Kuzey Qi Hanedanlığı'na elçiler göndererek Jingming, Nirvana ve Avata saka vecizeleriyle

diğer Budist yazmalarını istemiştir. Kuzey Qi Hanedanı İmparator Hou Zhu birkaç kabile diline hâkim olan Liu Shiqing adlı tercümana Avata saka vecizesini Türk diline çevirmesini buyurmuş ve bu çeviriyi kağana hediye olarak göndermişti. Kuzey Qi Hanedanı Wuping'in altıncı yılında Hindistan'a Budist yazmaları aramaya giden ondan fazla keşiş toplamda iki yüz altmış cilt Sanskritçe Budist yazması bulmuşlardı. Fakat geri döndüklerinde Kuzey Qi Hanedanlığı çökmüş olduğu için bu keşişler Türklerle kalmışlardı.

Elbette ki Türk kültürü de uygulamalarıyla Merkez Havza yaşamına etkide bulunmuştur. Sui ve Tang hanedanlıkları zamanında Merkez Havza'da yaşayan Türklerin sayısı, hem soylu hem de halk nüfusunda, oldukça fazlalaşmıştı. Özellikle Chang'an, Luoyang ve büyük şehirlerde yaşayan Türkler, canlı çayır kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Tarihi kayıtlara göre Tang Hanedanlığı İmparatoru Taizong'un oğlu Li Chengqian Türk dilini konuşmayı ve Türk gibi giyinmeyi o dönemin modası olarak çok seviyordu ve Tang ve Sui hanedanlıkları süresince bunun tek örneği o değildi.

Merkez Havza ve Göktürk Kağanlığı arasında siyasi, ekonomik, dini ve kültürel bağlamdaki dostane ilişkiler Türk ve Çin halklarının etnik birleşmelerini sağlamıştır. Siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesiyle Türk kabilelerinin birçok uygulaması yavaşça güneye doğru kayarken Merkez Havza kültürü ve gelenekleriyle de bu etkiyle değişmekteydi. Birçok Türk kabilesi Merkez Havza hanedanlıklarına göç etmesine izin verilmiş; bu şekilde Türklerin Çinlilerle olan doğal kaynaşması hız kazanmıştır. Tarihi kaynaklara göre, Tang Hanedanlığı'nın Zhenguan zamanında (MS 627-649) hane sayısı üç milyondan azken; MS

652 yılında yıllık yetmiş binlik bir artışla bu sayı üç milyon sekiz yüz elli bine ulaşmıştı. Bu büyümede, nüfusun doğal artışının yanı sıra, Türkler gibi çevre etnik unsurlarından alınan göçler de belirleyici olmuştu. Örneğin yalnızca Chan'an şehrinde yaşayan Türk hanelerinin sayısı bu dönemde on bine ulaşmıştı. Hatta bazı Türk soyluları bu şehirde Budist tapınakları bile kurmuşlardı. Tarihi belgelere göre Tang Hanedanlığı, Türk soylularının çocuklarına Çinli memurların çocuklarıyla aynı yüksek eğitim hakkını tanıyarak onları da "Çin Kültürü" içine çekme politikası güdüyordu. Eğitimleri sona erdiğinde bu Türk çocukları Çinli araştırmacılar gibi imparatorluk araştırmalarına katılabiliyorlardı. Çok sayıda Türk, Çin devletlerinde resmi görevli olması sebebiyle Çin kültürüne hızlı bir şekilde uyum sağlamıştır. Bunun en güzel örneklerinden annesi Aşide soyundan gelen Anlushan (703-757); aynı anda üç kasabayı korumakla görevli bir general, Hebei yerleşiminden sorumlu kişi ve hükümete bağlı birkaç yönetim organının başı olarak Tang Hanedanlığı İmparatoru Xuanzong karşısında önemli bir askeri ve siyasi güçtü. Anlushan, ilerleyen yıllarda başlattığı ayaklanma ile Çin tarihine Tang Hanedanlığı'nın çöküşünü başlatan kişi olarak geçmiştir.

Bölüm Dokuz: Eski Türkler ve Günümüzde Türk Dilini Kullanan Çin Etnik Unsurları

Eski ve *Yeni Tang Kitabı*'nda Altay dil ailesinden Türk dil gruplarına sahip çeşitli Türk etnik gruplarından bahsedilmektedir. Ön Türkler ile günümüzde Türk dilini kullanan halklar arasında ne gibi bir ilinti bulunmaktadır? Bu insanlar ata ve soy olarak birbirilerine bağlı mıdır; yoksa tamamen farklı kökenlere mi sahiplerdir? Bu soruları çok iyi incelemek gerekir.

I. Türk Dil Grubu .

"Türk dil grubu", modern dilbilimciler tarafından ortaya atılmış bir dilbilim kavramıdır. Türk dili Altay dil ailesine aittir. Altay dil ailesi Türk, Mongol ve Mançu-Tunguz gruplarına ayrılmaktadır.

"Türk dil grubu"na ait modern diller; günümüzde Çin, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, İran, Afganistan, Irak, Moğol Halk Cumhuriyeti, Kıbrıs, Bulgaristan, Eski Yugoslavya ülkeleri, Romanya ve çeşitli Akdeniz ülkelerinde yaşayan insanlarca konuşulmaktadır. Bu dil grubunda Türk, Özbek, Kazak, Tatar, Çuvaş, Kumuk, Nogay, Başkir, Yakut,

Karakalpak, Uygur, Gagavuz (Gökoğuz), Ruva, Karaçay-Balkar, Hakas, Altay, Karaim, Halac dilleri ve benzeri toplamda otuzdan fazla dil bulunmaktadır.

"Türk dil grubu"nun da aralarında bulunduğu sondan eklemeli dillerin ortak özellikleri şunlardır: (1) Ses, fonetik ve ses uyumu üç şekilde uygulanır. Birincisi, büyük ve küçük ünlü uyumlarıdır. Buna göre ince ünlüler ince ünlülerle; kalın ünlüler kalın ünlülerle, yuvarlak ünlüler yuvarlak ünlülerle, düz ünlüler ise düz ünlülerle kullanılır. İkincisi bir hecedeki sessiz uyumudur; sert ve yumuşak sessizler yine kendileri arasında uyumludur. Üçüncüsü ise eklerin kendinden önce gelen hecelere uyum sağlama özelliğidir. Buna karşın, başka dilden alınan çok sayıda kelime olduğu için bu uyumlar günümüzde çok da sıkı uyulan kurallar değildir. Ayrıca, ses özelliklerine göre r, m, n, l gibi ünsüzler Türkçe kökenli sözcüklerden çok, başka dillerden alınan kelimelerde bulunan harflerdir. Bileşik sessizler bir kelimenin başında ya da sonunda bulunmazlar. Vurgu da bir öbeğin son hecesine düşer. (2) Kelimelerin sonuna gelen belirli eklerle yeni kelimeler türetilebilir. İsimler sayılabilme hali, aidiyet belirtmesi ve durumu göz önüne alınarak alt sınıflara ayrılır. Bazı dillerde kişisel değişimler bile ayrıyeten belirtilir. Fiiller genelde zaman, çekim, kişi ve sayıya göre özellikler taşırken, zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiil gibi çeşitli türlere de sahiptir. Sıfatlar ise belirtme ve niteleme görevine göre ikiye ayrılır. Belirtme sıfatları işaret etme, sayma ve belirsizlik tanımlama olarak üç çeşittedir. Yeni kelimeler üretmek için kullanılan ekler, esas kelime köklerinin başlarına değil, sonlarına eklenir. (3) Dil kurallarına göre kelimelerin cümle içindeki dizilimi sıkı kurallarla belirlenmiştir ve temel sıra özne-nesne-eylem şeklindedir. Bu temel dizilime ek olarak sıfatlar isimlerin,

belirteçler eylemin önüne yerleşir; fakat eylem her zaman doğru kurulmuş bir cümlenin sonunda kendine yer bulur. (4) Kelime bilgisi incelendiğinde ise bu dillere yerleşmiş bazı sözcüklerin aynı kökene sahip olduğu görülür. Az önce de belirttiğimiz gibi, bir kelimeden başka kelimeler türetilebilmesine karşın bütün bu dillerde çok sayıda yabancı dil kökenli sözcük de bulunmaktadır. Yabancı kökenli sözcükler arasında en eskiler elbette ki eski Çin, Sanskrit ve eski Pers dillerinden gelmektedir; ayrıca Türklerin İslam diniyle tanışmaları sonrası Arap ve Fars dillerinden de oldukça fazla sayıda kelime Türk diline yerleşmiştir. Günümüzde Çin sınırları içinde konuşulan Türk dilleri arasında Uygur, Kazak, Kırgızz, Özbek, Tatar, Salar ve Yugurlar'dan oluşan yedi etnik unsurun kullandığı toplamda dokuz dil bulunmaktadır. Sincan, Gansu, Qinghai bölgelerinde yaşayan bu etnik gruplar Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Salar, Batı Yugur, Tuvan ve Hakas dillerini konuşurlar.

Her ne kadar günümüzde tüm Türki halklar gruplandırması bu halklar tarafından konuşulan Türk dilleri üzerinden yapılıyor olsa da; bu halklar doğrudan Ön Türkler ile akraba değildir. Sayılan tüm bu etnik unsurların tek bir kökeni yoktur. Aşağıda, günümüzde Çin sınırlarında yaşayan birkaç Türki halkı ve bu halkların eski Türk kabileleriyle olan bağları anlatılmaktadır.

II. Uygur Halkı

Günümüz Uygur halkı, dünyanın çoğu etnik unsuru gibi uzun bir gelişim ve başka kabilelerle karışma sürecinden sonra ortaya çıkmıştır. Buna karşın Uygur milletinin atalarının onlarla eş sesli adı taşıyan ve tarihi kayıtlarla da varlıkları kanıtlanan kabile olduğu düşüncesi yaygındır. Bu kabile MS 4. yüzyıldan beri tarihi

kayıtlarda Yuanhe, Weihe, Uighur, Huihu, Weiwuer gibi çeşitli isim ve çevirilerle yer almaktadır. Bu kabile ve etnik unsurlar günümüz Uygurlarının atalarıdır. Eski Çin tarihi belgelerinden *Wei Kitabı*'nda Uygur atalarından "Yuanhe" kabilesi 4. yüzyılda Gaoche (Tiele) kabile birliğinin bir parçası olarak kaydedilmiştir. Chidi (Çidi) kabilesinin soyundan gelen Gaoche halkı, ilkin Dili olarak, kuzeyde Chile adıyla bilinir; Xia halkı tarafından ise Gaoche ya da Dingling adlarıyla anılırdı. Gaoche halkının esas unsuru "Yuanhe" soyunun kökeni "Di" ailesine kadar uzanır. Bu da eski Uygurların aslında Türklerin ortaya çıkmasından çok daha öncesinde var olduğu anlamına gelmektedir.

Uygur halkının "Uighur" kökü ise Moğol Çölü'nün kuzeyinde yaşayan Tölös kabile gurubundan gelmektedir. Tarihte Uygurlar Hun, Sien Pi ve Avar yönetimlerine girmişlerdi. Türklerin yükselişiyle, Türklere itaat ettiler. 7. yüzyılın başlarında Uygurlar, Tölös ve diğer kabilelerle iş birliğine girerek küçük bir kabile birliği oluşturmuşlardır. MS 630 yılında Birlik Şefi Buddha'nın yönetiminde Uygur Birliği Türkleri yenilgiye uğratıp Tula Nehri kıyısında bir devlet kurmuşlardır. MS 646 yılında ise Uygur şefi Tumidu Moğol Çölü'nün kuzeyinden on üç Tölös kabilesinin başında Sarı Nehir'in kuzeyine gelmiş Tang Hanedanlığı'nın yönetimine teslim olmuştu. Akabinde Tang yönetimi Yanran bölgesinde Orhun Uygur'un Yazhang'ı yakınlarında bir hamilik kurmuş ve Tumidu'yu General Huaihua adıyla yerel yönetimin başına atamıştı. 7. yüzyılın ikinci yarısında soylular arasında gelişen ayrılıkçı Türk hareketi sonucu Moğol Çölü'nün kuzeyinde ikinci bir doğu Türk yönetimi doğmuştu. Tang Hanedanlığı'ndan yardım alacakları umuduyla Uygurlar Türk yönetimine karşı geldiler.

Sonraları Tang Hanedanlığı tarafından Kutluk Bilge Kül Kağan

adıyla ödüllendirilen Uygur şefi Kutluk Boyla, MS 744 yılında bir başka Tölös kabilesini daha devirip ilk defa kağan unvanını üzerine aldı. MS 745 yılında Uygurlar Doğu Göktürk Kağanlığı'nı ele geçirerek sınırları batıda Altay Dağı, güneyde Moğol Çölü, doğuda Shiwei'ye kadar uzanan ve başkenti Ordu-Balık (Karabalgasun) olan Uygur Kağanlığı'nı kurdular. MS 756 yılında Uygurlar Anshi isyanını bastırmalarında Tang Hanedanlığı'na askeri destekte bulunmuş, Chang'an ve Luoyang şehirlerini ele geçirerek güçlerini arttırmışlardı. MS 788 yılında Uygurlar Tang Hanedanlığı'na gönderdikleri bir mektupta kendilerinden Uygur Kağanlığı olarak bahsetmişlerdi. 9. yüzyılın başlarında Baoyi Kağan zamanında Uygurlar Tüpüt, Karlu ve Kırgız birliğini yenilgiye uğratarak Dzungaria Havzası'nın tamamını ve Cong Ling'in batısında Chu Nehri Havzasını ele geçirmişlerdi.

840 yılında Uygur Kağanlığı iç karışıklıklar yaşamaktayken Kırgızlar tarafından saldırıya uğradı. Ülkede yönetim güçten düşmesi, devletin kısa bir süre sonra yıkılmasına sebep olmuştur. Uygur Kağanlığı'nın çöküşü sonrası kağanlık halkları dört bir yana dağılmıştı. Bir kısım güneyde Merkez Havza'ya doğru ilerlerken, üç topluluk batıya, en büyük kısım ise batıda daha da ileriye, Cong Ling'in de ötesine göç ederek Balkaş Gölü'nün güneyindeki Çu Nehri havzasına yerleşmiştir. Zamanlar bu Uygur kökenli topluluk Karluk kabilesini ele geçirerek birlikte onuncu yüzyılın ortalarında Karahanlılar adında güçlü bir krallık kurdular. 1041 ve 1042 yıllarında Karahanlılar ikiye ayrıldı. Krallığın doğu tarafı Semireq bölgesi, İli Nehri Ovası, Kaşgar, Khotan ve Doğu Fargona bölgelerine yayılmıştı ve başkenti Balaşagun ve Kaşgar'dı. Krallar Şehri olarak da bilinen Kaşgar, siyasi, kültürel ve dini bir merkezdi. 1134 yılında Karahanlılar Karahitayların

hamiliğine girdi. 1212 yılında ise tümüyle Harezmşahlar Devleti tarafından ele geçirildi.

Uygurların batıya göç etmeleri esnasında bu gruplardan biri Anxi tarafına doğru yöneldi. Tang Hanedanı İmparator Yizong zamanında, şefleri Pugujun önderliğinde Uygurlar Tüpütleri yenilgiye uğratarak Beiting şehrine girip sonrasında güneye doğru ilerleyerek Turfan Havzası, Karaşehir ve Kuça'yı ele geçirdiler. Koço Uygur Krallığı ya da Karahoca Uygur Krallığı olarak bilinen ve başkenti ilkin Beşbalık, sonra ise Koço olan devlet bu şekilde kurulmuştu. Tarihi kayıtlara göre Kuzey Song döneminin daha ilk zamanlarından beri Koço Uygurları göçebe yaşam yerine yerleşik yaşam düzenini sürdürmekteydiler. 1124 yılında Batı Liao anlamına gelen Karahitayların kurulmasıyla Koço Uygurları onların hamiliklerine girdi. 1209 yılında ise Moğol Batı Seferi sırasında tüm askeri baskı altında Koço Kralı Barçuk Art Tigin Moğollara bağlandı. Sonrasında Moğol Hükümdarı Cengiz Han Uygur ülkesi sınırları içinde idari birimler, posta ve askeri üsler kurdu ve ülkenin siyasi, askeri ve ekonomik idaresini sağlamak için kendi memurlarını atadı. Bununla birlikte Beşbalık'a askerlerini göndererek bir yüksek mahkeme kurmuş ve yargı sistemini de ele geçirmişti. Bu dönem boyunca Koço Uygurları da kaynaklarda "Uygurlar" olarak yer almıştır. 1324 yılına gelindiğinde Uygur bölgesi Çağatay Hanlığı'nın hâkimiyetindeydi ve 1389 yılında Çağatay Hanlığı'nın başkenti Beşbalık'a taşınmıştı. 1391 yılında Ming Hanedanlığı'na bölgeden bir elçi gönderildi. 1404 yılında ise Ming Hanedanlığı hükümeti Hami (Kumul) Kralı Angh-Timur'a Zhongshun (sadık) unvanını verdi. 1488 yılında ise aynı unvan Uygur ve Hami Dudu'su Hanshen'e verildi.

1514 yılında Seyithan Orta Asya'dan bir orduyla yola çıkarak

Kaşgar, Artuş, Hotan, Yarkent ve çeşitli illeri almış ve Yarkent'ı başkent ilan etmişti. Bu sayede kurduğu Yarkent (Seidiye) Hanlığı ile Güney Sincan'ın batısına hâkim olan Seyithan, sınırlarını kuzeye doğru genişletmek istedi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Yarkent Hanlığı Cungarların devleti olan Kalmuklar karşısında büyük bir yenilgiye uğramışlardır. 1755-1759 yılları arasında Qing yönetiminin Cungarlara yönelik sert müdahaleleriyle Uygur bölgesindeki Cungar egemenliği de sona erer. 1762 yılında Qing hükümeti Sincan'da başlattığı askeri sistemle bölgenin baş yönetici ve kumandanı General Ili'ye Huiyuan şehrinde askeri kamp kurdurdu. 1865 ile 1870 yılları arasında Kokand (Hokand) Hanlığı komutanlarından Muhammed Yakup Bey Sincan'o işgal ederek "Yedi Şehir Hanlığı" devletini kurmuştur. 1875 yılında Qing yönetimi General Zuo Zongtang'ı imparatorluk temsilcisi olarak görevlendirmiş ve Sincan'daki askeri güçlerin yönetimini kendisine bağlamıştır. 1876 yılında, Qing askeri güçleri Sincan'a üç yönden saldırmış ve Sincan 1878 yılında Çinliler tarafından tamamen ele geçirilmiştir. 1884 yılında eyalet olmasından sonra Bek ve Zhasake askeri yönetimleri lağvedilmiş ve yerini sivil eyalet yönetimine; yani Dao, Fu, Zhou ve Xian sistemlerine bırakmıştır.

III. Kırgız Halkı

Kırgızlar bugün Çin'de yaşayan halklar arasında kökeni en belirgin olanıdır. Kırgız tarihinin iki bin yıl öncesine kadar uzanan bölümü, türlü Çin hanedanlıklarının kayıtlarında çok çeşitli isimlerle yer almaktadır. Kırgızlar Tang Hanedanlığı'na hediyeleriyle elçiler göndermişlerdi. 648 yılında bir Kırgız şefi kendisi gelerek Tang Hanedanlığı'na hediyelerini sunmuş ve İmparator Taizong da bu Kırgız önderi şerefine büyük bir ziyafet düzenle-

miştir. Bu önderin isteği ile Tang Hanedanlığı, Kırgız bölgesinde Yanran Hamiliği yönetimi altında Jiankun vilayetini kurmuştur. O zamandan sonra da Tang Hanedanı huzurundan Kırgız elçileri eksik olmamıştır. MS 744 yılında Göktürk Kağanlığı yıkılarak yerini Uygur Kağanlığı'na bırakmıştı. Kırgızlar da bu şekilde Uygur Kağanlığı yönetimine geçtiler. 9. yüzyılın 30'lu yıllarının sonuna doğru Uygur Kağanlığı kıtlık ve toplumsal huzursuzluklardan dolayı zayıf düştü. MS 840 yılında Kırgız halkı Uygur soylularıyla birlik olup Uygur Kağanlığı'nı sona erdirdi ve yerine Moğol Yaylası'nın batısı ve çevresine egemen Kırgız Kağanlığı'nı kurdular. *Tongdian-Jiegu* belgesine göre Kırgız Kağanlığı "80.000 kahraman askere" sahipti; hatta *Taiping Huanyu Ji - Kirgiz* kayıtlarında Kırgız "askerlerinin sayısının 300.000'i bulduğu" belirtilmiştir.

Onuncu yüzyılda Kırgızlar çayırlardaki egemenliklerini güçlenen Hitaylara kaptırdılar ve Yrnidry Nehri'nin üst kısımlarında yaşayan Kırgız halkı bölgede Kırgız eyaleti kuran Liao Hanedanlığı'nın yönetimi altına girdi. Bunun dışında kalan bazı Kırgızlar günümüzde Sincan eyaletine bağlı olan Aksu, Ush ve Kaşgar bölgelerinde sürü güdüp Uygur egemenliği altında yaşadılar. 13. yüzyılın başlarında Moğol ordusu Irytsh Nehri boyunca orman halklarını bir bir egemenliği altına alıyordu. Bunun üzerine Kırgız halkı ve çevre kabileler Yuan Hanedanlığı hamiliğine geçtiler. Çin kaynaklarında yer alan bu süreçte, Kırgız halkının çoğunluğu hala Yenisey Irmağı'nın üst kısımlarındaydı.

Kırgız toplumu Ming (1368- 1644) ve Qing (1644-1911) dönemlerinde sürekli bir karışıklık ve göç etme halindelerdi. Ming Hanedanlığı'nın başından beri Kırgız nüfusunun bir kısmı Çu ve Talas Nehri civarına toplanmıştı. Kırgızlar Qing Hanedanlığı döneminde Cungar Moğolları'nın egemenliği altındalardı. 17. yüz-

yılın sonu ve 18. yüzyılın başında Cungar Hükümdarı Ruslarla olan anlaşmazlıkları sonucu, Kırgız halkını nesillerdir yaşadıkları vatanlarını terk etmeye zorladı. Bunun üzerine Kırgız halkı Issık-Kül Gölü ve batısına yerleştiler. Sonraları Cungarların baskıları sonrası bir kısım Kırgız, Issık-Kül Gölü'nden Orta Asya'da Taşkent'e, Fargona Vadisi'ne ve çevre dağlara göç ettiler. Bazıları da Pamirler, Hindikuş Dağları ve Karakurum bölgesine kadar yayılarak günümüz Kırgız yoğunluğunun bulunduğu bölgeleri belirlemişlerdir. 1758'de Qing yönetimi Kırgız sınırlarından geçip Bulanidun Huojizhan'a askeri sefer düzenlediler. Kırgız halkının şefi elçi göndererek Qing yönetimi ile görüşmek istemiş ve bu görüşme sonucunda Qing yönetiminin hâkimiyetine girmiştir.

IV. Kazak Halkı

Kazaklar birçok eski kabilenin bölünmesi ve birleşmesi sonucu ortaya çıkmış ve uzun bir geçmişe sahip bir halktır. Kökenleri Milat öncesinde Saka, usun, Sogdiana ve Hunlara; Milattan sonra ise Türk, Khazdre, Kerait, Nayman ve çeşitli başka halklara dayanır. Bununla birlikte totem tapınmaları ve isimleri göz önüne alındığında Kazakların kendilerine en yakın ataları Tang Hanedanı kayıtlarında da yer alan ve Türklerle kardeşçe yaşamış olan "Khazdres" halkı olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda aşağıdaki unsurların da değerlendirilmesini öneriyoruz.

Öncelikle mitler ve efsanelerden öğrendiğimiz kadarıyla Kazakların ataları ve eski Türkler kardeşçe bir ilişkiye sahiplerdi.

Zhou Kitabı'nda iki eşinden dört oğlu olan Igil nixa qur adlı bir adamdan bahsedildiğini daha önceki bölümlerde söylemiştik. Bu oğullardan biri Bai Hong (beyaz kuğu) olurken, diğer üç oğlan üç birer kabileye dönüştü. Bu kabilelerden biri Qigu adını alırken,

bir diğeri Çua Kem (Chua Kem) suları kenarında ve üçüncüsü de Basichuzheshi Shan adlı bir dağda yaşamaya başladılar. Dağda yaşayanlar Nur Torluk'un kabilesiydi ve kendilerine Türk diyorlardı. "Qigu" Çincede "Kırgız" kelimesiyle eşsesli olduğu için, Kırgızların soyunun bu kabileye dayandığı ve Türklerin atalarıyla kardeş oldukları sonucunu çıkarabiliriz. "Oğlanlardan biri Bai Hong oldu" cümlesini "Bai Hong'u kabile toptemi olarak seçmiş bir kabile oldu" diye yorumlayabiliriz. Bu "Bai Hong", Kazakların ulusal kökeni konu alan mitteki efsanevi beyaz kuğu ile aynı kökene sahiptir.

Kuğu, Kazak tarihindeki en önemli totemdir. Elimizde bu görüşü destekleyen birçok kanıt vardır: (1) Çok farklı çeşitlemelelerine karşın çok popüler beyaz kuğu hikâyelerinin içeriği hep aynıdır. Eski zamanlarda bir savaşçı savaşta yaralanır ve susuz Gobi Çölü'nün ortasında kalıverir. Yaraları çok ağır olan savaşçı aynı zamanda aç ve hastadır; kısacası ölmek üzeredir. Bir anda gökten bir beyaz kuğu iner ve onu bir kaynağın yanına kadar götürür. Savaşçı bu kaynakta susuzluğunu giderir ve yaraları iyileşir. Kuğu sonrasında üzerindeki tüyleri atarak güzel bir kız dönüşür ve cesur askerle evlenir. Çiftin, "Kazak" adında bir oğulları olur. Kazak'ın oğulları sayıca büyüyerek koca bir ulusa gönüşür. Kazak kelimesini incelediğimizde, "beyaz kuğu" anlamına gelen "kaz" ve "ak" olarak iki kelimenin birleşmesinden oluştuğunu iddia edebiliriz. "Kazak" aslında bir kabile ismiydi ve bu kabile ancak 15. yüzyılda bir ulusa dönüşmüştür. Dünya genelinde ilk çağda kabilelerin totemleriyle anıldıklarını görürüz; bu yüzden bu topluluğun aslında beyaz kuğu ya da kazlara tapması da mümkündür. Bir hayvanı ata olarak benimsemek ve kabileyi bir hayvan adıyla isimlendirmek totem inancının

önemli özelliklerinden biriydi. (2) Totem inancının Kazak gelenekleri üzerindeki etkisi de büyüktür. Kazaklar kuğuyu kutsal sayarlar ve Kazaklarda kuğu öldürmek yasaktır. Bulunan bir ölü kuğu Kazaklarca evlerinin tahta çitlerine asılırdı ve kuğunun hane halkını koruyacağına inanılırdı. Ayrıca çocuklarının göğsüne de kuğuların plumage'ını yerleştirilerdi. Toplum şamanları Bakst'ın da kaza tapınma ayinleri esnasında kaz tüyünün kendisi ya da kaz tüyünden şapkaları kafalarına taktığı ve yine kaz tüyü ceketler giydikleri biliniyordu. (3) Kaz kelimesi -tıpkı Kıpçaklardaki Kaz kabilesinde, Balkaş Gölü'nün diğer adlarından biri olan Kaz Gölü ya da bu gölün hemen yakınındaki Kaz şehri örneklerinde olduğu gibi- bazı kabile ve yerleri de tanımlamak için kullanılyordu. Bunun sebebi elbette ki kazlara tapınmalarıydı. *Zhou Kitabı-Türkler*'deki beyaz kaz efsanesi ve Kazakların kaza tapınması büyük ihtimalle aynı kökene sahipti; tabi bu da Türklerle Kazakların atalarının kardeş oldukları anlamına gelmektedir.

Kazak soyadı, eski Hazar (Khazdres) kelimesinden türemiş olabilir. Qing Hanedanlığı'nın son yıllarında yaşamış olan Ding Qian, "Kazak" kelimesinin Tang Kitapları'nda yer alan bazı kelimelerin türevleri olduğuna inanıyordu. Günümüzde bazı araştırmacılar da bu kanıdadır.

Ses üzerine araştırmalar "Kazak" kelimesine en yakın kelimeler Tang Hanedanlığı'nda yaşamış Türk kabilelerinden "Khazdre" "Hesa" ve Gesa"dır. 2. yüzyıla ait batıdaki kaynaklarda Doğu Tölösleri olark da bilinen "Khazdre" kabilesi "Kazar" (Hazar) olarak kaydedilmiştir. Bugün Sincan Çinlilerinin çoğu Çincede kelimelerin "k" sesi ile bitmemesinden ötürü Kazaklara "Hasa" der. Bu durum da göz önüne alındığına MS 6. yüzyıla ait Çin tarihi kayıt-

larına göre Kazakların kökeni Hazarlardan gelmektedir.

Tarihi kayıtlarda Hazarlarla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Günümüzde Hazarların 6. yüzyıldan itibaren batı Türklerinin egemenliğinde yaşadıklarına inanılır ve Hazarlar 7. yüzyılın başlarında Hazar Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Coğrafi konumu ile ilgili yazılı hiçbir belge olmayan bu Kağanlık ile ilgili bilgiler dolaylı olarak güney Rus kaynaklarından edinilmektedir. Dubuan'ın *Jingxingji* adlı eserine göre; "Farang Devleti (Doğu Roma)... kuzeyde Hazarlar ve Türklerle komşuydu." Aynı kitapta ayrıca "Zan Devleti (Bugünkü Şam) binlerce millik sınırlarıyla Dashi'nin batısında, kuzeyde Hazar Türklerinin yanı başındaydı. *Tang'ın Yeni Kitabı-Batı Bölgeleri*'nin 'Persler' kısmında yazılana göre ise 'Persler kuzeyde Hazar Türklerinin yanındaydı,'" der. Bu kayıtlara göre Hazarlar Göktürk Kağanlığı'nın bir parçasıydı; fakat başka bir Türk yönetici ailenin kabilesiydi.

Daha önce de belitildiği gibi ,"Hazarlar" ve "Kazaklar" aynı sesin değişik çevirileriydi ve Hazarlar aslında Kazakların doğrudan atalarıydı.

Birçok tarihçiye göre Hazarlar, *Büyük Tarihçinin Kayıtları-Dawan Biyografileri* adlı kaynakta bulunan Alanorsi'ler le aynı kabiledir. Yine bu kaynağa göre "Kazak" kelimesi Han Hanedanlığı zamanına kadar uzanan çok eski bir tarihe sahipti.

V. Özbek Halkı

Özbek adı 14. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Altın Ordu Uzbek Han'dan gelmektedir. Kendisi Yuan tarihinde Cengiz Kağan'ın en büyük oğlu Djotchi'den sonra başa gelen Yejibie ya da Yeuzubo olarak bilinirdi. Kağanlığı Özbek Kağanlığı, halkı ise Özbek halkı olarak anılırdı.

Altınordu Devleti'nin 15. yüzyılda dağılmasından sonra yerleşik halkın bir bölümü Çu Nehri'ne göç edip orada Kazak halkına karışırken, bir başka grup ise Aral Denizi'nin kuzeydoğusunda kalıp Özbek Birliği'ni oluşturdular. 15. yüzyılın sonundan itibaren Shaybani Han yönetiminde olan Özbek halkı yeniden Orta Asya bölgesine dönmeye başladılar. Zamanlar yerel Türkçe konuşan kabilelere ve Taciklere karışarak yerleşik hayata geçtiler.

16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Özbekler sürekli olarak iş için Çin sınırları içindeki Kaşgar, Yarkent, Aksu, Ushi, Turfan gibi bölgelere gelip gitmiş ve zamanla bir kısmı bu bölgelere yerleşmişlerdir. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Çin'deki Özbek nüfusu oldukça artmış ve Sincan sınırının kuzeyine taşmışlardı. Qing Hanedanlığı kayıtlarında kendilerine "Andijon halkı", "Hokand halkı", "Buxoro halkı" gibi isimler verilmişltir.

Özbekler Eski Türk kabilelerinin ve Orta Asya'daki İskit, Kushab ve Horasan halklarının torunlarıdır. Özbek halkı içinde Kıpçak, Nayman, Kungrat (Ongirat), Kerait, Suwan, Djalair, Kangli, Merkit, Usun, Kırgız, Karluk, Alişin ve benzeri Türk kabilelerinden de insanlar bulunmaktadır.

VI. Yugur Halkı

Aslında Yugurlar kendilerine Yogur der. Çin kaynaklarında da Sarı Uygur, Saliweiwu, Saliweiwuer, Xilaweiguer, Shalawciguoer, Xilaguer, Huangweiwuer. Bu isimler Çincede Sarı ve Yogur kelimelerinin farklı çevirilerinden oluşmaktadır.

Yugurların kökenleri Uygurlara kadar uzanır. Sarı baş Uygurlar Yugurların doğrudan ataları arasındadır. Bununla birlikte günümüz Yugurları yalnızca eski "Sarı baş Uygurları"ndan oluşma-

maktadır. Bu halk uzum tarihi gelişimi boyunca Tibet, Moğol ve Han Çinlilerinin etkisinden geçmiştir.

MS 840 yılında Moğol Çölü'nün kuzeyinde Uygur Kağanlığı çöktüğünde çevre bölgelere göç eden kabilelerden Tüpütlerin kontrolünde olan Sarı Nehir'in batısına yerleşti. Uzun süredir o bölgede yaşamakta olan Uygurlarla birlik oluğ güçlendiler. Tarihi kayıtlarda bu halk Hexi Uygurlar olarak yer almaktadır. Bu halkın en güçlü kabileleri Kansu (günümüzün Gansu eyaletindeki Zhangye) şehrinde yaşamaktaydı ve güçlenip nehrin batısındaki tüm Uygur kabilelerinin çatıları altına aldıkları bir devlet kurdular. Sonuçta ise Kansu Uygurları olarak bilinen Hexi Uygur Devleti ortaya çıktı. Yüzyılı aşkın varlıkları süresince Kansu Uygurları, Merkez Havza hanedanlıklarıyla iyi ilişkiler sürdürdüler. Çin'i "amcaları" gibi görerek Merkez Havza hanedanlıklarını da "yeğenleri" olarak tanımlamışlardı. Kuzey Son zamanında da bu iyi ilişkilerini sürdürdüler. Beş Hanedanlık ile Kuzey Son Hanedanlığı'na kadar uzanan süreçte Kansu Uygur Kağanlığı kendilerini tanıyan bu Merkez Havza hanedanlıklarına vergi ödemiştir. MS 1028 yılında Batı Xia Hanedanlığı'nın egemenliğine girdiler. Xia Hanedanlığı hükümdarı Li Yuanho bu zaferinden sonra 1032 yılında Gua, Sha, Su illerini de eline geçirerek tüm Kansu eyaletine hâkim oldu. Bunun üzerine Kansu uygurları yine yollara düşereke Shazhou'nun güneyine gidip orada göçebe yaşamları bugüne dek sürdürdüler. Sonraki yıllarda bu Uygurlar "Sarı Uygur" ya da "Saliweiwu" olarak anılmıştır. MS 1226 yılında ise Moğollar ünlü Batı Seferi üzerinde Sarı Uygurları egemenliklerine almışlar, sonrasında ise bu halk Moğol üstünlüğünü kabul edip Moğol kabilelerine karışmışlardır. Ming Hanedanlığı'nın ilerleyen yıllarında Sarı Uygurlar doğuya doğru Çin'in içlerine doğru

ilerleyip günümüz Sunan Yugur Özerk Bölgesi ile Jiuquan iline bağlı Huangnibao beldesine kalıcı olarak yerleşmişlerdir.

VII. Tatar Halkı

Çin tarihi kayıtlarında Tatar halkı için Tatar, Dada, Dadan, Tatan ve benzeri isimler kullanılmıştır. Tatar adı ilk kez Kültigin Yazıtı'nda kullanılmıştır. Yazıtın doğu yüzünde dört ve on dördüncü satırlarda "Oğuz Tatarları"ndan bahsedilmektedir. Kültigin MS 731 yılında ölmüş, yazıtı ise MS 732 yılında dikilmiştir; bu tarih aynı zamanda Tatarların tarih sahnesinde ilk kez kayıt altına alındığı tarihtir. 735 yılında dikilen Bilge Kağan Yazıtı'nda ise "Tokuz Tatar" ve "Otuz Tatar" sözleri geçmektedir. "Tatar" kelimesinin Çincesi ise 9. yüzyılın 40'lı yıllarında kayıtlara girmiştir.

Tatar halkının ataları aslında Moğol soyuna dayanmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, "Tatar" halkının yaşamı 8. yüzyılda Oğuz Tatar ve Tokuz Tatar kolları üzerinden Türk yazıtlarında yer almışlardır. Tatarlar oldukça güçlülerdi. Otuz Tatarlar muhtemelen otuz kabileden oluşan bir kabile birliğiydi; buna göre Tokuz Tatarlar da dokuz kabileden oluşmaktaydı.

Moğol kabilelerin 13. yüzyıldaki yükselişi sonrası, bir kısım Tatar batıya Bulgar ve Kıpçakların yaşadığı bölgelere göç etmek zorunda kalmış; kalan kısmı da Moğol kabilelerine karışmışlardı. Altınordu Kağanlığı zamanında ise Bulgar, Tatar ve Türkleşmiş Moğolların hepsine birden Tatarlar denmekteydi. 15. yüzyılın ortalarında, Volga ve Reka Kama'da yaşayan Altınordu Kağanlığı'ndan ayrılarak Kazan Kağanlığı'nı kurdular ve bölgede yaşayan tüm etnik unsurlar birbirileriyle karışıp büyük tek bir etnik

gruba dönüştüler. 19. yüzyıl sonrasında ise birçok Tatar Sincan bölgesine göç ederek günümüz Çin sınırlarındaki Tatar unsurunu meydana getirmişlerdir.

VIII. Salar Halkı

Salarlar Çin tarihinde Sala, Salar, Shala, Shalacu gibi çok farklı isimlerle anılmışlardır. 1954 yılında halkın kendi isteğiyle resmi olarak isimleri "Salar" olarak belirlenmiştir. *Jami 'al-Tarikh* eserinin başyazarı 14. yüzyıl Pers tarihçisi Rashîd al-Dîn Fadl Allâh'a göre "Salar" kelimesi "kılıcını ya da mızrağını etrafa savuran" anlamına gelmektedir.

Salar halkının etnik kökeni üzerine birkaç farklı iddia ortaya atılmıştır. Bazı araştırmacılar Salar halkının atalarının Orta Asya'da Semerkant şehrinde yaşayan Oğuz boylarından Salarlar olduğuna inanır. Bazılarına göre ise durum farklıydı. Bu araştırmacılara göre, Cengiz Kağan Orta Asya'yı fethettiğinde "Batı Bölgesi özel kuvvetleri" oluşturmak tüm etnik unsurların yerlerini değiştirmeye zorladı. Salarların ataları da bu savaşçılar arasından Sarte kabilesiydi. Sonrasında ise 1225 ile 1227 yılları arasında Cengiz Kağan kendi süvarilerini Orta Asya'dan çekti ve Sarte kabilesine Xunhua bölgesine ulaşıncaya dek kendilerini takip edip savaşlara dâhil olmalarını emretmişti. Bir kısım araştırmacıya göre ise Cengiz Kağan'ın Kong Ling'in batısından Karadeniz'in doğusuna Müslümanları yenmesi sonrasında doğuya göç eden bir grup zamanla birleşerek Salar etnik unsurunu meydana getimişlerdi.

Salar ataları Xunhua bölgesine yerleştikten sonra yerel Tibet, Hun ve Han halkı ile karışarak kemikleşmiş bir etnik unsura dönüştüler. Günümüzde Salar halkı aralarında Han, Ma, Zhi, Kao,

Shen, Lan He, Liu, Wang ve benzeri yirmiden fazla soyadı bulunmaktadır. Salarlara göre Han soyu ana aile adıdır. Buna göre diğer soyadlarından insanlar kabile dışından gelmiş ve zamanla kabile birliğine dâhil olmuştur.

Genel bir bakışa Çin'de yaşayan etnik unsurlardan Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Salar ve Yugurların eski Türklerle doğrudan bir bağı olmadığını görürüz. Bu halkların her biri kendi atalarına sahiptir ve Uygur, Kazak ve Kırgızlar gibi bazıları, Türklerden daha eski bir tarihe sahiptir. "Kırgız" kelimesinin farklı bir tercümesi olan "Gekun" kelimesi milattan öncesine ait *Büyük Taihçinin Kayıtları* ve *Han Kitabı* gibi belgelerde de yer almaktadır. Yuanhe ve Weihe de Uygur kelimesinin eşsesli tercümeleridir ve MS 4. yüzyıl kadar eski zamanlarda kayıt altına alınmışlardır. Hazar (Khazdres/Kazar) ise Kazakların farklı bir tercümesiydi ve MS 2. yüzyıla ait kayıtlarda görülmektedir. Bütün bu örnekler, bu halkların tarihin daha erken safhalarında var olduklarını işaret etmektedir. Türklere ait en eski kayıtlar ise MS 6. yüzyıla aittir. Bazı araştırmacılara göre "Türk" adı ilk kez MS 542 yılında görülmüştür. Buna karşın Türk soyundan geldiğini iddia eden halklar bugün Türkiye, Azerbaycan, Kıbrıs, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da da yaşamaktırlar.

Sonuç

I. "Türkler" ve "Türk Dil Grubu" Farklı Kavramlardır.

Az önce de bahsettiğimiz gibi günümüzde Türk dillerini konuşan halkların dilleri aynı gruba ait olmalarına karşın; kökenleri bakımından bu halklar birbirileriyle doğrudan ilişkili değillerdir. Bu halklar tamamen farklı ya da kardeş kabilelerden türemişlerdir. Ne yazık ki, günümüz Batı araştırmacılarının birçoğu çalışmalarında tarihi gelişimleri ve değişimleri gözardı ederek; dil çalışmalarının tarihi araştırmalarına baskın gelmesine göz yummuşlardır. Onlara göre bu halklar ya eski Türklerin çeşitli soylarından oluşmaktaydı ya da kuzey çayırlarında yaşayan halklara topluca Türk adı verilmekteydi. Türklük kavramı tamamen yanlış değerlendirilerek Hunlar ve Moğolları da kapsayacak kadar büyütülmüştür. Bu yanlış kullanımı iyice inceleyip çözüme kavuşturmadığımız takdirde, hem teoride hem de pratikte tarihi çarpıtmış oluruz.

Dokuzuncu yüzyıl sonrasında bir döneme egemen olmuş Göktürk Kağanlığı hızla bölündü. Yinde de varlığını sürdürdüğü iki yüzyıldan fazla süre boyunca Türkler ve Türk Kağanlığı Çin'in kuzeyi, Orta Asya ve Batı Bölgeleri üzerinde oldukça derin

izler bırakmışlardır. Bunlardan en önemlisi, Türklerin bölgedeki etkinliklerinin, aynı dili paylaşan bir dizi yeni kabile gruplarının oluşmasına yol açmasıydı. Arap, Pers ve Batı tarihçilerinin kayıtlarında bu kabile gruplarının hepsine "Türkler" denmiştir.

Daha bilimsel ve geniş bir bakış açısıyla bakıldığında ise Arap, Pers ve Batı kayıtlarında kullanılan "Türk" kavramı aslında, "Türk dil grubu" çatısı altında, daha da geniş bir anlama sahipti. Buna karşın eski Çin tarihi kaynaklarında Türk kelimesinin kullanımı daha farklıdır. Türk kelimesi, bir yandan birçok kabile grubunun birbirinin yerini aldığı tarih bilimi kapsamındayken; öte yandan konuşulan diller arasındaki benzerliği işaret eden bir dilbilim kavramıdır.

Aslında Avrasya'da yaşayıp aynı dili konuşan bu kabilelerin hepsine birden Türk diyen ilk tarihçiler Bizanslılar olmalıydı. Sonrasında Araplar da bu geleneği sürdürmüşlerdir. Sovyetler Birliği zamanında yaşamış bir tarihçi olan Bemshtan, *The Socio-Economic System of the Turks in Orkhon Yenisey in the 6-8th Century (Ohun-Yenisey'de 6.-8. Yüzyılda Yaşamış Türklerin Toplumsal ve Ekonomik Yaşamı)* adlı kitabında şöyle der: "Bizanslılar genelde kendilerine komşu tüm kabileleri, o kabileler arasında en güçlüsünün adıyla anarlardı." Bu bağlamda Romalılar ve Yunanlılar tarhite Türklerden önce var olmuş göçebe İskitleri, sonrasında ise Macar ve Çin'deki kabileleri hep Türk adıyla işaret etmişlerdi. Türklerle 6. yüzyılda gerçekleşen ilk temastan sonra Bizanlılar Göktürk Kağanlığı egemenliğindeki tüm kabilelere Türk demeye başlamış olabilirlerdi.

8. yüzyılın ortalarından itibaren Tang Hanedanlığı gücünü kaybetmeye başladı ve "An-Shi isyanı" sonrasında yıkıldı. Bu süreçte Araplar çok hızlı bir şekilde güçlenerek Pers ülkesini ele

geçirdiler. MS 751 yılında Talas'ta Orta Asya'daki Tang Hanedanlığı'nun Dudu'su Gao Xianzhi'yi yenerek Transoxiane bölgesine girdiler. Bu askeri yenilgilerinden sonra Tang Hanedanlığı bölgedeki siyasi gücünü de yitirdi ve Türk kelimesi MS 9. yüzyıldan sonra Çin tarihi belgelerinde yer almamaya başladı. Bölgeyi ele geçirirken Araplar çeşitli kabileler arasında ayrım yapamadı ve Bizans örneğini takip ederek bölgede kendi alanlarına hâkim olan fakat benzer diller konuşan tüm kabileleri Türk olarak adlandırdılar ve bölgenin tamamına da Türklerin yaşadığı yer anlamına gelen Türkistan adını verdiler. Bu gelenek ne yazık ki batı tarihçileri tarafından da benimsendi. Buna karşın ilgili kaynaklar bu ismin bölgedeki tüm kabileler tarafından kabul görmediğini ve bu kabilelerin kendi isimlerini kullanmaya devam ettiklerini göstermektedir.

Eski Persler Amu Derya'nın kuzeyinde kalan halkları Saka olarak anmaktalardı ve bu deyiş Orta Çağ'da Turan ya da Türk kelimesine dönüşmüştü. Perslerin 10. yüzyılın sonlarına ait coğrafya üzerine olan kaynaklarından *Dünya Coğrafyası (Geography of The World)* eserinde Türklerin asıl yaşam alanı olarak Orta Asya işaret edilirken; Batı Bölgelerinde Karluk, Tokuz Oğuz, Çigil, Yağma, Turgaş, Kırgız, Kimark, Baçanak, Kıpçak ve benzeri başka kabilelerin yaşadığı belirtilmiştir. Bu kabileler bütün bölgeye karmaşık bir şekilde dağılmışlardı; fakat herbiri biribirinden ayrı isimlere sahip farklı kabilelerdi.

11. yüzyılda eski Türk dilbilimcisi Çin Uyguru Kaşgarlı Mahmut *Divân-ü Lügati't-Türk* (Arapça anlamı: "Türk Dili Sözlüğü") oldukça detaylı bir şekilde eski Türk kabilelerini, onların dil ve kelimelerini dilbilimi üzerinden anlatmıştır. Bahsettiği kabileler arasında Baçanak, Kıpçak, Oğuz, Yamak, Başkır, Basmil, Kay, Ya-

baku, Kırgız, Tatar, Kigil, Tohsi, Yağma, Ograk, Karuk, Çimil, Uygur ve daha nicesi bulunmaktadır. Bunun dışında Oğuz Türkleri gibi görece daha yeni kabilelere de eserinde yer vermiştir. Burada önemli olan bir nokta; Kaşgarlı Mahmut'un da Kırgız, Kıpçak, Kipukıyak, Oğuz, Tohsi, Yağma, Kigil, Ograk, Karuk gibi daha saf bir Türkçe konuşan kabileler ile Türk dilini anlarken kendine has başka diller ya da ağızlar kullanan Çimil, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmil gibi diğerlerini birbirinden ayrı tutmasıdır. Dahası, bölgenin bazı kısımlarında İskit dilinin de konuşulmaktaydı. Farklı şiveler kullanan kabileler arasında belirgin farklılıklar da bulunmaktaydı. Kendisinin bu incelemesi bu kabilelerin aslen "Türk halkından" olmayıp sonradan bu unsura dâhil olduğunu işaret eder.

14. yüzyılda Pers tarihçisi Rashid al-Din Fadıl Allâh, Çin ve Orta Asya kabile tarihi ile ilgili yaptığı ciddi araştırmalarını kendisinin büyük tarih kitabı *Jami 'al-Tarikh* adlı eserde toplamıştır. O da Kerait, Nayman, Ongut, Uygur, Bekrin, Kırgız, Karluk, Kangli, Kıpçak, Karaçi, Djalair, Tatar, Merkit ve benzeri kabilelerden bahsetmiştir. Buna karşın Rashid de kendisinden önce Arapların düştüğü yanlışı sürdürmüş; "Türk" ve "Türkmen" kelimelerini tüm kabile topluluklarını ifade etmek için kullanarak bu kabileler arasında herhangi bir ayrım gözetmemiştir.

Rashid'in *Jami'al-Tarikh* eserinin içeriğine dayanarak 17. yüzyılda Özbek Horasan Kağanlığı zamanında Çağatay Türkçesiyle *Türk Atalan* adlı bir eser yazılmıştır. Bu kitapta Özbek, Türkmen ve Kazak halkları konu edilirken Uygur, Kangli, Kıpçak, Karaçi, Karluk, Kırgız, Urongut, Tatar, Kirat, Tumat, Nayman, Kerait ve Ongut ile birlikte daha genç kabilelere göndermelerde bulunulmuştur. Konuyla ilgili tarihi belfelere bakıldığında önceki tarihi

gelişmeleri takiben Batı Bölgeleri ve Orta Asya'da ilkin Arapların istilası ve bölgenin İslam ile tanışması, sonrasında ise Moğol saldırıları ve 19. yüzyıldan itibaren yaşanan Rus egemenliği sürecinde oldukça karmaşık ve köklü tarihi ve kültürel değişimlerin yaşanmakta olduğunu görebiliriz. Çok uzun süredir bölge kabile ve toplumları arasında gelişen ilişkiler ve alışverişler sonrasında bölge çok unsurlu ve çok kültürlü bir yapıya kavuşmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz eski tarihi kayıtların her biri bölgedeki eski ve yeni kabilelerin tarihini, ortaya çıkış ve gelişim sürecini yansıtır.

Bu kabilelerin çok çeşitli toplumsal yapılarının dışında, karmaşık ileşenleri ve multifarious kolları bulunmaktadır. Birçok kabile toplumsal gelişim sürecinin daha başlarındaydı; medeniyet seviyesi düşüktü ve toplumsal yapı sürekli yaşanan göçler ve huzursuzluklar nedeniyle tam oturmamıştı. Kabilelerin bu uzun süren gelişim sürecinde, Göktürk Kağanlığı gibi güçlülerin de aralarında bulunduğu birçok kabile ve devlet tarih sahnesinden silinmiştir. Yok olan diğer kabileler daha az gelişmiş ve daha güçsüz topluluklardı. Kabilelerin kaynaşması esnasında birçok yeni kabile ve etnik unsur da ortaya çıkmış; aralarında Uygur, Kazak ve benzeri halkların atalarının da bulunduğu birçok kabile ise başka toplumlara karışabilmeyi becermişlerdir.

Özetlemek gerekirse 9. yüzyıldan sonra "Türk" kelimesi, özellikle de İslam tarihinde ve edebiyatında kendine yer bulmuştur. Ayrıca dönemin Batı, Pers ve Arap tarihçileri tarafından da aynı dili kullanan kabile gruplarını genellemekte kullanılmıştır. Kelime, kapsam anlamında Çin tarihi belgelerindeki anlamından farklı olarak, gerçek Türklerden daha geniş bir anlam kazanmıştır. Ayrıca, 9. yüzyıl sonrasında Türkler artık kendilerini yalnızca kan bağı ya da ortak yaşam alanı ya da kültürle ifade eden bir

topluluk olmaktan çıkmış; "Türk" kelimesi kültür, kan bağı ya da kökenleri yerine dil benzerliği üzerinden ortak paydada buluşan birçok eski kabileyi işaret etmeye başlamıştır. Elbette, bu kabileler arasında 8. yüzyılın ortalarından sonra Moğol Çölü'nün kuzey çayırlarından Orta Asya'ya gelmiş Türk kökenli insanlar da mevcuttu; fakat bu kişiler hem sayıca hem de etki oldukça az bir nüfusa sahiplerdi. Herhangi bir siyasi oluşum kurmamışlardı. Bir başka önemli konu ise 9. yüzyıl sonrasında "Türk" olarak adlandırılan toplulukların aslında eski Türklerle bir kan bağının olmamasıdır. Her biri farklı atalara sahip bu topluluklar doğrudan Türklerin soyundan değildirler. Bu yüzden 9. yüzyıl sonrası "Türkler"inin bir etnik unsur ya da herhangi bir akrabalığa dayalı bir grup olduğunu söyleyemeyiz.

Günümüzde "Türk" kelimesi zaten genişletilmiş olan anlamını da aşmıştır. 19. yüzyıldan beri Doğu ve Batı dilbilimcileri bu kabile ve etnik unsurların dilleri üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yürütmektedirler. Birlikte gruplandırılabilen bu dillerin tümüne "Türk dil grubu"nun yanı sıra "Altay dil ailesi" de denmektedir. Bu yüzden Türk dil grubu aslında bir dilbilim terimidir.

Çalışmalar derinleştikçe araştırmacılar Avrasya Kıtası'ndaki bazı dillerin de yapı ve düzen itibarıyla Türk dillerine benzediğini ortaya çıkarmış ve bu dil grubuna git gide daha çok dil katılmıştır. Bir başka deyişle, dil özelliklerinin benzerlik gösteren halkları araştırmacılar "Türk" olarak tanımlamışlardı. Yüzyıldan uzun bir süredir Türklerle ilgili araştırmalar oldukça yoğunlaşmıştır. Günümüzde Çin kaynaklarından "Türk" kelimesi ve "Türklerin" yok olmasını irdeleyen sorgulamacı araştırmalar tarih biliminin ilgi alanına girmektedir ve eski Türk dili, tarihi, kültürü ve ede-

biyatı bu araştırmaların odak noktalarını oluşturur. Yine de bu çalışmaların odakları açısından bakıldığında bazı araştırmacıların özel Türk sözcüğü ile türk dilini konuşan herkes anlamındaki genel Türk terimini zaman zaman birbirileriyle karıştırdığını görmekteyiz. Bu da, dilbilimin tarih biliminin yerini aldığı anlamına gelir ve Türklük Çalışmaları'nın sınırsız bir şekilde büyümesine ve şüpheli yorumlarına sebep olmuştur.

Bu inceleme sayesinde doğru çıkarımlar yaptığımızda, aşağıdaki sonuçlara ulaşmamız gerekir.

Öncelikle antik Çin tarihi kayıtlarındaki "Türk" kelimesi ile günümüz Batı kültüründeki "Türk" kelimesinden oldukça farklı bir anlam ve içeriğe sahiptir. Antik Çin tarihi kaynaklarında "Türk" kelimesi genelde Göktürk Kağanlığı'nın temelini oluşturan Aşina kabilesini işaret eder ve çok açık bir şekilde aynı dil grubuna ait Tölös ve Uygurlar gibi başka kabilelerden ayrılırdı. Hatta önceki bölümlerde örneklerini de gördüğümüz gibi; tarihi belgelerde Türkler, Tölösler ve Uygurlar için birbirinden ayrı ve bağımsız bölümler bulunmaktadır. Bu kaynaklarda benzerliklerden bile bahsedilirken Türkler, Uygurlar ve Tölösler ayrı ayrı ele alınırdı. Türklerin gelenekleri Tölös kabilelerinkinden farklıydı. Uygurlar güçlendiklerinde Göktürk Kağanlığı'nı yıkarak yerine Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Bunların hepsi Çinlilerin Türk, Uygur ve Tölös kabileleri arasındaki farklılıkları dikkate aldığını işaret eder. Buna karşın 9. yüzyıl sonrasında İslami ve Batı belgeleri, Tölös ve Uygurların da aralarında bulunduğu aynı dil grubuna dâhil tüm kabileleri tarihi gerçeklik ve bilimsellikle uygunluğunu gözetmeden topluca Türk olarak tanımlamıştır.

İkinci olarak, "Türk dil grubu" yalnızca modern dilbilimine ait bir kavramdır. 19. yüzyıl dilbilimcileri tarafından, Avrasya'da-

ki birçok dili karşılaştırmalı olarak incelemeleri sonucu ortaya atılmıştır ve Göktürk Kağanlığı'nı kuran Türklerle hiçbir ilgisi yoktur.

Üçüncü nokta Türk dillerini konuşan çok sayı ve çeşitte halk hiçbir zaman tek bir etnik kökene sahip olmamıştır. Belirli bir kabile için özel olarak kullanılan "Türk" kelimesi, aynı kökene diller konuşan tüm insanları bir çatı altında toplamakta kullanılan aynı "Türk" kelimesi ile -ne tarihi, ne de kültürel- hiçbir şekilde ilintili değildir. Günümüz Uygur, Kazak, Kırgız ve diğer etnik unsurlarının herbirinin kendine has tarihi kaynaklara sahip olduğunu biliyoruz. Türkler bütün bu etnik grupların atası değildir. Hatta bazılarının tarihi Türklerden de eskidir. Ataları tarihte Türklerden de önce çeşitli medeniyetler tarafından kaydedilmiş; bu unsurlar kendi kabile isimlerini her koşulda da korumayı başarmışlardır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Uygur kabilesi, Uygur ulusunun atasıydı ve kabileleri Yuanhe ve Weiwe adlarıyla 4. yüzyılda ilgili tarihi kaynaklarda kendilerine yer bulmuşlardı. O zamanlar "Gekun" adıyla bilinen Kırgızların ataları MS 1. yüzyıla ait belgelerde bile görülmektedir. Bu duruma başka bir örnek olan Kazakların ataları ise Hazar, Hesa ya da Tang Hanedanlığı'nda kullanılan Hesa adlarıyla MS 2. yüzyıl tarihli kayıtlarda yer almaktadırlar.

Ayrıca Türk dillerini konuşan insanlar her ne kadar yaşam biçimi anlamında benzerlikler gösterse de, yazılı kaynaklarında özellikle de yazı biçimlerinde büyük farklılıklar göz çarpmaktadır. Dahası her halk kendine ait ayrı bir geçmiş ve kültüre sahiptir ve birbirinden çok farklı gelişim süreçlerinden geçmişlerdir. Bu bahsi geçen halklar çok uzun süreler boyunca başka ulusların egemenliğinde yaşamışlardır.

II. "Türk" kelimesi bir kabileyi temsil etmektedir.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, "Türk" kelimesi 6 ve 8. yüzyıllar arası Çin tarihi belgelerinde özellikle Türk kabilelerini ve Türk kağanlığını ifade etmektedir. Biz de bu tanımdan hareketle Türklerin tarihte ortaya çıkışlarını, bir devlet kurmalarını, yükselmelerini ve çöküşlerini incelemiş; konuyla ilgili birkaç kavrama da bilimsel açıklamalar getirmeye çalıştık. Bu noktada açıklığa kavuşturmamız gereken bir nokta daha bulunmaktadır: "Türk" keilmesi aslen yerel bir kavramdır ve bir ulusu değil, bir kabileyi temsil etmektedir. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz.

Öncelikle Türkler bir süre gerçekten çok parlak bir dönem yaşadıktan sonra dağılmış bir eski kabileler topluluğudur. Uzun vadede, günümüz manasıyla bir ulusa dönüşmemişlerdir.

Türk kabileleri Çin tarih kitaplarında ilk defa 6. yüzyılın ortalarında görülmeye başlamıştır. Öncesinde, 3. yüzyıl ve sonrasında, Türkler diğer kuzey kabileleriyle birlikte, Merkez Havza'ya girmeye başlamışlar ve burada yaklaşık iki yüzyıl yaşamışladı. Bu süreçte, Türk kabileleri Moğol Çölü'nün kuzeyinden, Batı Bölgeleri'nden ve Orta Asya'dan Tölös ve İskitler gibi çeşitli başka kabileleri kendine katarak büyümüştü. Kendi bağımsız kabile adları "Türk" ismini ancak 5. yüzyılın ortalarından itibaren kullanmaya başlamışlardı. Öncesinde Türk kabilelerin herhangi bir birleştirici adı yoktu. Türkler Çinli tarihçiler tarafından uzun bir süre "Za Hu" (Belirsiz Yabancılar) adıyla anılmıştır. Zaten 5. yüzyılın ortalarından öncesinde Türklerin herhangi bir bağımsız isim taşıyacak koşullara sahip olmadığını da görüyoruz. Bu uzun sürede Türkler, topluluk olarak kabile gelişimin arefesinde kalmışlardır.

Ayrıca, Türk kabile birliğinin yükselişi sonrasında, kabile adları olan "Türk" kelimesi, civardaki tüm Türkleri bile bir ulus

çatısı altında toplamak için yeterli olmamıştır. "Türk" kelimesi aslında kabile birliği içindeki ana ve soylu kabile olan Aşina kabilesini ifade etmekteydi. Eski Sovyetler Birliği tarihçilerinden Bernshtan, uzun ve titiz çalışmalar sonrasında "Türk" kelimesiyle ilgili kendi görüşünü ortaya sunmuştur. Ona göre, 6 ve 8. yüzyıl arasında "Türk" kelimesi tüm halkları kapsamamakta; yalnızca egemen Türk topluluğunu işaret etmekteydi ve bir kavram olarak toplumun üst tabakası dışına taşmıyordu. Bu sonuçlar, 8. yüzyıl öncesinde "Türk"kelimesinin bir ulusu değil; kendine bu ismi veren bir kabile topluluğunu ifade ettiğini işaret etmektedir.

Bunun dışında Türklerin bir yerel devlet kurmuş olsa da Göktürk Kağanlığı çatısı altındaki birçok kabile, ortak bir siyasi güç ve kültürel topluluk oluşturmaktan uzaktı. Türkler Moğol Çölü'nün kuzeyindeki birçok Tölös kabilesinden yalnızca biriydi ve bir ulus değildi. Göktürk Kağanlığı Aşina ana kabilesi tarafından kurulan tek devletti ve Türk kabile topluluklarının doğal bir şekilde bir ulusa dönüşmesini sağlayamamıştı. Göktürk Kağanlığı'nın toplumları kendi yapısında sindirme yetisi gelişmemişti ve Türkler paylaşılan bir etnik kimlikte ortak bir ekonomik, siyasi ve kültürel bir topluluk oluşturamamışlardı. Kabile oluşumundan yok olana dek Türkler yaklaşık 3 asır boyunca bölgede etkinliklerini sürdürdüler ve sonrasında çevre etnik gruplara dâhil oldular.

Son olarak bir dilbilimi kavramı olan "Türk dili" aslında bir Tölös kabilesi dili kökenlidir ve Türkler tarafından bulunmamıştır. Tölös kabilelerinin ortak dili olan bu dile Türklerin en büyük katkısı konuşulan bu dili yazılı biçime sokmaktı. Bununla birlikte, Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünden sonra Türklerin yazılı dili unutulup gitmemiş; Uygur ve diğer etnik gurpların metinleriyle yaşamaya devam etmiştir.

III. "Göktürk Kağanlığı" Çin'in kuzey çayırlarında bir kabile devletiydi.

(1) Çin tarihi kayıtlarında devlet ile kabile ya da kabile birliği eşanlamlıydı.

Çin tarihi belgelerinde böyle birçok devlet kayda alınmıştır. Bu kayıtlardaki "devlet" kelimesi günümüzde kullanılan "ulus devlet" kavramından oldukça uzaktı ve genelde bir kabile, kabile birliği ya da yerel yönetimi işaret etmekteydi. Örneğin, *Tarihi Kayıtlar-Batı Bölgeleri* eserinde otuz altı devlet kayda geçmişti; bu da otuz altı kabile anlamına gelmekteydi. *Shan Hai Jing*'de birçok "devlet"ten bahsedilir. Buna örnek olarak Jiexiu, Yumin, Huantou, Sheng, Guangxiong, Jiaojin, Fanshe, Sanshou, Sansben, Zhangfu, Xuanyuan, Sushen yapılarını gösterebiliriz. Bunlar günümüz ulus devletinden oldukça farklıydı ve genelde kabile ya da kabile topluluğuydu.

(2) "Kağanlık" ilkel kuzey göçebe kabileler tarafından kurulan yerel devletlere verilen akademik bir isimdir. Bu terim Çin kaynaklarında yer almazken, sonraki yıllara ait tarihi belgelerde akademik amaçlarla kullanılmıştır. Kabilenin başı olan "Kağan" mevkisinden türetilen bu kelime, eski Çin kaynaklarındaki "devlet" kelimesine karşılık gelmektedir. Kısacası göçebe kuzey kabilelerinin yerel devletleri yalnızca akademik çevrelerce "Kağanlık" olarak adlandırılıyordu.

"Göktürk Kağanlığı" terimi de eski Çin kitaplarında bulunmamaktadır. Tıpkı kağanlık gibi bu terim de akademik çevrelerin fikir birliğine varmasıyla üretilmiş ve eski Türk halkının yerel devletini ifade etmektedir.

(3) Göktürk Kağanlığı istikrarlı ve birlik olmuş bir devlet değildi. Göktürk Kağanlığı'nın tarihini birkaç devreye bölebiliriz.

(a) MS 552 ile 583 yılları arasında kağanlığın oluşum süreci; (b) MS 583 yılında Doğu ve Batı kağanlıkları olarak ikiye bölünme ve önce MS 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı, sonra da MS 659 yılında Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılması. Bu parçalanma dönemi Doğu Kağanlığı için 47, Batı Kağanlığı için ise 76 sene sürmüştür. (c) Göktürk Kağanlığı'nın çöküşü sonrasında kağanlık halkı bölgede çeşitli idari ve askeri birimler kuran Tang Hanedanlığı'nın egemenliğini kabul etmiştir. (d) MS 679 ile 754 yılları arasında Doğu Göktürk soyluları kağanlığı yeniden dirilt-me çabasına girmişlerdir. Sınır bölgelerinde hoşgörülü bir siyaset güden hanedanlığın hâkimiyeti altında rahat geçen yarım yüzyıllık bir süreç sonrasında Türkler yeniden güç kazanmış ve Türk soylularından bazıları Tang hükümeti idaresinde olmayı kabul edemeyerek isyanlar başlatmış ve bağlı oldukları devlete ihanet etmişlerdir. (e) Sonrasında ise Türk bölgesi Uygurlar tarafından ele geçirilmiş ve halk diğer kabile toplumları arasına karışmıştır.

Bu durum Göktürk Kağanlığı'nın aslında hiçbir zaman tam olarak birlik olmuş bir yönetim olmadığını kanıtlar niteliktedir. Göktürk Kağanlığı esasen askeri güç ile bir araya getirilmiş bir büyük bölgeden ibaretti. Wei ve Jin hanedanlıkları zamanından Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşuna kadar yaşanan süreçte Moğol Çölü'nün güneyinden kuzetine ve Moğol çayırlarından İli Nehri Havzası'na, Tianshan Dağları'nın kuzey eteklerinden Tarım Havzası ve Orta Asya'ya uzanan geniş coğrafyada birlik olmuş herhangi bir askeri ya da siyasi güç yoktu. Türklerin yükselişini; askeri gücüne dayalı, fakat idari yapı anlamında çok da gelişmemiş bir kağanlık yönetiminin ortaya çıkması izledi. Bu noktada Türk Kağanlığı'nın askeri başarılar ve hamilik yöntemiyle geliştirilen işbirliklerinin sonucu ortaya çıktığını bir kere daha vurgulama-

mız gerekir. Aynı zamanda Göktürk Kağanlığı Merkez Havza'da kuzey çayırlarındaki kabileler arasında değişen dengelerin bir ürünüdür. Sonuçta birinin güçten düşmesi, bir başkasının yükselişine yol açmıştır. Esasen Göktürk Kağanlığı'nın yönetim sistemi Çin'in sınır bölgelerindeki öteki kabile yönetimlerinin birçoğundan pek de farklı değildi. Sonuçta Göktürk Kağanlığı da Merkez Havza hanedanlıklarının doğrudan etkisi altında kalmış bir yerel yönetimdi.

Türklerin yükselişinden önce Çin Seddi'nin hem iç hem de dış tarafında Göktürk Kağanlığı'na benzer birçok kabile yönetimi ortaya çıkmıştı. Bu yönetimler zamanla Merkez Havza egemenliğini kabul ederek bir çatı altında birleşmiş ve kendilerini Merkez Krallıkların kültürüyle tanımlayıp büyük Çin ulusunun bir parçası haline gelmişlerdir. Örneğin 4 ve 5. yüzyıllardaki büyük etnik karışım sürecinde Hun, Sien Pi, Jie, Di ve Chiang halkları birçok yerel yönetim kurmuşlardır. MS 308 yılında Shanxi'ye göç etmiş bir Hun olan Liu Yuan, Kuzey Han Devleti'ni; MS 329 yılında ise Shile adındaki bir Jie önderi Kinci Zhao Devleti'ni (MS 330-350) kurmuştur. Sien Pi'lerin Murong kolu tarafından Birinci ve İkinci Yan ile Barı Yan devletleri; Di halkının Fu kabilesi tarafından Birinci Qin (350-394); Chianglardan Yao kabilesi tarafından ise İkinci Qing (384-417) devletleri kurulmuştur. Bunun dışında Kansu'nun batısına yerleşmiş Sien Pi halkı ile Lueyang'da yaşayan Di halkının meydana getirdiği Batı Qin (385-400) ve İkinci Liang (386-403) devletleri de bu örneklerin arasındadır. Türkler ve devletleri aslında kendilerinden önceki etnik karışımların bir devamı niteliğindedir.

Türklerin ve devletlerinin yükselişi Merkez Havza'daki krallıkların 6. yüzyılın 50'li ve 80'li yılları arasındaki güç kaybının

sonuçlarından biriydi. Bu süreçle birçok bölgesel yönetimde de kuzey ve güney çekişmesi görülmüştür. Kuzey Qi (550-577) deniz kıyısından Sarı Nehir arasını; Kuzey Zhou Hanedanlığı (557-581) ise Sarı Nehir'den Batı Bölgeleri'ne kadar uzanan bir bölgeyi ele geçirerek kuzey bölgelerini egemenlikleri altına almıştı. Türkler de Kuzey Wi ve Kuzey Zhou arasındaki gerginlikten yararlanarak özellikle bu dönemde gitgide güçlenmişlerdi. Sui Hanedanlığı zamanında tüm Çin'in yeniden birleşmesi sonrasında ise Türklerin güçlenme süreci son bulmuştur. "Uzak olanla iyi ilişkiler kur, yakındakine saldır" ve "güçlü olanı zayıflat, zayı olanı yaşat" siyaseti sayesinde Türkler kısa süre içinde doğu ve batı parçalarına bölünmüştü. Her ne kadar Sui İmparatoru Yang, Türk devletini tamamen ortadan kaldırmayı istemiş olsa da, Merkez Havza'nın o dönemdeki karmaşası sırasında Türklerin yerel yönetime hâkim olması ve Çin'deki ayrılıkçı kuvvetlerle sürdürdüğü yakın ilişki imparatorun bu isteğinin gerçekleşmesini imkânsız kılmıştı. Hatta Merkez Havza'da Yanmen'deki (günümüz Shanxi bölgesindeki Dai Bölgesi) Lui Wuzhou, Yulin'deki (günümüzde İç Moğolistan'daki Tuoketuo bölgesi) Guo Zihe ile Xue Ju, Dou Jiande, Li Gui, Gao Kaidao ve Wang Shichong bölgelerindekil ayrılıkçı yönetimler gibi bazı isyankâr güçler Türkleri resmen tanıyarak Türklerden çeşitli ünvanlar almışlardı. Tüm bu yerel ayrılıkçı savaşçılar gibi, o dönemki Türk yönetimi de yerel bir kabile devletiydi.

Öte yandan Türk kabileleri ve İkinci Göktürk Kağanlığı, Merkez hanedanlıklarıyla her zaman ticari, siyasi ve kültürel kapsamda yakın ilişkiler içinde olmuşlardı. Bu etkenler de Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasında çeşitli şekillerde önemli rol oynamıştı. Öncelikle Türk kabileleri ticaret ve hediye sunu-

ları üzerinden bu ilişkilerde yüklü miktarda insan kaynağı ve ekonomik fayda görmüştür. Bu Türklerin gücünü oldukça arttırırken toplumsal yapısının gelişmesini de hızlandırmıştır. Ayrıca ekonomik bağların dışında Türkler Merkez Havza ile siyasi ve kültürel alışverişlerde de bulumuşlardı. Ziyaretler, evlilikler ve göçler sayesinde Türkler Çin kültüründen fazlsıyla etkilenmiş ve bu etkiler komşular üzerinde özellikle gelişmiş sistemler ve kültür üzerinde kendisini göstermişti. Örneğin Türklerin dağılma ve kağanlığın yeniden kurulması sürecinin önemli bir parçası olan Türk soylusu Tonyukuk eğitimini Merkez Havza'da tamamlamıştır. Merkez Havza'nın gelişmiş idari sistemi ve kültürü Göktürk Kağanlığı'nın yeniden kurulmasında temel esas olmuştur.

Son olarak Tang Hanedanlığı zamanındaki Türk devleti aslında Tang hükümetinin etnik sınır yönetimin doğrudan bir parçasıydı. MS 630 yılı sonrasında Doğu Türkleri Moğol Çölü'nün kuzeyindeki bir kabile toplumundan Tang İmparatorluğu'nun birleşmiş millet unsurlarından birine dönüşmüştür. MS 659 yılında ise Batı Türkleri Tang Hanedanlığı'na katılmıştır. Bu sayede Türkler Tand Hanedanlığı'nın bir parçası olmuştur. Tarım üretimine fayalı Çin toplumuyla karşılaştırıldığında Türk toplumu daha az olanağa sahipti. Doğrudan Tang Hanedanlığı idaresinin ve gelişmiş kültürün etklisiyle Türk nüfusun büyük bir kısmı Tang Hanedanlığı nüfus kayıtlarına katılmıştı. Aynı zamanda Tang Hanedanlığı daha liberal ve serbest bir siyaset güderek "yabancılaştırma" siyasetine karşı çıkmış ve etnik azınlıklara da "aynı sevgiyle" yaklaşmışlardı. Türklerin de aralarında bulunduğu sınır bölge halkları bu sayede gittikçe artan bir ivmeyle Merkez Havza hanedanlıklarına bağlanmışlardır.

Türklerin ve komşu bölgelerdeki diğer etnik unsurların toplumsal yapısı dikkate alınarak Tang yönetimi kabile sistemini esas alan özel idari yapılar geliştimişlerdi. Bu bölgelerde Jimi siyasetinden hareketle çok sayıda *Zhou* (vilayet) ve *Xian* (bölge) kurarak bu bölgelere kendi kabilelerini yönetmek, Çin Seddi'ni korumak ve sınır bölgelerinde düzeni sağlamak adına kabile şeflerine yetkili devlet memuru ünvanları vermişlerdi. Bu idari sistem Jimi Vilayetleri, Jimi Dudu Fu, Jimi Zhou ve Jimi Xian adıyla dört katmandan oluşmakta ve bu yönetimler Jimi Fu ve Zitou ya da Fanzhou olarak genellenerek esas olarak siyasi kontrolü askeri güçle doğrudan kontrol etmekteydi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Doğu Türk bölgelerinde MS 630 yılında Tang hükümeti Türklerin İllig Kağan bölgesinde Dingxiang ve Yunzhong adlı iki Dudu Fu ve altı Zhou katmanından oluşan idari birimler kurmuştu. MS 647 yılında Tölös bölgesinde Moğol Çölü'nün kuzeyinde yaşayan Tölös kabilelerini yönetmek üzere Yanran Vilayeti kurulmuştu. MS 649 yılında ise Tang Hanedanlığı Dingxiang, Yunzhong ve Huyan Dudu Fu'ları altındaki Zhou'ların sayısını altıya yükseltmiştir. MS 648-650 yılları arasında Tang hükümeti Jiankun ve Langshan Dudu Fu'larıyla birlikte çok saydıda Zhou idari birimi kurmuştur. Batı Türklerinin On Oğuz bölgesinde ise Tang Hanedanlığı Batı Bölgeleri'ndeki idari yapınının altında Kunling ve Mengchi Vilayetlerini oluşturmuştur. Tang Hanedanlığı'nın doğrudan idaresi altında Türk nüfusunun bir kısmı zamanla Merkez Havza'daki diğer etnik unsurlara karışmıştır.

Sonuç olarak özetlemek gerekirse; "Türk" kelimesi günümüzde anlaşıldığı gibi bir ulusu değil, bir özel isim olarak Çin'de yaşayan bir eski bir kabileyi ifade etmektedir. Göktürk Kağanlığı da yine günümüz ulus devleti kavramından uzak, askeri güce

dayalı bir yerel yönetim devletiydi. Türkler bir zamanlar bölgede hâkim devlet olmuşsa da aslında Çin'in merkez yönetiminin doğrudan bir parçasıydı. Tarih kitaplarında Göktürk Kağanlığı ifadesini barındırmazken, akademik çalışmalar eski Türkler tarafından yönetilen bu idari yapıyı bu şekilde isimlendirmişlerdir. Günümüzde Orta Asta ve Çin sınırlarında aynı dil grubundan Türk dillerini konuşan halklar aslında aynı etnik kökenden gelmemektirler. Kısacası bu halkların ön Türkler ile doğrudan bir kan bağı bulunmamaktadır.

Ana Kaynakça

Ma Changshou, *Turks and Turkic Khanate*, Shanghai People's Publishing House, 1957.

Cen Zhongmian, *"Turkic History"*, Zhonghuashuju, 1958.

Cen Zhongmian, *Research of Supplementary Data on Western Turks*, Zhongbuashuju, 1958.

Lin Gan, *The Turks and Uighurs, Selected Works OfHistory Thesis*, Zhonghuashuju, 1987.

Lin Gan, *The History of Turks*, Inner Mongolia People's Publishing House, 1988.

Lin Enxian, *Turkic Study*, Taiwan Commercial Press, 1988

Xue Zongzheng, *Turkic History*, China Social Sciences Publishing House, 1992.

Wu Jingshan, *The Nature of the Turkic Community*, Central University for Nationalities Publishing House, 1994.

Yu Taishan, *General History of the Western Regions*, Zhongzhou Ancient Books Publishing House, 1996.

Liu Xigan, *The history of Turkic Khanate*, Xinjiang University Press, ed. 1996.

Cai Hongsheng, *"The Nine Hu Tribes in Tong Dynasty and Turkic Culture*, Zhonghuashuju, 1998.

Wu Yugui, *"The Study of the History of Relations between the Turkic Khanate and Sui-Tang Dynasties*, China Social Sciences Publishing House, 1998.

Geng Shimin, *The Ancient Turkic Inscriptions*, the Central University for Nationalities Publishing House, 2005.

He Xingliang, *Traditions and Culture: Xinjiang's Ethnic Communities*, the Commercial Press, ed. 2003.

He Xingliang, *Annals of Cultures: Uygur, Kirgiz, Kazakh, Uzbek, Tajik, Tatar, Russia, Yugur, and Salar (From Annals Of Chinese Culture)*, Shanghai People's Publishing House, ed. 1998.

He Xingliang, *Borders and Ethnic Groups*, China Social Sciences Publishing House, 1998.

Çinlilerin Gözünden

TÜRKLERİN TARİHİ

Türkler, MS 6. yüzyılın ortalarında yükselişe geçen antik bir kavimdir. Çin'in kuzeyinde ve Kuzeydoğu Çin'deki kırsal alanda daima güçlü Türk rejimleri kurmuşlardır. Tarihsel çerçevede bakıldığında Kuzeybatı Çin, Rusya, Türkiye ve Orta Asya devletleri üzerinde büyük etkileri olduğu görülmektedir.

Antik çağlarda kullanılan Türk halkları ifadesiyle, modern zamanlardaki Türk dil grubu ya da Türkçe konuşan halklar ifadeleri birbirinden farklı anlamlara gelmektedir. Çince kayda geçmiş tarihsel belgelerde Türk etnik grubu ya da Türkçe konuşan halklar gibi terimler bulunmamaktadır. Ön Türkler Antik Çin'de yaşamakta olan bir kavim olarak karşımıza çıkar. Kökenleri Kuzey Çin'de bulunan ve orada yaşamış olan Türkler, Çin toprak sahasında gelişmiş ve zenginleşerek güçlenmeye başlamıştır. Türk halkları, Çin'deki kuzey mera alanlarında daima etnik azınlık rejimi kurmuşlar ve Orta Çin ovalarındaki krallık ve Han halkıyla iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu iyi ilişkiler sayesinde her iki topluluk da birbirilerinden bir şeyler öğrenip birbirilerini etkilemişlerdir. Tang ve Song hanedanlıkları zamanından itibaren bazı Türk kabileleri Çin'in içlerine doğru gidip Han halkıyla kaynaşmış; bazıları ise Orta Asya ve Batı Asya'ya göçerek bölge halklarıyla karışmıştır.

ISBN: 978-605-4979-24-0